

יחד אך לחוד: ערים מעורבות בישראל

עורך:

אלי רכס

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה. היא מהווה המשך והרחבה של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שקמה על ידי קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. ייעודה של התכנית הוא להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

הערבים בישראל

יחד אך לחוד: ערים מעורבות בישראל

עורך:
אלי רכס

קרן קונרד אדנאואר

אוניברסיטת תל-אביב

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

The Arabs in Israel

Together but Apart: Mixed Cities in Israel

Editor: Elie Rekhess

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי
אוניברסיטת תל-אביב
רמת-אביב, תל-אביב 69978
טל: 03-6409991
פקס: 03-6406046
E-mail: arabpol@post.tau.ac.il

ISBN: 965-90773-8-6
© כל הזכויות שמורות
אוניברסיטת תל-אביב, 2007
תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

עימוד ממוחשב והבאה לדפוס: מיכל סמו-קובץ, המשרד לעיצוב גרפי
עיבוד ההרצאות, תרגום ועריכה לשונית: מיכל סלע, נחמה ברוך ורנה הוכמן
התמונה על העטיפה: לשכת העיתונות הממשלתית. צלם: משה מילנר
עיצוב עטיפה: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי
הדפסה: א.ר.ט. שירותים לאופסט בע"מ

תוכן

הקדמה / 7

חלק ראשון: תאוריות ותפיסות מתודולוגיות

יצחק שגל

תפיסות חדשות בחקר ערים מעורבות: המקרה הישראלי / 19

חנא סויד

רוב ומיעוט בערים המעורבות בישראל: הפרספקטיבה הערבית / 27

חלק שני: היבטים תכנוניים, כלכליים וחברתיים

חיים יעקובי

(אי) תכנון והזכות לעיר: לוד / 33

רועי פביאן

קואליציה בהתפתחות העירונית של יפו: "הכל צפוי והרשות נתונה" / 39

חוסין אגבאריה

הערבים בחיפה: ממצאי סקר חברתי-כלכלי, 2004 / 53

זוהיר בהלול

דיירים זרים בבתיים: על מצב הערבים בעכו / 57

חלק שלישי: חלוקה מרחבית ודיור – המקרה של יפו

רוית גולדהבר

תפיסת ההתבדלות המרחבית ביפו / 63

דניאל מונטרסקו

מרחב עירוני ופוליטיקה של זהויות בערים מעורבות: יפו, 1948-2004 / 73

נטע זיו

הדיור הציבורי ביפו כבואה להתבדלות אתנית / 95

חלק רביעי: החינוך בערים מעורבות – שילוב או הפרדה?

אלי רכס

דילמות של חינוך בערים מעורבות / 103

נביל סמור

מערכת החינוך לערבים בחיפה:בין הפרטי לציבורי / 107

גאנס יעקובי

החינוך ברמלה וביפו כמקרי בוחן / 111

חלק חמישי: אסטרטגיות התערבות

שמעון שפיר

מעורבות אוניברסיטאית בקהילה: פרויקט פרייס-ברודי ביפ / 119

בות'ניה דביט

פרויקט ערים מעורבות של שתי"ל ברמלה ובלוד / 123

דרור אמיר

מעורבות הרשות המוניציפלית:המשלמה ליפו / 127

חלק שישי: ערים מעורבות בעולם – הממד ההשוואתי

פרדריק בול

שאלות מעיר גבול / 133

מארי פיצראף

הפרדה או שיתוף:אפשרויות של דו-קיום בבלפסט / 143

ג'וליה דמיכליס

לִבְנָה בבוסניה שלאחר המלחמה / 151

אנדרו וכטל

מעורבת אך ללא התאמה:סרייבו ככור היתוך – אגדה ומציאות / 157

א"ג כריסטופר

ערי המטרופולין בדרום-אפריקה:המטרופולין של נלסון מנדלה כדוגמה / 163

הכותבים המשתתפים בקובץ / 168

180 / Abstracts

הקדמה

המונח "ערים מעורבות" (Mixed Cities) כוונתו בדרך כלל לערים שמתגוררות בהן קבוצות ממוצא שונה – אתני, לאומי או דתי, המצויות לעתים במצב של קונפליקט. תופעת הערים המעורבות אינה ייחודית לישראל. היא מוכרת במדינות אחרות בעולם, כמו בוסניה, צפון אירלנד ודרום-אפריקה. בישראל יש חמש ערים אשר מונח זה מתקשר אליהן: עכו, חיפה, יפו, רמלה ולוד.¹ לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בסוף שנת 2004 מנתה האוכלוסייה הערבית בערים אלה כ-80,000 נפש – כשישה אחוזים מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל.

בהיותם מיעוט בתוך מיעוט, התושבים הערבים המתגוררים בערים המעורבות מוצאים את עצמם במצב של שוליות משתי בחינות: מצד אחד הם חיים באזור גאוגרפי נפרד מרוב האוכלוסייה הערבית, המתגוררת בשלושה רצפים טריטוריאליים עיקריים – הגליל, המשולש והנגב; מצד שני הם מתגוררים בשכונות הנפרדות בדרך כלל משכונותיהם של התושבים היהודים והשילוב בחיי היום-יום בין שתי האוכלוסיות מצומצם ומועט יחסית.

מצב ייחודי זה מעלה שורה של שאלות הנוגעות למעמדן של התושבים הערבים ולמכלול היחסים בין יהודים וערבים בערים המעורבות: כיצד מתבטאת הלכה למעשה ההפרדה בין שתי אוכלוסיות אשר דרות בכפיפה אחת ולכאורה משולבות זו בזו? כיצד ניתן לקדם את זכויותיהם של התושבים הערבים בתחומים כמו תכנון, חינוך ודיוור? האם ניתן ומוצדק לקיים מערכת חינוך משולבת במקום המתכונת הנוכחית, הנוקטת הפרדה בין מערכת החינוך העברי לבין מערכת החינוך הערבי? מהם תחומי ההתערבות האפשריים של הרשות המקומית, של הארגונים הלא-ממשלתיים ושל מגדל השן האקדמי, וכיצד עשויים גורמים אלה להקל על המצוקה החברתית-כלכלית בשכונות הערביות? אילו לקחים ניתן להפיק ממקרים של ערים מעורבות במקומות אחרים בעולם ואיך ניתן ליישם במקרה הישראלי?

שאלות אלה ואחרות עומדות בבסיס קובץ זה. הקובץ נחלק לשישה חלקים ובהם 20 מאמרים העוסקים בהיבטים שונים הנוגעים לסוגיית הערים המעורבות בישראל. המאמרים

1 פרט לחמש הערים הללו קיימות שלוש ערים נוספות בישראל אשר אוכלוסייתן כוללת שיעור ניכר של תושבים ערבים: ירושלים, נצרת עילית ומעלות-תרשיחא. עם זאת, המקרה שלהן שונה מן המקרה המובהק של חמש הערים הנזכרות לעיל, בשל סיבות שאינן מענייננו של קובץ זה. לפיכך הדיון בערים המעורבות בקובץ זה אינו עוסק בשלוש הערים הללו.

מבוססים על הרצאות שנישאו בכינוס בין-לאומי בן יומיים שנערך בימים 10-11 בנובמבר 2004 באוניברסיטת תל-אביב, מטעם תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי. המאמרים אינם עשויים כתבנית אחידה; בחלקם בחרו המחברים להרחיב את נוסח ההרצאה המקורית ולהוסיף אפרט מדעי, ובחלקם העדיפו המחברים להותיר על כנם את הדברים שנישאו במסגרת הרצאתם.

החלק הראשון של הקובץ עוסק בתאוריות ותפיסות מתודולוגיות. פרופ' יצחק שניל מן החוג לגאוגרפיה באוניברסיטת תל-אביב מציג במאמרו גישות מחקריות חדשות לנושא הערים המעורבות בישראל. נוף הערים המעורבות מציג ארבע דיכוטומיות מקבילות: נוף מודרני לעומת נוף מסורתי, נוף של שולטים לעומת נוף של נשלטים, נוף קפיטליסטי לעומת נוף פרה-קפיטליסטי ונוף לאומי אל מול נוף מסורתי. שניל מונה שלוש גישות אפשריות שנוקט הממסד הציוני כלפי ה"אחר" הערבי: גישה אחת היא טיהור והרס המרחב הישן לצורך בניית החדש; גישה שנייה היא בידוד המרחב האחר בנחשלותו כדי לסמל את יחסי הכוח הבלתי-שוויוניים במרחב; הגישה השלישית היא אקזוטיזציה של המרחב, שהיה בעבר מסורתי ושורשי, אולם למעשה אינו מתפקד עוד בצורתו הראשונה. בהמשך המאמר דן שניל בנושא ההתבדלות בערים מעורבות. לדבריו, בעידן האינטרנט והגלובליזציה הולכים ומיטשטשים ההבדלים בין המרחקים הפיזיים לבין המרחקים החברתיים, ולפיכך קשה לטעון שיהודים וערבים חיים כל צד כקבוצה חברתית נפרדת, בעלת סגנון חיים הייחודי לה. הוא מציג ממצאים מתוך מחקר שבדק את מידת ההתבדלות של קבוצות אתניות בעיר תל-אביב, המוכיחים כי יש בעיר עירוב מלא וכי רק 13 אחוזים מתושביה חיים במסגרת מגורים מתבדלת. מסקנתו היא, כי מידת ההתבדלות של הפרט שונה בכל תחום מתחומי חייו.

ד"ר חנא סויד, בעבר מנהל המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי וכיום חבר כנסת מטעם חד"ש, מסביר ששיעור האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות נע בין 10 ל-20 אחוזים מכלל התושבים בערים אלה. לדבריו, אף שמדובר במיעוט משמעותי, אשר להלכה מעורב בכלל האוכלוסייה ואי-אפשר להתעלם ממנו, למעשה התושבים הערבים חיים בנפרד מן האוכלוסייה היהודית ומעמדם נחות ואינו שווה למעמדם של היהודים. סויד גורס כי הפליית הערבים ניתנת לתיקון, ומציע לשפר את תנאי החיים בשכונות הערביות בערים המעורבות באמצעות הקצאת מקום להתרחבות על פי צורכי האוכלוסייה, הריסת גדרות הפרדה, שיפור השירותים העירוניים, שימור השמות הערבים של רחובות ושכונות וכן שיפוץ התשתית הפיזית.

החלק השני של הקובץ עוסק בהיבטים תכנוניים, כלכליים וחברתיים. ד"ר חיים יעקובי מן המחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב סוקר את מצבם של התושבים

הערבים בלוד שמרביתם חיים במבנים בלתי חוקיים, ומראה כיצד הם מופלים לרעה. לאחר 1948 נותרו בלוד כאלף ערבים בלבד מתוך 20,000 תושביה לפני המלחמה. מאז עלה שיעור התושבים הערבים מתשעה אחוזים לכדי 20 אחוזים ויותר. האוכלוסייה הערבית בעיר מורכבת מן התושבים הערבים שנותרו בה לאחר 1948, מפלסטינים שנדרו כפליטים מכפריהם והגיעו לעיר, מבדואים שבאו מן הנגב, ומקבוצה של משתפי פעולה שהשתקעו בעיר לאחר 1967, ביוזמת השלטונות. כיום יש בלוד שני אזורים שעיקר אוכלוסייתם היא ערבית: "שכונת הרכבת" ו"פרדס שניר". יעקובי מסביר ששתי השכונות האלה חסרות תשתית עירונית בסיסית. התוצאה היא ש־60 אחוזים מקרב האוכלוסייה הערבית בעיר גרים במבנים בלתי חוקיים. לדבריו, חרף שיפורים מזעריים בשנים האחרונות, לא השתנתה בעיקרה המדיניות העירונית כלפי האזרחים הערבים בעיר במונחים של איכות חיים. לדברי יעקובי, הם עדיין נתונים לדיכוי מרחבי ודמוגרפי באמצעות מדיניות של "היעדר תכנון".

מר רועי פביאן, אדריכל במקצועו, דן באפשרות של האזרחים הערבים בישראל להיות מעורבים במנגנונים העירוניים המקומיים. לדבריו, אפשרות זו רבה יותר במישור העירוני לעומת המישור הארצי, בין היתר בזכות מגמת השינוי בגישה לתכנון עירוני, המשתקפת במעבר מתכנון פטרנליסטי מוחלט לנכונות לשיתוף המגזר הפרטי והציבור הרחב. באמצעות המקרה של יפו מראה פביאן, שבזכות שינוי המדיניות העירונית, ממדיניות של הריסה ופינוי למדיניות של שיקום ופיתוח, נפתח חלון הזדמנויות לתושביה הערבים של העיר ליטול חלק בניווט התפתחותה. למשל, המדיניות החדשה של העירייה ביפו מאז שנות השמונים דגלה בשיפור הרמה הסוציו-אקונומית של שכונת עג'מי, אשר מרבית תושביה ערבים, והרשויות שהיו מעורבות בשיקום השכונה שאפו לשתף את תושבי השכונה במאמצי השיקום. בפני התושבים הערבים נפתח צוהר בעל משמעויות סותרות, מאחר ששיתוף פעולה עם הממסד נתפס כבעייתי. עם זאת, מסכם פביאן, הרשות נתונה בידי הציבור הערבי לפעול ולקדם אינטרסים צרים בערוצים הציבוריים המקובלים, וזאת במקביל לפעולות אחרות, כדי לצמצם את הפערים בחברה הישראלית.

מר חוסין אגבאריה, יו"ר העמותה לקידמה חברתית בחיפה, מציג את ממצאי הסקר החברתי-כלכלי של ערביי חיפה שנערך בשנת 2004. הסקר מתאר נתונים שונים הנוגעים לחיי הערבים בחיפה: תכונות דמוגרפיות, שיעור המועסקים והמובטלים בקרב הגברים והנשים, ההכנסות, תנאי הדיור והמגורים של התושבים, מצב בריאותם, שביעות רצון ההורים ממערכת החינוך ומרמת השירותים המוניציפליים ונתונים אחרים. הסקר מראה כי החברה הערבית הוזנחה במשך שנים על ידי רשויות העיר וכמעט אין לה כל קשר לתכנון ארוך-טווח בעתיד. לדבריו, הערבים מופלים מבחינות רבות: בתחום התרבותי, המתבטא במחיקה של כל סימן למורשת התרבותית וההיסטורית של התושבים הערבים הפלסטינים בעיר, וכן בתחום הכלכלי, בתחום התכנון

ובתחום בניית התשתית. בצד זאת, אגבאריה מציין כי עלתה רמת המודעות לזהות הלאומית העצמית בקרב התושבים הערבים בחיפה, וכי ניכרת מזיגה הומוגנית חברתית בקרבם.

מר זוהיר בהלול, עיתונאי ואיש ציבור תושב עכו, דן במצב העגום של הערבים תושבי הערים המעורבות בכלל ושל האוכלוסייה הערבית בעיר עכו בפרט. המצב בערים המעורבות בישראל, כלשונו, הוא "אחד הפרקים השחורים ביותר בתולדות המדינה". לדבריו, ההגדרה 'עיר מעורבת' אינה מתארת נכון את המצב, שכן מבחינה פיזית היהודים והערבים אמנם גרים זה לצד זה, אולם למעשה שורר נתק מוחלט בין שתי האוכלוסיות. בהלול מתאר את המצב החברתי-כלכלי הקשה של התושבים הערבים בעכו, המתבטא בשיעורי אבטלה גבוהים (כ-30 אחוזים בקרב האוכלוסייה הערבית), בפשיעה גוברת (11 מקרי רצח בשנה אחת), ובעובדה שלרשות האוכלוסייה הערבית בעיר העתיקה עומד בית ספר יסודי אחד בלבד, אשר לומדים בו 1,150 תלמידים. הוא מציג כמה המלצות לשיפור המצב, שעיקרן טיפוח מנהיגים מקומיים באוכלוסייה הערבית ובניית אמון בקרב התושבים באמצעות הקדשת תשומת לב למצוקותיהם.

החלק השלישי של הספר עוסק בסוגיה של חלוקה מרחבית ודירור: המקרה של יפו. ד"ר רות גולדהבר מן המחלקה לגאוגרפיה ותכנון סביבתי באוניברסיטת בן-גוריון בנגב מציגה נתוני מחקר שדה שבחן את מאפייני ההתבדלות התפיסתית של יהודים וערבים תושבי יפו. המחקר התבסס על שני מדדים: מדר אחד בדק את עוצמת ההתבדלות התפיסתית באזור המגורים, ואילו המדר השני בחן את התחושה הדומיננטית של כל קבוצה ביחס למקומות המזוהים עם הקבוצה הנגדית. ממצאי המחקר הראו כי רמת ההתבדלות התפיסתית הייתה גבוהה מאוד הן בקרב יהודים והן בקרב ערבים; בתוך המרחב הערבי נמצא כי בין המוסלמים לבין הנוצרים שוררת תחרות על השליטה המרחבית, אולי כתגובת נגד של נוצרים להתחזקות הכללית של האסלאם בחברה הערבית בישראל, המוצאת ביטוי גם ביפו. אשר ליחסים בין יהודים וערבים, גולדהבר מסבירה כי אמנם כל קבוצת אוכלוסייה מוכנה לסבול את קיומה של הקבוצה האחרת לצדה, אך זאת כל עוד אין הקבוצה האחרת מנסה לשנות את זהותה של הקבוצה הראשונה, להשפיע על ערכי הנוף ולשנות את זהות המרחב שלה. גולדהבר מסיקה כי אף שבחיי היום-יום מתקיימות נורמות חברתיות של סובלנות ושל קבלת האחר במרחב, בסופו של דבר יהודים וערבים חיים ביפו במרחבים נפרדים, מתבדלים במקומות המגורים ומקיימים פעילויות פנאי נפרדות. המקרים שבהם מתקיימים קשרים חברתיים אמיצים, היא גורסת, הם בחזקת היוצא מהכלל המעיד על הכלל.

ד"ר דניאל מונטרסקו מ-Central European University בבודפשט מתמקד ביפו כמקרה בוחן ליחסים שבין מרחב, חברה ופוליטיקה קהילתית בעיר מעורבת. יפו, לדבריו, היא עיר מעורבת בכמה מובנים – ערבים ויהודים, תושבים ותיקים ועולים חדשים, מזרחים ואשכנזים,

עשירים ועניים. היחס הדיכוטומי של העירייה כלפי יפו מתבטא בכך ששיתוף הפעולה בינה לבין התושבים מתקיים על בסיס מקומי וקצר-מועד לשם השגת יעדים פרגמטיים מוגבלים, אך בלא להגיע להסכמה מהותית על תפיסת העיר ועל היחס בין הממשל לתושבים. אחד הגורמים לכך, מציין מונטרסקו, הוא העובדה שאין במערך הכוחות החברתי ביפו מרכז כוח ברור. האוכלוסיות היהודית והערבית מפולגות על רקע אידאולוגי, מעמדי ועדתי; האוכלוסייה הערבית אף מפוצלת בין עדות ומפלגות. פרגמנטציה זו מצמיחה קואליציות מזדמנות בין יהודים לערבים ובין קבוצות אינטרסים שונות. התושבים הערבים ביפו, מסכם מונטרסקו, מנותקים במידה רבה ממוקדי כוח, ובה בעת הם משולבים ותלויים בחברה ובכלכלה הישראלית במידה שאינה מאפשרת להם לקיים מערך אוטונומי אפקטיבי.

ד"ר נטע זיו מן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב מתארת את המאבק המשפטי בתחום הדיוור שמנהלים התושבים המתגוררים בשתי שכונות ביפו: תושבי שכונת עג'מי, שמרביתם ערבים, המוגדרים 'דיירים מוגנים' והמתגוררים בדירות בדמי מפתח; ותושבי שכונת יפו ג', בני הדור השני והשלישי של העלייה היהודית ממדינות צפון אפריקה, המתגוררים בשכירות בדיוור ציבורי. זיו סוקרת את הקשיים הניצבים בפני תושביהן של שתי שכונות אלה בבואם לקבל חזקה רשמית על דירותיהם. היא מסבירה שכשני שלישים מן הדירות המוגדרות כדירות בדמי מפתח בשכונת עג'מי מאוכלסות בדיירים ערבים. דירות אלה מצויות כיום בבעלות המדינה, אולם למעשה מדובר בדירות שהמדינה הפקיעה או הלאימה לאחר 1948, וכך אלפי משפחות ערביות, שחזרו ליפו עם סיומה של מלחמת 1948, מתגוררות במעמד של דיירים מוגנים בדירות אשר במקורן היו שייכות לערבים, ואינן נחשבות לבעלים החוקיים של דירות אלה. זיו מסכמת וטוענת שרשויות המדינה מפעילות אמצעים משפטיים נגד קבוצות חלשות בחברה באופן המקבע אותן בתחתית הסולם החברתי ומשעתק את נחיתותן. במקרה של יפו, קיבוע כזה חל הן על התושבים הערבים בשכונת עג'מי והן על התושבים היהודים בשכונת יפו ג'.

החלק הרביעי דן בשאלת החינוך בערים המעורבות: שילוב או הפרדה? ד"ר אלי רכס, מנהל תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי באוניברסיטת תל-אביב, דן בשאלת שילובה של האוכלוסייה הערבית דרך החינוך. הוא מבחין בחמישה נושאים עיקריים העומדים על סדר היום של מערכת החינוך הערבית בערים המעורבות. הנושא הראשון הוא ההפרדה בין בתי ספר פרטיים לבין בתי ספר ממלכתיים, התואמת בדרך כלל את קווי המתאר העדתיים-דתיים. הנושא השני הוא רמה ירודה של הישגים לימודיים בבתי הספר הערבים בערים המעורבות, אשר ביטוייה הם שיעורי נשירה גבוהים, שיעור גבוה של תלמידים שאינם יודעים קרוא וכתוב ושיעור זכאות נמוך לתעודת בגרות. הנושא השלישי הוא רמת שירותי החינוך המקצועיים

המוענקים לאוכלוסייה הערבית. לדבריו, המערך הכולל של שירותי העזר בבתי הספר, כמו יועצים חינוכיים וקציני ביקור סדיר, אינו עומד ברמה הדרושה. הנושא הרביעי הוא פוליטיזציה של מערכת החינוך, אשר לעתים נובעת ממאבקים עדתיים או חמולתיים, ולעתים מורגשת על רקע ההתעוררות הלאומית הכללית במגזר הערבי. הנושא החמישי הוא השאלה הפתוחה: האם יש להגביר את ההתמזגות או שמא דווקא את ההתבדלות?

מר נביל סמור, חבר ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, סוקר את מערכת החינוך לערבים בחיפה. לפי נתונים שהוא מציג, כשני שלישים מן התלמידים הערבים לומדים בבתי ספר פרטיים (עדתיים) והיתר לומדים בבתי ספר ממלכתיים. לדבריו, מערכת החינוך ממשיכה לסבול מהפליה בשתי רמות: הפליה ברמה הארצית, אשר ממנה סובלת כל מערכת החינוך הערבית בישראל, והפליה ברמה העירונית-מקומית, שכן מערכת החינוך הערבית בעיר אינה זוכה לטיפול מיוחד על פי צרכיה. סמור גורס כי לא זו בלבד שקיימת בפועל הפרדה בין החינוך ליהודים לבין החינוך לערבים, אלא גם בתוך מערכת החינוך הערבית קיימת הפרדה בין החינוך הפרטי לחינוך הממלכתי, הפרדה הנובעת מפערים חברתיים-כלכליים בקרב התושבים הערבים. סמור מונה את בעיותיה של מערכת החינוך הממלכתית לערביי העיר: קשר חברתי רופף בין התלמידים, תחושת זרות בין המורה לבין התלמידים, שיעורים גבוהים של נשירה והנשרה של תלמידים בגלל הישגים נמוכים בלימודים ובעיות אלימות. בכל זאת, הוא מצביע על נקודת אור אחת: העלייה המסתמנת במעורבותם של ההורים במתרחש בבית הספר ובקהילה, הן במערכת החינוך הפרטית והן במערכת החינוך הממלכתית.

ד"ר גאנם יעקובי, מרצה לחינוך ולפסיכולוגיה במכללת בית ברל, בוחן את שאלת השילוב בין יהודים וערבים במערכות החינוך בערים יפו ורמלה לאור הישגיהם של תלמידים ערבים בערים אלה. לדבריו, רוב ההורים בשני המגזרים, היהודי והערבי, מעדיפים לשלוח את ילדיהם לבתי ספר נפרדים, ואילו חינוך משותף מתקיים בשני מקרים: האחד בקומץ בתי ספר הדוגלים באידאולוגיה של שיתוף, והשני במקרים שבהם הורים מעדיפים לשלוח את ילדיהם ללמוד בבתי ספר ממלכתיים יהודיים בשל הרמה הירודה של בתי הספר הממלכתיים הערביים. יעקובי סוקר את תוצאות בחינות המיצ"ב (מדדי יעילות וצמיחה בית-ספרית) בכיתות ה' וח' במגזר היהודי ובמגזר הערבי, הבוחנות את הישגי הלימוד בעברית או בערבית, במתמטיקה, במדע, בטכנולוגיה ובאנגלית. לדבריו, הישגיהם הירודים של התלמידים הערבים בבחינות בהשוואה לתלמידים היהודים וביחס לתקן הבין-לאומי הן התסמין לתוצאותיה של מדיניות לא-תקינה ומהווים, כלשוננו, "הכרזת מלחמה על המגזר הערבי". יעקובי מציין כי שיעור התלמידים הערבים הלומדים בבתי הספר הפרטיים ברמלה מגיע ל-33 אחוזים בלבד, שיעור נמוך יותר מן השיעור המקביל בחיפה ואף ביפו, משום שרמתם הכלכלית של מרבית התושבים הערבים ברמלה נמוכה מאוד.

חלקו החמישי של הספר עוסק באסטרטגיות התערבות ובו מובאים הדברים שנאמרו במהלך רב-שיח. פרופ' שמעון שפירו מבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת תל-אביב סוקר את מעורבותה של אוניברסיטת תל-אביב בקהילה באמצעות יוזמת פרייס-ברודי ביפו. שפירו מפרט את מטרות היוזמה כדלקמן: שיפור איכות החיים של תושבי יפו, העשרת השירותים החברתיים העומדים לרשותם, העלאת רמת ההישגים החינוכיים והמקצועיים של ילדים ובני נוער, העצמת התושבים והרחבת מעגל המנהיגים והפעילים הקהילתיים, הגברת הדיאלוג ושיתוף הפעולה בין יהודים לבין ערבים ביפו והידוק הזיקה בין האוניברסיטה לבין אוכלוסיית יפו. לדבריו, במהלך חמש שנים מאז הקמתה של היוזמה בשנת 2000 התקיימו במסגרתה כ-70 תכניות באחריותן של יחידות אקדמיות מגוונות מן האוניברסיטה (כגון בית הספר לחינוך, בית הספר לעבודה סוציאלית, הפקולטה למשפטים ועוד). להערכתו, כ-90 אחוזים מכלל התלמידים ביפו נהנו מתכנית כלשהי במסגרת יוזמה זו. מסקנתו של שפירו מהערכת הישגיה של יוזמת פרייס-ברודי היא, שהאוניברסיטה יכולה להיות מעורבת בקהילה ולתרום לה תרומה ניכרת.

גב' בות'נה דביט, אדריכלית ומנהלת פרויקט "ערים מעורבות" בארגון שתי"ל, סוקרת את מצבם של התושבים הערבים בערים רמלה ולוד. ברמלה מתגוררים כ-14 אלף תושבים ערבים המהווים 20 אחוזים מכלל תושבי העיר, ובלוד מתגוררים כ-20 אלף תושבים ערבים המהווים 27 אחוזים מכלל תושבי העיר. לדבריה של דביט, בשתי הערים הללו האוכלוסייה הערבית עדיין נאבקת על עצם ההכרה החוקית בהימצאותה, אף שמדובר באוכלוסייה שהיא ילידת המקום. היא מתארת את המציאות בשכונות הערביות ברמלה ובלוד כ"סביבה העוינת את תושביה": העיריות אינן כוללות את התושבים הערבים בעיר במסגרת התכנון העירוני, אינן מציעות להם פתרונות דיור ואינן מעמידות לרשותם אזוריים ציבוריים, וכתוצאה מכך השכונות הערביות מוזנחות, מוקפות חומה, ורמת התברואה בהן ירודה. זאת ועוד, לדבריה, העיריות מכפישות את התושבים הערבים כמי שמפרים את חוקי התכנון והבנייה, וככלל מתייחסות אליהם כאל מטרד מאיים. דביט ממליצה על הקמת שותפות בין התושבים הערבים לארגונים למען זכויות האדם, על הפעלת לחץ על מוסדות השלטון ועל קיום פעילות משותפת יהודית-ערבית.

מר דרור אמיר, בעבר מנכ"ל המשלמה ליפו, סוקר את תפקידה של המשלמה שהקימה עיריית תל-אביב-יפו במסגרת ניסיונה לפעול למען שיפור איכות חיי התושבים ביפו, יהודים וערבים כאחד. אמיר מסביר שהחזון שעמד בבסיס הקמתה של המשלמה היה לפתח את יפו כמרכז רב-תרבותי ותיירותי מוביל, המעניק לתושבים איכות חיים ברמה גבוהה. תפקידה של המשלמה הוא לארגן את המשאבים העירוניים והחוק-עירוניים וליצור שיתוף פעולה בין כל הגופים העוסקים ביפו וכמו כן בין העירייה לבין הקהילה. אמיר סוקר את מגוון תחומי הפעילות של המשלמה. התחום הראשון הוא שיפור התשתית העירונית ופיתוח גנים ציבוריים. השני הוא שותפות במיזמים מיוחדים, דוגמת יוזמת פרייס-ברודי של אוניברסיטת תל-אביב. התחום

השלישי הוא קידום דיאלוג וחיי שיתוף בין היהודים והערבים בניסיון להקהות את המתח בנושאים השנויים במחלוקת. התחום הרביעי הוא שיפור תדמיתה של יפו וביטול התדמית השלילית שדבקה בה כ"עיר פשע". התחום החמישי הוא מפעל "בנה דירתך" לציבור הערבי כדי לאפשר לזוגות צעירים ערבים לרכוש דיור הולם במחיר שווה לכל נפש, והתחום השישי הוא פיתוח התיירות במטרה להפוך את האזור הצפוני ביפו לאזור שוטטות תיירותי.

החלק השישי והאחרון של הספר עוסק בערים מעורבות בעולם: הממד ההשוואתי. פרופ' פרדריק בול (Frederick W. Boal) מ-Queen's University בבלפסט סוקר את ההפרדה האתנית בבלפסט כתופעה שניתן ללמוד ממנה על ערים מעורבות אחרות. לדבריו, ההתבדלות בערים מעורבות (דוגמת בלפסט) משרתת את הקהילות כאמצעי הגנה, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה תרבותית, כדרך לשמר את האפיונים האתניים שלהן. כדי להגיע לאפשרות של חיים משותפים יש לבדוק את מידת הבידול של כל קהילה. על פי ניסיונו באירלנד מסביר בול כיצד ניתן לבנות מודל לחיים משותפים בעיר מעורבת: צמצום הפיצול באמצעות מדיניות המתמקדת במוסדות חברתיים ההולמים את צורכי הקבוצות האתניות השונות (מוסדות דת, בתי ספר, מרכזים קהילתיים), פיתוח שכונות מעורבות באמצעות הקצאת משאבים לבנייה ציבורית, ומעל לכול – יחס שוויוני מצד הגורמים הממשלתיים והעירוניים כלפי כל הקהילות.

ד"ר מארי פיצדאף (Mari Fitzduff) מ-Brandeis University בארצות-הברית מתארת את המאמצים שנעשו בבלפסט כדי לבנות חיים של דו-קיום בין הקהילות בעיר. כיום 90 אחוזים מן התושבים בעיר גרים בנפרד, ומתקנים ושירותים רבים בעיר הם נפרדים לבני שתי הקהילות. לעומת ההפרדה, לשילוב יש יתרונות רבים: עלותו נמוכה יותר ואילו הפרדה עולה מיליארדים, משום שיש צורך ליצור בעיר אחת מתקנים ושירותים כפולים בכל תחום. לדבריה, שיתוף שאינו נכפה בכוח יוצר מגוון רחב יותר של אפשרויות. למשל, נעשה רבות בתחום פיתוח קשרי הקהילה ונחקקו חוקים המקדמים את השוויון כצעד לבניית אמון הדדי בין הקהילות, וזאת לצד הכרה בשוני ומיסוד קשרי גומלין בין הקהילות. בתחום השלטון המקומי נוסדו "מועצות שותפות" ומשתתפים בהן איגודים מקצועיים, אנשי עסקים, פוליטיקאים וארגונים לא-ממשלתיים – והם האחראים על הקצאת המשאבים לשתי הקהילות. השילוב מתפתח גם בתחום החינוך: כיום יש כ-50 בתי ספר משולבים ובבתי הספר הנפרדים יש תכנית לימודים בנושא של הבנה הדדית.

גב' ג'וליה דמיכליס (Julia Demichelis), יועצת ליישוב סכסוכים ומתכננת ערים, מתארת את התמודדותה עם עימותים בין הקהילות השונות בבוסניה במשך עשר שנים, מ-1993 עד 2003. בבואה לבוסניה הייתה המדינה ארץ רבת-קבוצות אתניות; הסכם השלום יצר 45 רשויות מקומיות חצויות על רקע לאומי-אתני והתעורר קושי רב לנהל אותן. דמיכליס עבדה כמתכננת

ערים באחת מהרשויות האלה וסייעה לשיקומה וליצירת פיוס בין תושביה. נבנו בתי ספר, הוקמו בתי חולים והוחלפה תאורת הרחובות; למעשה, העיר ההרוסה נבנתה מחדש. לדבריה, אמנם כל המערכות הציבוריות מתקיימות בנפרד ובמקביל, אך לאורך קו ההפרדה בין הקהילות נבנה תחום משותף ובו מרכזי תרבות, מרכזי תחבורה וחנויות קטנות. החברה האזרחית השתלבה מחדש והתושבים ממשיכים במאבק נגד ההפרדה הפוליטית. דמיכליס מטעימה כי ההצלחה הושגה בזכות אנשי המקום, אשר יצרו פתרון משותף, במקום לשקוע במצב של אין-אונים נוכח הבעיות האתניות הסבוכות.

פרופ' אנדרו וכתל (Andrew B. Wachtel) מ־Northwestern University בארצות-הברית מציג להשוות בין המקרים של ערים מעורבות בעולם – כמו סקופיה במקדוניה וסרייבו בבוסניה – למקרה הישראלי כדי להפיק לקחים ממקרה אחד למקרה אחר. במקרה של מקדוניה, וכתל מסביר שבין שתי הקהילות, המיעוט האלבני והרוב הסלאבי־מקדוני, כמעט אין כל מגע. אחד הגורמים להפרדה הוא השוני המוחלט בין השפה האלבנית לשפה המקדונית, אשר מוביל לכך שבתי הספר נפרדים. בשנות התשעים, בעקבות מרד של האלבנים, כפתה הקהילה הבין־לאומית על המקדונים הסלאבים תהליך של רפורמות וקביעה מחודשת של המחוזות, אשר עדיין לא הסתיים, במטרה ליצור מדינה אינטגרטיבית. אשר לסרייבו, וכתל מזכיר כי סרייבו ההיסטורית הורכבה ממגוון של קבוצות אוכלוסייה אשר חיו זו לצד זו כמעט ללא מגע ביניהן, ורק לאחר מלחמת העולם השנייה היא הפכה לעיר מעורבת מאוד וקוסמופוליטית. לדבריו, בשום מקום בעיר לא היה אפשר להבחין בהפרדה כלשהי, שכן בהיעדר דת המדינה, לא חולקו השיכונים שבנה הממשל היוגוסלבי הקומוניסטי על פי שיוך דתי. לאחר שהעיר נהרסה במהלך המלחמה שהתנהלה בארץ בשנות התשעים של המאה העשרים, הפכה סרייבו לעיר שכמעט כל תושביה בני קבוצה אתנית אחת. וכתל מטעים כי לאור הניסיון של סרייבו, על היהודים והערבים בישראל להגדיר את מתכונת היחסים הרצויה ביניהם, ורק לאחר מכן יהיה אפשר להתחיל לפעול למימוש דו־קיום.

פרופ' א"ג כריסטופר (Anthony J. Christopher) מ־University of Port Elizabeth בדרום־אפריקה דן בתוצאות משטר האפרטהייד בדרום־אפריקה ומביא כדוגמה את המתרחש במטרופולין של נלסון מנדלה. תחילה הוא סוקר את ההיסטוריה של מדיניות האפרטהייד בדרום־אפריקה ומסיק כי תוצאותיה עדיין ניכרות בשטח במידה רבה. לראיה, רוב מוחלט של התושבים ממשיך לשמור מרצון על תווית הזיהוי שהוצמדה לו בעידן האפרטהייד, אף שמשנת 1994 הותר לכל אחד לשנותה. עם תום עידן האפרטהייד ביקשה ועדת "האמת והפיוס" לעקור מן השורש את סממניו ולקרב את הקהילות זו אל זו, אך מתברר כי ההפרדה הגאוגרפית בין אזורי המגורים של הקבוצות השונות מקשה על שילובן. כריסטופר דן במקרה של העיר פורט אליזבט, אשר יש בה הפרדה פיזית בין האוכלוסיות בדמות רצועת חיץ של אדמה פתוחה, ורוב

אזורי המגורים נפרדים זה מזה. לדבריו, ההפרדה נובעת גם ממדיניות השלטונות וגם מנטייתם של האנשים לדבוק בקהילותיהם ובקרב דוברי שפתם. מסקנתו היא שההפרדה נותרה בעינה על אף חיסולה הרשמי של מדיניות האפרטהייד, ולפרנסי העיר אין כל תכנית מתואמת כדי לשנות את תבנית העיר שהתפתחה במסגרת המשטר הקודם.

*

לסיכום, התמונה המצטיירת ממאמרי הקובץ אינה מעודדת. המקרה הישראלי של ערים מעורבות מלמד על הדרה, על הפרדה, על הפליה ועל הזנחה. הערים המעורבות סובלות מנחיתות חברתית, כלכלית ותכנונית. הרמה הסוציו-אקונומית נמוכה מן הממוצע של כלל החברה הערבית בישראל. אלה הם אזורי מצוקה. את שכונת הרכבת בלוד כינו "פח הזבל של המדינה". פשיעה, עבריינות ואלימות פשו בכל עבר: "כספומטים" למכירת סמים, נרקומנים, זנות, סחיטה ומלחמות עקובות מדם בין חמולות פשע.

השירותים העירוניים בחלק מן הערים קורסים. במקומות אחדים הטיפול בבעיות רווחה הועבר בליט בררה למשטרה. רמת החינוך נמוכה, שיעורי הנשירה והאנאלפביות גבוהים. מצוקת הדיור מעיקה: צפיפות, בנייה בלתי חוקית, מחסור בדיור לזוגות צעירים.

כאמור, יש גם נקודות אור. ניכרת התעוררות בקרב גופים עירוניים, ארגונים לא-ממשלתיים ומיזמים כגון "יוזמת פרייס-ברודי". ביפו פועלת במרץ המשלמה וברמת התשתיות הפיזיות חל שיפור ניכר. בחיפה משקיעה העירייה מאמצים בתחום החינוך וכך גם בעכו. עם זאת, אלה הן התחלות צנועות. עיקר ההשקעה הנדרשת טמונה במשאב האנושי.

זאת ועוד, הניסיון הבין-לאומי, כפי שנסקר בקובץ, מלמד כי אין לראות את המצב כגזרה משמים וכי קיימים אפיקי עשייה במישור הממשלתי, המוניציפלי, הקהילתי והאישי. השקעה בכיוונים אלה עשויה להפיג את המתח הפנימי ולהכשיר תשתית של יחסים פנימיים איתנים בקרב תושבי הערים המעורבות. לעומת זאת, המשך ההתעלמות מן המציאות יוצר מצב מסוכן שראוי שיעורר דאגה עמוקה בלבם של פרנסי המדינה.

אנו מקווים שקובץ זה יתרום להגברת המודעות לשאלת הערים המעורבות ואולי אף ידרבן לעשייה של ממש.

*

אני מבקש להודות לקרן קונרד אדנאואר על תמיכתה המתמשכת בתכנית. אלמלא עזרתה ועידודה לא היה קובץ זה רואה אור. כמו כן אני חב תודה לאריק רודניצקי, מנהל הפרויקטים של התכנית, על כך שסייע ביעילות ובדקדקנות בהוצאה לאור של קובץ זה.

אלי רכס

חלק ראשון

תאוריות ותפיסות מתודולוגיות

תפיסות חדשות בחקר ערים מעורבות: המקרה הישראלי

יצחק שנל

לאור מחקריו של פרד בול, ובהסתמך על המחקרים הנעשים בישראל על ערים מעורבות, בנינו בחוג לגאוגרפיה באוניברסיטת תל-אביב מודל המתמקד בשני ממדים: הממד התרבותי והממד החברתי. נפתח בהצגת המחקר של צוות החוג לגאוגרפיה באוניברסיטת תל-אביב, שהוא תגובה לדברים הנעשים בארץ. בהמשך אציג שני היבטים של המחקר על ערים מעורבות: את האחד כיניתי ממד תרבותי, ואת השני ממד חברתי.

תחום מחקר אחד עסק בעיצוב ארכיטקטוני של הנוף הבנוי ובתכנון מרחבי (ספרו האחרון של ד"ר חיים יעקובי מיטיב לבטא את המחקרים שנעשו בתחום זה). תחום מחקר שני עסק בדפוסי ההתבדלות מול דפוסי מגע, מושגים שהם מרכזיים ביותר בדיון על ערים מעורבות. החוקרים השונים, חרף ההבדלים ביניהם, טוענים כי העיר המעורבת בציונות נתפסת כגורם מכיך, כיוון שהיא מנציחה את הצלקות שהיינו מעדיפים להסתיר. הרשויות עושות הכול – הן ברמה העירונית והן ברמה הלאומית – כדי להפריד בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית, וככל האפשר גם למחוק את המרחב הערבי.

הנקודה השנייה היא, שנוף הערים המעורבות מציג ארבע דיכוטומיות מקבילות: חלוקה בין נוף מודרני לבין נוף מסורתי, חלוקה בין נוף קולוניאלי של שולטים לבין נוף של נשלטים, חלוקה בין נוף קפיטליסטי מול נוף פרה-קפיטליסטי וחלוקה של נוף לאומי אל מול נוף מסורתי. לשם השגת המטרה הלאומית אפשר לנקוט שלוש אסטרטגיות. אסטרטגיה אחת היא לטהר את המרחב. על פי הגישה הזאת, הנוף המוזנח, הפרימיטיבי, הערבי וכיוצא באלה תארים שונים, הוא נוף הטעון טיהור; יש בו משהו טמא, יש בו משהו פראי. הגישה הזאת מבטאת תפיסת עולם קלאסית הרואה את הטבע כפראי ואת הילידים כחלק מן הטבע הפראי ולפיכך הם ראויים לטיהור. על בסיס התפיסה הזאת של הצורך בטיהור יש לנקוט הריסה בונה (restructuring), הריס הישן לצורך בניית החדש.

האסטרטגיה השנייה להשגת היעד הלאומי הוא לבודד את המרחב האחר, להשאיר אותו בנחשלותו, כדי לסמל את יחסי הכוח הבלתי שוויוניים במרחב. האסטרטגיה השלישית להשגת

המטרה הלאומית היא אקוטיזציה של המרחב: משפצים את יפו העתיקה, אבל מכניסים אליה יהודים במקום ערבים ויוצרים נוף רומנטי של משהו מסורתי, שורשי, שלמעשה אינו מתפקד עוד בצורתו הראשונה. לטיעון הזה מתלווה ההצהרה שלאדריכלות, לתכנון העירוני ולעיצוב הנוף יש כוח. כדברי דונלד לוין (Donald Levine) באחד ממאמריו, יש לגורמים האלה כוח שאינו מוטל בספק לעצב התנסויות, משמעויות מצטברות ושיח חברתי; כלומר, יש להם כוח אדיר לעצב את השיח החברתי, את התרבות, את המיסוד של היחסים בין יהודים לערבים.

את הטיעון הזה קשה להכחיש, בהתחשב במציאות המוכרת לנו מימי 1948 ומן האירועים שהתרחשו מאז ועד היום, של מדיניות שיקום עירונית המפלה בין יהודים לבין ערבים. המדיניות הזאת מחקה את מרבית המרחב הערבי בערים המעורבות וצמצמה אותו במידה רבה. דומני כי חבוייה בגישה הזו החלפה של ברוטאליות ציונית בברוטאליות אנטי ציונית, שאינה מאפשרת לנו – או מונעת מאתנו – להתבונן בדקויות, ודווקא הדקויות – הגומחות הקטנות באזורים הספיים – בגבולות שבין אזור אחד לאזור אחר, דווקא שם נולדים לפעמים רעיונות ומציאות החותרים תחת השיח השליט הזה. רעיונות אלה ראויים לבחינה לא משום שהם מייצגים את הדומיננטי, אלא משום שבהם טמון הפוטנציאל ליצירת עתיד אחר. מוזאון האצ"ל, בגבול שבין יפו לבין תל-אביב הוא דוגמה לכך: הוא מבטא את השיח השליט בספרות שהזכרתי, ואולי גם את הפוטנציאל להסתכל על הדברים מנקודת מבט אחרת במקצת, בקנה מידה רגיש קצת יותר.

מוזאון האצ"ל: דוגמה לאפשרות ליצור עתיד אחר

מוזאון האצ"ל הוא מבנה שהוקם כדי לסמל את הניצחון של המודרני על המסורתי, את ניצחון היהודי על הערבי. עם זאת, אפשר לפרש את האדריכלות של המבנה הזה ולומר, שהחלק העליון המודרני משתלב בנוף של מרכז הטקסטיל המודרניסטי, והחלק התחתון, המסורתי, הערבי, משתלב בנוף של יפו. החלק היהודי יושב על החלק הערבי, רוכב עליו ומבטא את השליטה, אך אפשר לראות במבנה גם את ההפך: החלק העליון מינורי מאוד, עשוי זכוכית ואלומיניום, בקווים חלקים, כאומר שהעיקר הוא החלק המסורתי – שם טמון היופי, השורשיות. יש במבנה דו-משמעות כלשהי, אבל כשמתקרבים למבנה מגלים שזהו מונומנט שנועד לציין את ניצחון היהודים על הערבים, ואזי המשמעות הופכת להיות ברוטאלית מאוד.

לא אפרט כאן את כל ההיבטים. די אם נציין, כי התצוגה והסיפור שמציגים ותיקי האצ"ל יוצרים נרטיב ציוני בוטה המוצג כסיפור קנוני בפני חיילי צה"ל המבקרים במוזאון. ככל נרטיב טוב, הוא מתחיל בתיאור של הסתבכות, של הרג יהודים בידי ערבים ושל החיים בתל-אביב ההופכים לבלתי נסבלים. הסיפור כולל גם את המחלוקת הפנים-יהודית, את הטענה שארגון "ההגנה" מבליג ואינו פועל ולכן שומה על מישהו לחלץ את היהודים מן המצוקה הנוראה.

הסיפור כולל גם הערכת מצב והכרעה. האצ"ל מעריך שהבריטים עומדים לעזוב את הארץ ולכן לא יתערבו; לפיכך אפשר לתקוף את הערבים, בניגוד להסכמות בין "ההגנה" לבין הבריטים. הקרב הוא קרב גבורה, הכולל כמובן את כל מרכיבי האתוס של קרבות מלחמת העצמאות: מעטים מול רבים, תושיה, חכמה וכיוצא באלה. היהודים מנצחים והתוצאה הראשונית היא תבוסת הערבים. הסיפור כולל גם הדגשה של המתנדבים המוסלמים, כאלף מתנדבים מוסלמים מבוסניה, מעיראק וממקומות אחרים, שבאו לעזרת הערבים במנשייה. יש לסיפור תוצאה משנית: כשמפגיזים את יפו, הפגזים של היהודים רק מעוררים בהלה; לעומת זאת, הכדורים של הערבים הורגים. באנדרלמוסיה שנוצרת קמים המתנדבים המוסלמים לבוזז ולאנוס את תושבי יפו וכתוצאה מזה מתחילה בריחה המונית. כלומר, לא רק ניצחון יש פה, אלא גם קתרזיס, בחזקת "ידנו לא הייתה במעל". זה הנרטיב הרשמי במוזאון. הוא אכן מחזק את התזה ומדגיש את הצורך שלנו, היהודים, לא רק להעלים את המרחב הערבי, אלא להוכיח שהוא איבד לגיטימציה קיומית ושאו מושרשים כאן. עלינו גם לסמל את הדבר בסמלים בוטים וחד-משמעיים.

במחקר שערכנו על המוזאון, על הקשר שלו לסביבה ועל משמעות המבנה ותוכנו, צעדנו צעד נוסף וברקנו כיצד מתייחסים תושבי האזור למבנה הזה, שהם עוברים על פניו כמעט מדי יום ביומו או מבקרים בו כבמוזאון. תשובות הנשאלים גילו בפנינו מציאות אחרת לגמרי. הכול יודעים מהו המוזאון ומהו המסר הרשמי שהוא מעביר. לשאלה "מהי משמעות המבנה הזה בעבורך" השיבו 28 אחוזים מן הנשאלים היהודים, בדרך זו או אחרת, את הגרסה הרשמית. אך חשוב להדגיש, כי מדובר רק ב-28 אחוזים. רבע מן הנשאלים, 25 אחוזים, רואים במבנה הזה יצירת אדריכלות, המשלבת את היסוד הערבי עם היסוד היהודי המודרני באחדות של ניגודים ורואים במבנה סמל לאפשרות של דו-קיום. 35 אחוזים מן הנשאלים אמרו שהמבנה אינו רלוונטי כלל בעבורם. 12 אחוזים אמרו שהמבנה מייצג שתלטנות והתנשאות יהודית, כלומר: משמעות הפוכה מן הסיפור הרשמי.

רבים מאוד מן הנשאלים הערבים, 43 אחוזים, התחמקו מתשובה. כחוקרים, התרשמנו שלא נעים להם לחשוף את העמדות הפוליטיות האמיתיות שלהם. 33 אחוזים השמיעו דברי נוסטלגיה למציאות יפה שחלפה. השפה כאן ממלאת תפקיד של משמרת תרבות. המקום מזכיר סיפורים של סבא וסבתא, לא רק של הפלסטינים, שכינו את העיר "כלת הים". המקום מבטא גם את קצה המרחב הביתי, המקנה תחושת ביטחון, כדברי 14 אחוזים מן הנשאלים הערבים. זאת משמעות עכשווית מאוד ותזכורת כואבת לאסון ולאבדן.

הנה כי כן, בימינו אין לנומנטים בהכרח משמעות מונוליטית אחת ולמסד אין בהכרח יכולת להשליט את המשמעויות הסימבוליות של מקומות. הטענה הדטרמיניסטית כלפי הסביבה, שלמרחב יש כוח לעצב את השיח, אינה תקפה בימינו; נהפוך הוא: בעידן שלנו מקומות עשויים

להיות זרזים לשיח מורכב, רב־משמעי. מקום עשוי להעביר מסרים בצורות שונות לאנשים שונים המעורבים במקום הזה בצורות שונות.

מוזאון האצ"ל התכוון להעביר מסר לאומי לציבור הישראלי, אך הפך במהלך הזמן לנושא לשיח חי על שאלת הדו־קיום בין יהודים לבין ערבים ביפו, בחזקת מניע לריבוי של משמעויות שרובן חותרות תחת המשמעות הרשמית. המקרה האחד מעיד על תופעה רחבה הראויה להדגשה: במרחבי הסף עשויות לצמוח מציאויות חדשות ושונות, שיש בהן פוטנציאל להשלטת נרטיבים תרבותיים חדשים ולא־ימוץ של מבני שיח חלופיים.

על התבדלות בשכבות

עד כה עסקנו בתחום המחקר שעניינו עיצוב ארכיטקטוני של הנוף הבנוי. התחום השני עוסק במחקרים על התבדלות, בידול. עשרות מחקרים שנעשו בישראל עושים שימוש במודלים של התבדלות. ע'אזי פלאח, למשל, משתמש במדרים ובמודלים הדומים לאלה שמזכיר פרד בול בדבריו. יצחק אומר ויצחק בננסון עשו כמה ניסיונות מעניינים לחדש מודלים של התבדלות למבנים עירוניים ולהציגם כפונקציה מרחבית רציפה. נראה לי שבעידן של גלובליזציה, כאשר המרחב הופך להיות גמיש ופתוח הרבה יותר, אי אפשר עוד לדבר על מקומות סגורים חד־משמעית כפי שראינו עד כה. אנשים יוצרים ביניהם לבין האחרים תקשורת מסוגים שונים. לפעמים איננו מכירים את השכנים ואיננו רוצים להכירם, אך יש לנו קשרים אינטימיים מאוד באמצעות האינטרנט עם אנשים הפזורים במקומות רחוקים על פני כדור הארץ, כלומר: המודלים השואלים באיזו מידה אדם דומה לשכניו מתערערים במידה מסוימת במציאות הגלובלית. במודלים שלמדנו ממורינו הייתה הנחה סמויה שיש חשיבות לשכנים, משום שכאשר המרחק הפיזי קטן יש הסתברות גבוהה יותר למפגשים של פנים אל פנים. גם תאוריות של פסיכולוגיה חברתית מדברות על קשרי פנים אל פנים כעל בעלי משמעות רבה יותר וחזקה יותר להבניית הזהות, השקפת העולם וסגנון החיים.

דומה כי היום איננו יכולים לקבל את ההנחות האלה כפשוטן, אם כי לא כאן המקום לדון בכך. עם זאת חשוב להבין, שההבדלים בין מרחקים פיזיים למרחקים חברתיים הולכים ומיטשטשים. הסוציולוג הגרמני גאורג זימל (Georg Simmel) היה הראשון שהבין זאת כבר בראשית המאה העשרים. היום, לאור הגלובליזציה, אנו חוזרים אל תורתו ומפתחים את הרעיונות האלה. היום אנו מדברים על דחיסת הזמן והמרחב במושגים חזקים הרבה יותר, כך שיש להתחיל לחשוב על מודלים חדשים. יתרה מזאת, איני בטוח שאפשר להתייחס לקבוצות חברתיות כאל קבוצות מונוליטיות. קשה לטעון שיהודים וערבים חיים כל צד כקבוצה חברתית מגובשת בתוך עצמה, בעלת סגנון חיים הייחודי לקבוצה וכיוצא בזה. כל הערכים המצטברים של קבוצות המוגדרות מראש אינם ישימים עוד. היום אנו מדברים על רפרטואר מורכב של זהויות ואיננו נאמנים

נאמנות מלאה לזהות אחת ויחידה. בעשר או בחמש-עשרה השנים האחרונות כולנו ישראלים קצת פחות ומפנים בתוכנו מקום לזהויות נוספות, היונקות מהיבטים שונים של המציאות השוררת סביבנו.

לפיכך כל ניסיון לבדוק התבדלות של קבוצות במרחב צריך להתחיל מן הפרט, לא מן הקבוצה. אחר כך אפשר להגיע למסקנה מצטברת. מאחר שאי אפשר עוד לדרון בהתבדלות אך ורק בהתייחסות אל השכנים, החוקרים כיום רואים את המרחב שאנחנו מנהלים בו את חיי היום-יום שלנו כמקור להבניית תנאי הקיום שלנו כבני אדם. בעבר שאלנו ליד מי אנחנו ישנים, בהנחה שבשינה חלים בנו תהליכי סוציאליזציה, גם אם במידה מסוימת זה נכון. היום יש לשאול היכן אדם נפגש עם אנשים אחרים על פני כל כדור הארץ – האם במטרופולין או במרחב הלאומי; איפה אנשים מנהלים את חייהם ועם מי הם מתרועעים? מי משפיע עליהם ועל מי הם משפיעים? שם יש לבחון את דרגת ההתבדלות או המעורבות של האדם, ולא רק על פי מקום מגוריו.

במודלים המסורתיים, אם הייתה התבדלות, היא חלה על כל תחומי חייו ופעילותו של הפרט. כיום אין זה כך ומידת ההתבדלות של הפרט עשויה להשתנות מתחום לתחום. כיום מנסים לבחון את האדם במעגלים מרחביים, חד-מרכזיים (קונסטריים): מן המרחב המידי ועד למרחב העולמי, כמו גם בתחומים שונים של החיים. מאחר שאי אפשר לבדוק את כל תחומי החיים, בחרנו במחקרנו שלושה מהם: עבודה, חברים וטלקומוניקציה (בשל הכוח הרב הטמון כיום ברשתות התקשורת). על פי תוצאת הבדיקה ניתן לנסח נוסחה, המאפשרת השוואה בין שלושה תחומים. כל מרחב משפיע על הנוסחה הסופית כמידת הזמן והחשיבות שהפרט מייחס לפעילותו בכל מרחב. בתחום המגורים נשאלת השאלה, באיזו מידה אדם דומה לשכניו או שונה מהם. במרחב הפעולות השאלה היא באיזו מידה האדם פועל במרחבים הומוגניים או מעורבים: האם הוא יוצא מהבית בשש בבוקר מתוך הגטו שהוא גר בו, מבלה עשרים שעות ביממה במרחב שמחוץ לגטו, וחוזר לשינה קצרה בגטו, או שמא הוא מתעורר בבוקר, עובד בגטו, חי בגטו, חבריו גרים בסמוך לביתו שבגטו. זה הממד החברתי של בני האדם, הבונים לעצמם רשתות חברתיות הומוגניות או הטרוגניות מבחינת המאפיינים החברתיים של חבריהם לרשת.

התבדלות היא אפוא מדד הבוחן את מידת ההפרדה במרחב הפעילות שהאדם מנהל בו את חייו. כל מרחב משפיע על הנוסחה הסופית כמידת הזמן והחשיבות שהאדם מייחס למעגלים החברתיים השונים במהלך כל שעות היממה. לפיכך נשאלת השאלה, מה מידת ההתבדלות ברשתות החברתיות שהאדם בנה לעצמו. על שלושת הממדים יש להוסיף ממד רביעי, הממד התפיסתי (לעניין זה ראו להלן מאמרה של רוית גולדהבר, "תפיסת ההתבדלות המרחבית ביפן").

במציאות כיום המרחב הוא מושג רב-שכבתי, כלומר: אדם גר באזור חברתי מסוים, אבל חלק מהאזור החברתי הזה יכול לחפוף אזור חברתי של קבוצה אחרת. יהודי עשוי לגור באותו בניין שגר בו ערבי, והשניים לעולם לא ייפגשו ולא ישוחחו זה עם זה. לעומת זאת, לכל אחד מהם עשוי להיות קשר חברתי עם אנשים אחרים במקומות אחרים על פני תבל. אזורים חברתיים אינם בהכרח פסיפס של חלקים המסודרים זה ליד זה, אלא הם עשויים להיות בנויים כשכבות, זו מעל זו.

התבדלות עשויה להתקיים עכשיו באחת משתי צורות: (1) ביצירת מרחב שרק קבוצה אחת טוענת לו וסוגרת בתוכו את כל מעגלי חייה, כפי שהניחו המודלים המסורתיים; (2) ביצירת שכבות מרחביות. בין שאנו שכנים במרחב הקרטיזי ובין שאנו רחוקים במרחב, ביכולתנו להיות בשכבות נפרדות. אדם עשוי להיות "יאפי" שאינו רוצה להכיר אף אחד משכניו, בן למעלה מארבעים שנה, נשוי וגם הורה, אך עשויים להיות לו חברים "יאפים" בכל רחבי כדור הארץ.

תל-אביב: עיר אתנית

תל-אביב היא עיר אתנית. כשבודקים בה מרחקים חברתיים בין קבוצות האוכלוסייה, מגלים הפליה רבה. קבוצות של יהודים מפלות קבוצות של יהודים אחרים וקבוצות של לא יהודים. הדמוקרטיה האתנית זוכה בתל-אביב לאישוש ברמה של עמדות. ברמה של התבדלות מתקבלת תוצאה מעניינת. בדיקת ההתבדלות בתל-אביב התבססה על מדגם של 1,200 איש בכל רחבי העיר. בחנו לגבי כל נדגם שלושה היבטים של ההתבדלות וברקנו את מידת ההתבדלות במגורים, במרחבי הפעילות וברשתות החברתיות. הממצאים מעלים, כי מבחינת מרחב המגורים תל-אביב אינה מתבדלת. יש בה עירוב מלא ורק 13 אחוזים מתושביה חיים במסגרת מגורים מתבדלת. גם במרחבי הפעילות אין תל-אביב עיר מתבדלת, אך בכל הקשור לרשתות החברתיות, שליש מן הנחקרים הם מתבדלים, אנשים שאינם מקיימים קשרים חברתיים עם שכניהם אלא עם אנשים במקומות אחרים בעיר הדומים להם מבחינה אתנית. כמחצית מהנבדקים מקיימים קשרים עם בני קבוצות אתניות שונות, אך מעדיפים ליצור קשר עם בני עדתם. הנה כי כן, המודל הרב-שכבתי זוכה לאישוש חלקי אך משמעותי. ממצא נוסף הוא, שאין מתאם ואין כל תלות בין שלושת ממדי ההתבדלות, ואין פלא בכך. אדם עשוי לקיים התבדלות במגורים ולפתח רשתות חברתיות לא מתבדלות ולהפך.

בחינה של עוצמות ההתבדלות באמצעות מדדי אי-השוויון שכול משתמש בהם מלמדת, כי אצל הערבים מדד ההתבדלות הוא 0.60, מדד סביר מאוד למיעוטים בערים באירופה, אך נמוך מן המקובל לגבי שחורים בארצות-הברית. אצל הבוכרים מדד ההתבדלות הוא 0.51, שיעור הדומה לזה של הערבים. לעומת זאת, כאשר משווים באמצעות המדדים המוצעים על ידינו את מידת ההתבדלות במרחב הפעילות ובמרחב החברתי בין הערבים לבין הבוכרים, ניכר

טבלה 1: התפלגות מדדי ההתבדלות בתל-אביב (באחוזים) על פי מוצא אתני
(מקרא: אינט' = אינטראקטיבי; טר' = טריטוריאלי)

המשתנה קבוצה אתנית		התבדלות		עירוב		חשיפה		ממוצע		סטיית תקן	
		אינט'	טר'	אינט'	טר'	אינט'	טר'	אינט'	טר'	אינט'	טר'
ילידי הארץ		25	1	48	97	27	2	0.0	0.5	1.5	0.5
אשכנזים ותיקים		33	0	44	31	23	69	0.2	-1.2	1.7	0.6
מזרחים ותיקים		13	0	56	4	31	96	-0.5	-1.9	1.4	0.6
עולים מחבר העמים		27	0	53	11	20	89	0.2	-1.9	1.4	0.5
עולים מבוכרה		16	15	31	37	54	48	-2.0	-1.0	1.1	1.0
ערבים ישראלים		62	28	46	33	5	26	0.6	0.0	2.2	1.7
עובדים זרים מאפריקה		66	11	25	32	9	57	1.2	-0.2	1.0	0.9
עובדים זרים מדר' אמריקה		18	0	51	12	30	88	-0.3	-3.0	1.1	0.7
סך הכול (ממוצע)		34	4	45	63	21	33	0.0	0.5	1.7	0.6

הבדל: הערבים גרים בשכונה מתבדלת, נעולים בתוכה ומתבדלים מזולתם גם במרחב הרשתות החברתיות, לעומת הבוכרים הגרים בשכונה מקובצת, אך יש להם רשתות חברתיות פתוחות כלפי כל הקבוצות האחרות.

טבלה 2: עוצמות ההתבדלות על פי מדדי אי השוויון

הקבוצה האתנית	מדד אי השוויון
ערבים	69
עובדים זרים	56
יהודים יוצאי בוכרה	51
עולים מרוסיה	26
מזרחים	18
אשכנזים	29
ישראלים	25

בחינת ההתפלגות של הפרטים לפי הקבוצות מביאה למסקנה, כי בתל-אביב אין קבוצות הומוגניות. בכל קבוצה יש אנשים מתבדלים לצד אחרים שאינם מתבדלים. במידה רבה זוהי תכונה אישית לא פחות משהיא תכונה קבוצתית, ועניין זה הוא רב-חשיבות. למשל, הממצאים מצביעים על כך שקבוצה גדולה של ערבים היא מתבדלת מבחינת הרשתות החברתיות, ואילו קבוצה קטנה יותר בונה רשתות חברתיות גם עם יהודים. ההתפלגות הזאת מעניינת. כשבדקנו משתנים שיש בהם כדי להסביר את ההבדלים התוך-קבוצתיים, מצאנו שרק לגבי הערבים המגדר הוא גורם מסביר. בחברה הערבית הנשים ברובן עדיין סגורות בבית ורק מעטות מהן יוצאות ומתערבות בחברה הרחבה. לעומת זאת, חלק מן הגברים סגורים במרחב הערבי, וחלקם בונים רשתות חברתיות פתוחות. כך נוצר סגנון חיים דיכוטומי, שבו הבעל, בעיקר באמצעות העבודה, מעורב בשני העולמות – בחברה המסורתית ובחברה המערבית המודרנית – ואילו האישה דואגת לכך שהילדים יקבלו סוציאליזציה על פי המסורת ושתישמר המסורת גם כשחיים לצד הרוב. מעניין שההתבדלות בזירה החברתית אינה גזרה משמים אלא נתונה לבחירה, הגם שאין אפשרות להפריד במלוא מובן המילה בין אילוף לבין בחירה.

ההבדלים ברמות ההתבדלות אינם רק במישור האישי; הם קיימים גם בין הקבוצות. חרף השונות הגבוהה ברמות ההתבדלות בתוך כל קבוצה, נמדדו גם שונות מובהקות בין חלק גדול מהקבוצות האתניות. בחלקן התגלתה נטייה חזקה יותר להתבדלות ובקבוצות אחרות התגלתה נטייה חלשה יותר.

כשבדקנו מתאמים בין רשתות חברתיות לבין הצלחה חברתית והשתלבות חברתית, מצאנו שהמתאמים אינם חזקים כל כך. התברר כי אין די בכך שערבי מקיים קשרי גומלין עם יהודים כדי שיצליח בחברה. ערבי עשוי לפתח קשרי גומלין טובים מאוד עם היהודי השכן, שהוא עני וחי בשולי החברה כמוהו, אך לא יהיה בכך כדי לסייע לערבי להתקדם בחברה.

המסקנה היא, שכדי להבין את תמונת המרקם העירוני בשלמותה אין די בהתבוננות בקשרי הגומלין בין הקבוצות השונות ובין היחידים בקבוצות האלה, אלא יש לבחון גם את תוכן הקשרים ואת המבנה שלהם. מתברר כי יש קשרי גומלין שאינם אלא מחזקים התבדלות. כך בנינו במסגרת המחקר מבנה נרטיבי, המאפשר להבחין אילו מבנים של מגעים בין יהודים לבין ערבים מחזקים התבדלות אף שיהודי וערבי נפגשים ומנהלים ביניהם משא ומתן כלשהו, ואילו מגעים יש בהם כדי להחליש את ההתבדלות.

רוב ומיעוט בערים המעורבות בישראל: הפרספקטיבה הערבית

חנא סויד

המושג "נפרדים אך שווים" נוצר בארצות-הברית, כחלק ממדיניות המכירה בעובדה שהחברה שם מורכבת מקהילות אתניות שונות המבקשות לשמור על ייחודן, אך בה בעת מבקשות לשמור על שוויון, כנדרש בחברה דמוקרטית.

המושג הזה ראוי לשמש כקו מנחה למדיניות שוויונית בין יהודים לערבים במדינת ישראל. בית המשפט העליון נדרש לסוגיה הזאת בעתירה של עאדל קעדאן, תושב העיר באקה אל-ערביה, שביקש לבנות את ביתו ביישוב קציר שבאזור ואדי עארה. פסק הדין של בג"ץ משנת 2000 קבע שאין להפלות בין יהודי לערבי, גם אם מדובר בקרקעות הנמצאות בידי מנהל מקרקעי ישראל וביישוב שנבנה בכספי הסוכנות היהודית. בפועל רשויות המדינה אינן מיישמות את ההלכה הזאת, למרות ההכרזה שרוח פסק הדין מקובלת עליהן. משפחת קעדאן טרם זכתה לבנות בית בקציר, ולאחרונה נדרש בית המשפט לשאלה דומה בכרמיאל שבגליל.

המושג "נפרדים אך שווים" מתאים לדיון גם באוכלוסיית תושבי הערים המעורבות בישראל. להלכה, בני האוכלוסייה הערבית ביישובים המעורבים במדינת ישראל מעורבים בכלל האוכלוסייה, מעצם נוכחותם בכרך הגדול, אך בתוך כל עיר הערבים נפרדים מן האוכלוסייה היהודית, ומעמדם אינו שווה למעמדם של היהודים בערים האלה. מדובר בערים רמלה, לוד, יפו, חיפה ועכו. ירושלים היא מקרה שונה, וכך גם מעלות-תרשיחא. נצרת עילית מתחילה להיות עיר מעורבת, אך היא עיר חדשה שהוקמה מלכתחילה כעיר ליהודים. הערים המעורבות העיקריות היו קיימות לפני קום המדינה בשנת 1948 וגם אז הן היו מעורבות, אלא שהרוב הערבי שהיה בהן אז הפך למיעוט.

בהשוואה לערים ערביות נוספות שהיו קיימות עד שנת 1948, כמו בית שאן וצפת, הערים שמנינו לעיל הן העדות ההיסטורית היחידה לכך שהייתה בערים בארץ ישראל – בפלסטין – אוכלוסייה ערבית. נושא זה חשוב: נעשים מאמצים לטשטש את הזהות הערבית המקורית בערים האלה ואת העובדה ההיסטורית שבעבר היו בהן אזרחים ערבים שהיוו רוב אוכלוסייתן.

יתר על כן, מדובר בערים במרכז הארץ, במטרופולינים העיקריים במדינת ישראל. עובדה זו חשובה בדיון על חוסר השוויון בין יהודים לערבים. יש המסבירים כי המצב העגום של האוכלוסייה הערבית מקורו לעתים בכך שמדובר ביישובי פריפריה, המקבלים משאבים פחותים, ולכן המצב החברתי-כלכלי בהם גרוע מזה שביישובים במרכז הארץ. אך האם האוכלוסייה הערבית ביפו נמצאת בפריפריה? ודאי כי אין זה כך מבחינה גאוגרפית, ולכן אין תוקף לטיעון שהמצב הירוד של האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל נעוץ דווקא בכך. הערים המעורבות האלה הן הראיה לכך ששורש הבעיה עמוק יותר.

זאת ועוד: בכל הערים המעורבות האלה שיעור האוכלוסייה הערבית הוא 10-20 אחוזים מכלל התושבים. זהו מיעוט משמעותי: התושבים הערבים הם חלק מהווי הערים האלה ואי אפשר להתעלם מהם.

כמקומות אחרים בעולם שיש בהם קהילות מיעוטים בערים גדולות, כאשר מדובר במסה קריטית, קהילות המיעוט נוהגות לחיות בנפרד מן הציבור הרחב. כאשר אחוז אוכלוסיית המיעוט נמוך יותר, למשל כמו בנצרת עילית, ששיעור הערבים בה הוא כחמישה אחוזים, אין תופעה של התבדלות. בנצרת עילית הערבים חיים במעורב עם היהודים.

אם כן, מדוע סובלת האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות ממעמד נחות ומאי שוויון? אחד הגורמים העיקריים לכך הוא הנגישות המוגבלת לרשויות המקומיות, לגורם השלטוני הבא במגע ישיר עם האוכלוסייה. חלק ניכר מן העוולות שנעשות לאוכלוסייה הערבית בערים המעורבות נובע מההתנהגות של העירייה ביישובים האלה.

מצבה של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות הוא תעודת עניות לרשויות המדינה ולמדיניות המוצהרת בדבר הרצון לשלב את האוכלוסייה הזו בחיי הכלל ולהקנות לערבים מעמד שווה לזה של שאר התושבים. המצב לאשורו גלוי לעיני כול: תנאי הדיור קשים, אין דיור ציבורי לערבים, מצב התעסוקה לקוי, חסרים שטחים פתוחים, אין מתקנים לבילוי בשעות הפנאי, השירותים החברתיים מפגרים, התשתיות הפיזיות רעועות. הבנייה הבלתי מוסדרת, בעיקר ברמלה ובלוד, מתפתחת ומתפשטת כביטוי של התופעה ואולי כתוצאה שלה. מרבית להרוס בתי ערבים בלא לתת פתרונות תכנוניים המאפשרים לאוכלוסייה הזאת לגדול ולהתפתח. ביפו מנסים בעלי הון יהודים לבנות בתים על חשבון האוכלוסייה הערבית, לעתים קרובות על ידי דחיקת האוכלוסייה הערבית החוצה. לעומת זאת, חיפה היא עיר שונה והמצב בה אינו דומה למצב השורר ברמלה ובלוד.

עם זאת, ראוי לציין שבכל הערים המעורבות שוררת אווירה של סובלנות בין הערבים והיהודים, ושני הצדדים מקפידים לשמור על הסדר הציבורי. אין פרעות בין שני הצדדים, ופרט לחריגים שהיו במהלך אירועי אוקטובר בשנת 2000, גם בימים של מתח פוליטי במזרח התיכון ובמדינה החיים בערים המעורבות מתנהלים כסדרם.

קיימים שני מודלים לבחינת מהות היחסים בין אוכלוסיות אתניות שונות החיות בכפיפה אחת: מודל של הפרדה ומודל של עירוב. ההפרדה במגורים בערים המעורבות בישראל תרמה לשימור הזהות הייחודית והערכים החברתיים בקרב האוכלוסייה הערבית. החיים במסגרת הקהילה הנפרדת מאפשרים גם פעילות דתית נפרדת. בחיפה ובעכו יש פעילות פוליטית אינטנסיבית, המאפיינת את המיעוט הערבי במדינת ישראל. חיים בנפרד מאפשרים פיתוח כלכלה אתנית, במובן זה שעסקים ערביים קטנים יכולים לסמוך על כך שיצליחו להתקיים מקהל לקוחות ערבי, שעה שבמרחב כולו קיימת תחרות קשה בין העסקים השונים, המשפיעה על סיכויי ההישרדות של עסקים קטנים. לעומת זאת, עירוב בין אוכלוסיות בעיר אחת מאפשר לפתח ערכים אזרחיים משותפים, ללא קווי הפרדה בין הקבוצות האתניות השונות, אם לקהילות המעורבות יש עניין בכך.

הפליה הניתנת לתיקון בקלות

המציאות הדמוגרפית בערים המעורבות בישראל מאפשרת ליישם מדיניות של הפליה נגד הערבים בשל העובדה שהאוכלוסייה הערבית בדרך כלל חיה בנפרד מבחינה גאוגרפית. ההפרדה מאפשרת ליישם בקלות את היחס המפלה בלא לפגוע בקהילות אחרות בעיר המעורבת. ההפליה קיימת מאחר שאין מקצים לשכונות הערביות אותה מידה של נגישות לדיוור משופר, לתעסוקה ולשירותים העירוניים, ומתוך ביטחון שכך אין פוגעים ביהודים, שהרי הם אינם גרים בשכונות הערביות.

מאחר שהדיון כאן אינו מיועד לפתח תאוריה אלא להציע פתרונות, ראוי להזכיר כי הסיכוי ליצירת שינוי חיובי, בטווח הקצר ובאורח מיד, מצוי בידי הרשויות המקומיות. לעומת זאת, שינוי היחס הכללי לציבור הערבי במדינת ישראל הוא מורכב, קשה ונתון בידי הרמה הגבוהה יותר של הממשלה.

במסגרת הרשות המקומית בעיר מעורבת שינוי סביר הוא בהישג יד. נקודת המוצא להתחלה עשויה להיות השלמה עם המצב הקיים של הימצאות אוכלוסיות נפרדות בערים מעורבות. אין הכרח לשנות את המצב הזה, אך ניתן לשנותו באמצעות שיפור יסודי בתנאי החיים בשכונות הערביות בערים המעורבות. את השיפור אפשר להתחיל בדברים בסיסיים, כגון תכנון מקיף והקצאת מקום להתרחבות על פי צורכי האוכלוסייה, הריסת גדרות הפרדה, שיפור השירותים העירוניים וכן שיפוץ התשתית הפיזית והתשתית החברתית. רצוי והכרחי גם לשמר שמות ערביים של שכונות, ולקבוע לרחובות שמות הלקוחים מן ההיסטוריה הפלסטינית כדי לא להסתיר את ההיסטוריה ואת המורשת התרבותית של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות. במרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי אנחנו מנסים להתמודד עם העניין הזה בהקשרים שונים, למשל הסירוב לאפשר לערבים לבנות בתי מגורים בכרמיאל רק משום שהם ערבים. כדי לתרץ

את המדיניות הזאת נדרשים נציגי רשויות השלטון לנקוט ביטויים שאבד עליהם כלח, כגון "אדמת הלאום".

השכונות הערביות בערים המעורבות הגיעו לקצה הקיבולת שלהן ואינן מסוגלות לספק פתרונות דיור לאוכלוסייה המתרבה בהן. בשכונת ואדי ניסנאס בחיפה, למשל, מתגוררים כיום 3,000 איש בקירוב. האוכלוסייה גדלה ויש לתכנן בעבורה תשתיות מודרניות, הרחבות פיזיות ופיתוח. אין בשכונה שטחים פנויים לבנייה חדשה. אין מנוס אפוא מהקמת שכונות חדשות לקליטת תוספת האוכלוסייה. כמודל לעידוד חיים משותפים אפשר להקים שכונות משותפות ליהודים ולערבים, הבאים לגור בהן מתוך בחירה חופשית. אפשר גם לזווג הקמת מרחבים המאפשרים לבנות אמון הדדי, כגון מקומות בילוי, מסחר ועסקים, המשותפים ליהודים ולערבים ללא כל קשר לשייכות האתנית. בחיפה יש לכך כבר ניצנים. בשרדות בן גוריון, השדרה הנמשכת מקצה הגן הבהאי עד מבואות הנמל, יושבים יחד יהודים וערבים במסעדות ובפאבים בלא כל חשיבות למוצאם השונה. מרחב כזה בטוח לכל השהים בו.

על מרחבי האמון ההדדי לכלול שירותי קהילה נוספים: בתי תפילה, בתי ספר וכיוצא בהם. יש לאפשר מגורים בשכונה אחת, שבה כל אדם, על פי אמונתו, יוכל ללכת לבית הכנסת, למסגד ולכנסייה במרחק הליכה סביר או לשלוח את ילדיו לבתי ספר נפרדים במרחק ההולם ילדים.

המצב החברתי-כלכלי של היישובים הערביים

המצב החברתי-כלכלי ביישובים הערביים גרוע מאוד ביחס ליישובים היהודיים. כ-95 אחוזים מבני האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל חיים ביישובים שמצבם החברתי-הכלכלי הוא בדרגות הנמוכות ביותר, על-פי מדד של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: 1-4 בסולם של 10 דרגות; רוב היישובים נמצאים בשתי הדרגות הנמוכות ביותר.

מחקר שערך המרכז לתכנון אלטרנטיבי בעיר רמלה מראה שמצב האוכלוסייה הערבית בה אינו טוב יותר ממצב האוכלוסייה ביישובים הערביים ואפילו גרוע יותר. העובדה הזאת מפריכה את הטענה, שהאוכלוסייה הערבית סובלת מתנאים כלכליים-חברתיים ירודים מכיוון שהיא מתרכזת באזורי פריפריה.

טענה נוספת המושמעת לעתים קרובות היא, שמצב הרשויות המקומיות הערביות בכי רע משום שהרשויות אינן גובות מסים כנדרש ולפיכך אין בידהן תקציב לפיתוח התשתיות. אם זאת הסיבה, כיצד נסביר את המצב הירוד של התשתיות בשכונות הערביות בערים המעורבות? העיריות גובות את המסים העירוניים מן המשפחות הערביות בדיוק כפי שהן גובות אותם ממשפחות יהודיות, אך הרשויות המקומיות אינן נותנות את התמורה בדמות שירותים עירוניים ופיתוח. לפיכך, הרשויות המקומיות בערים המעורבות מוסיפות שמן למדורת ההפליה הכללית נגד האוכלוסייה הערבית במדינה, ועל כן הן נושאות בעיקר האחריות למצב תושביהן הערבים.

חלק שני

היבטים תכנוניים, כלכליים וחברתיים

(אי) תכנון והזכות לעיר: לוד

חיים יעקובי

העיר היא המקום שמבחינה היסטורית ופוליטית נוצר בה המושג אזרחות, ולא בכדי יש קשר בין המילה city לבין citizenship. עם זאת, ערים הן מרחב של נוף ושל חברה המתאפיינת בקיטוב ובהדרה. במרבית הערים בעולם המתפתח חיים אנשים רבים, יש המעריכים בין 40% ל-70% מן האוכלוסייה, במה שהוגדר כתנאים בלתי חוקיים. אני מציע לקשור את הטענות האלה לאוסף המחקרים המערערים על מושג האזרחות, מושג שהוא עצמו שנוי במחלוקת מתמדת סביב צמד המושגים הדרה (exclusion) והכללה (inclusion). גם המושג של אנרי לפבר (Henry Lefebvre) על "הזכות לעיר" (The Right to the City) קשור קשר אמיץ לדיון הזה. מושג זה עוסק בניתוח מעמדות בהקשר הרחב של יחסי כוח, כולל התייחסות לאתניות, למיקום ולשאלות של הגירה. הגישה האינטגרטיבית הרחבה יותר ניכרת בעליל בתזה של יאנג (Young), האומרת כי תנועות חברתיות הקוראות לשוויון זכויות מתמקדות בעניינים הקשורים בזהות קיבוצית יותר משהן מתמקדות אך ורק באינטרסים של מעמד מסוים או באינטרסים כלכליים. נוסף על הנסיבות הייחודיות לכל הקשר לאומי והיסטורי, מבקשת התזה הזאת להציג תמונה כוללת של מצבים עירוניים שונים. תנאים הקשורים בעוני עירוני, באלימות ובהגירה באים לעתים תכופות לידי ביטוי מרחבי במובלעות עירוניות סגורות. לעתים תכופות אזורים כאלה אינם נכללים במפות הרשמיות של העיר והרשויות מגדירות אותם כאזורי מגורים בלתי חוקיים או בלתי מורשים.

בעקבות דייוויד סיבלי (David Sibley) אפשר להתייחס למקומות האלה כאל גורמים היוצרים דימוי שלילי של האחר. להערכתי, התופעות האלה הן תוצאה של המורשת הקולוניאלית. אנטגוניזם כלכלי-לאומי והדחקה חברתית הם הדוחפים אזרחים ותושבים לפעול באורח בלתי חוקי. בעשותם כך הם מנסים לקבל הכרה בזכותם להימנות עם בני העיר במלוא מובן המילה. כאן מונח, לדעתי, מפתח חשוב ליצירה או למניעה של יצירת מחיצות אתניות אורבניות. קבוצות חזקות, בדרך כלל קבוצות שיש להן קשר עם שלטונות המדינה או עם רשויות העיר, מסוגלות לתכנן את העיר כך שמיעוטים יוצאו בה מן הכלל או לחלופין ייכללו בה. בתהליך כזה מעניקה הגאוגרפיה החדשה של ההדרה חשיבות מהותית לזהויות קיבוציות

ולהייררכיות של האזרחות העירונית. לפיכך אי אפשר להפריד בין יצירת מרחב עירוני לבין התחרות הרצופה בין קבוצות חברתיות ואתניות במרחב העירוני. בהקשר הזה, התכנון, מדיניות הקרקע ומדיניות הפיתוח, חרף הצגתם כגורמים טכנוקרטיים או ניטרליים, הם כלים מרכזיים, שבאמצעותם פועלות קבוצות אתניות וחברתיות מרכזיות כדי לשמר את עליונותן בעיר. חרף מאמציה של ישראל לפקח על המאזן הדמוגרפי בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית, מתרחש תהליך מתמשך של הגירה פנימית ושל צמיחה טבעית המשפיע על המאזן האתני.

בעיר לוד, במהלך חמשת העשורים האחרונים, עלה שיעור התושבים הערבים מתשעה אחוזים לכדי 20 אחוזים ויותר. שיעור האוכלוסייה היהודית פחת בהתאמה מ-91 אחוזים לכדי 80 אחוזים. לאחר 1948 נותרו בעיר כאלף ערבים בלבד מתוך 20,000 תושביה לפני המלחמה. אליהם הצטרפו בתוך זמן קצר פלסטינים שנדרו כפליטים מכפריהם, כחלק ממה שנהוג לכנות "פליטות פנימיות". חלקם, מי שאדמתם הופקעה, זכו לפיצויים בדמות קרקע חדשה בהיקף של 10-15 אחוזים מהיקף הרכוש שהיה בידם מלכתחילה. מרבית תושבי הכפרים באזור התיישבו בלוד באזור המוכר בשמו כ"פרדס שניר". במהלך שנות השישים התיישבו בעיר בדואים שבאו מן הנגב. בהיותה קרובה למטרופולין של תל-אביב משכה אליה העיר לוד קבוצות נוספות של ערבים. חלקם התיישבו באורח בלתי חוקי בבתים נטושים הרוסים למחצה. קבוצה נוספת של מתיישבים ערבים בעיר, שהשתקעו בה לאחר 1967, הם משתפי פעולה שהשלטונות הושיבו בעיר (חשוב לציין זאת) כדי להרחיקם מן הסכנה הצפויה להם במקומותיהם המקוריים, בערים ובכפרים הפלסטיניים, בעיקר ברצועת עזה. כיום יש בלוד שני אזורים שעיקר אוכלוסייתם היא ערבית: שכונת הרכבת ופרדס שניר. זהו מוקד חיי היום-יום של הערבים ואליהם התכוונתי בדבריי הקודמים בדבר מרחב עירוני ואזרחות.

שתי השכונות האלה חסרות תשתית עירונית בסיסית. על פי ממצאיי, 60 אחוזים מקרב האוכלוסייה הערבית בעיר גרים במבנים שהם, בדרך זו או אחרת, בלתי חוקיים. חרף שיפורים מזעריים, בעיקר במהלך שבע השנים האחרונות, לא השתנתה בעיקרה המדיניות העירונית כלפי האזרחים הערבים בעיר במונחים של איכות חיים. הם עדיין נתונים לדיכוי מרחבי ודמוגרפי באמצעות מדיניות שאני מציע לכנות "היעדר תכנון".

שכונת "פרדס שניר" מדגימה היטב את הגדרותיה. מתגוררות בה בעיקר משפחות בעלות הקרקע באזור, ואף על פי כן, חרף מצוקת הדיור, מונעת מהם מדיניות התכנון העירונית לשנות את ייעוד הקרקע מקרקע חקלאית לקרקע המיועדת לבנייה למגורים. בהתחשב בקשיים של הערבים בעיר להתיישב בשכונות אחרות ונוכח התרחבות האוכלוסייה, יצרה מדיניות התכנון

— או מדיניות היעדר התכנון — את התופעה הנרחבת של בנייה בלתי מורשית. יש בשכונה כ-1,200 יחידות דיור בלתי חוקיות.

ואף על פי כן, בניגוד לאזורים אחרים בעיר שיש בהם בנייה בלתי חוקית, "פרדס שניר" מעורר רושם של מקום ממוסד, של בתים גדולים בני שלוש עד חמש קומות, הבנויים מחומרים סולידיים על חלקות אדמה משפחתיות. כביש אספלט צר שסללו תושבי השכונה מקיף את האזור ועובר בחלקו על אדמת מושב ניר צבי הסמוך. מערכת הביוב של השכונה מחוברת אל המערכת העירונית בדרך בלתי פורמלית. גם זאת ביוזמתם של תושבי "פרדס שניר". לפני שנים אחדות בחרו בני המקום הנהגה בלתי רשמית אך מוכרת, במאמץ למלא את הריק שיצר המשטר העירוני האתנוקרטי, המתעלם מצורכייהם. הגוף החדש הזה נהנה מתמיכה פוליטית של המנהיגות הדתית של התושבים ושל נכבדי הקהילה. בריאיון אתו אמר אחד מפעילי השכונה:

"אני כלוא בין שני מעגלי הפליה. האחד הוא המעגל הלאומי, המתייחס אלי כאל בעיה. השני הוא המעגל העירוני. כאן המצב חמור יותר, משום שהיחס הזה משפיע על חיי היום-יום שלי. ההפליה ברמה הזאת היא מקפת ועמוקה. זכויות היסוד שלי מופרות. הזכות לדיור, הזכות לבתי ספר הולמים לילדים, השירותים האלה ניתנים במסגרת העירונית ואנחנו נאבקים לקבל אותם. אין בעיר לוד יוזמות תכנוניות עבור האוכלוסייה הערבית. ואולי נתמזל מזלנו בעניין הזה, שכן אילו הייתה מידה מסוימת של תכנון, לא היינו יכולים להתקומם והשלטונות היו יכולים לטעון שהם מתכננים עבורנו. ההתעלמות הכוללת מצרכינו היא המניעה אותנו."

בשנת 1999, זמן-מה לפני הבחירות לכנסת, הכינו רשויות העיר תכנית עירונית חדשה, שביקשה לשנות ייעודי קרקע מחקלאות למגורים ב"פרדס שניר". התכנית המוצעת הייתה אמורה לאפשר בנייה של 2,000 יחידות דיור תוך שמירה על המראה הכפרי למחצה של האזור. דומה כי שינוי כזה ביחס כלפי השכונות שנבנו בדרך בלתי חוקית הוא הישג ומבטא הכרה של רשויות העיר בצורכי תושביה הערבים. אך לא פחות מכך חשוב הטקסט הסמוי בתכנית הזאת. מראה כפרי למחצה פירושו הגבלה של זכויות הבנייה וצפיפות נמוכה של האוכלוסייה, בעיקר כאשר משווים זאת לאחוזי הבנייה הגבוהים המותרים ב"גני אביב", שכונה יהודית הנמצאת ממש מעבר לכביש. הכביש המפריד בין שתי השכונות הוא מעין ציר המבליט את היעדר השוויון המשווע ומדגיש כיצד תכנון מצד אחד והיעדר תכנון מצד שני משרתים את ההפרדה האתנית בעיר לוד. מדרום לדרך מצוי האזור הערבי הבלתי פורמלי, בעל אופי כפרי למחצה, בצד הצפוני של הדרך מצויה השכונה היהודית "גני אביב", בעלת צפיפות בינוי גבוהה, שנבנתה באמצע שנות התשעים של המאה העשרים והמאוכלסת בעיקר במהגרים שעלו מרוסיה ומחבר המדינות.

הקרבה בין שתי השכונות מושכת לאזור צעירים ערבים בני העיר, המבקשים לגור בסמיכות לבני קבוצתם האתנית. ואף על פי כן, אין לערבי כל אפשרות לרכוש או לשכור דירה בשכונה היהודית. היזמים והחברות המשכנות מונעים מערבים להיכנס לשכונה, למרבה התסכול. כדברי אחד התושבים הערבים בשכונה: "אנחנו נולדנו כאן ואין לנו כל חלופה למגורים. בגני אביב, השכונה היהודית, יש מלאי גדול של דירות, וזה קרוב מאוד לכמה מן האזורים הערבים. למה איני יכול לגור שם?"

הרגשות האלה ממחישים את המתח בין ההבטחה הטמונה בעיר להפוך אותה לזירה פתוחה לכל תושביה, לבין ההיגיון המבקש לשלוט דווקא באמצעות הפרדה אתנית. הכביש החוצה בין שתי השכונות הוא לגבי התושבים הערבים בבחינת חומה חתומה.

מדיניות ההפרדה זוכה לחיזוק ברמות העובדות בשטח. למשל, מודעת פרסומת תמימה לדירות ב"גני אביב", האמורות להלכה להימכר בשוק החופשי, מנוסחת בזה הלשון: "חרף התנאים המפתים המוצעים למשתכנים פוטנציאליים בגני אביב, אל תחשבו שאנחנו מקבלים כל אחד. יש ועדה מיוחדת המופקדת על שמירת רמת החיים ועל המעמד החברתי של התושבים. מטרתנו בכך היא למנוע קונפליקטים". יתרה מזאת, בחוזה הקנייה – והפרט הזה חמור עוד יותר – מנוסח הרעיון בדרך משפטית רשמית: "כדי לפקח על הרמה החברתית של אוכלוסיית השכונה, החברה המשכנת הקימה ועדה הממיינת את כל הבקשות לרכוש דירות. כל מכירה או השכרה של דירות חייבת לקבל את אישור הוועדה. אזהרה המנוסחת על פי הסעיף הזה תירשם בטאבו ובפקודת הבתים המשותפים". במחקר על ערים מעורבות בישראל, שנעשה יחד עם פרופסור אורן יפתחאל וד"ר ארז צפדיה, אנחנו מציינים כי מטרת הוועדה הזאת היא לפקח על חדירה של תושבים ערבים לשכונה. בפועל, אכן אין ערבים בשכונת "גני אביב". לדוגמה, רופא שיניים ערבי ביקש לרכוש דירה בשכונת "גני אביב" ובקשתו נדחתה, אף שהציע את המחיר הגבוה ביותר במרכז פתוח. ועדת הקבלה לשכונה סירבה למכור לו דירה.

הנה כי כן, נוף העיר לוד הוא נוף עירוני בעל היגיון אתני-לאומי. ההפרדה האתנית נשמרת, בין היתר באמצעות תפיסה בכוח, בחקיקה רשמית, בשיח התרבותי ובאמצעות מנגנון סמוי של פיקוח, המושרש בנסיבות מקומיות היסטוריות ובמסגרת של היגיון רב-עוצמה של שליטה אתנית. הכוחות האלה מצהירים כי הם מאפשרים להפוך את העיר לזירה דמוקרטית של כל אזרחיה, אך בפועל מכשילים את האפשרות הזאת. מציאות החיים בעיר לוד מדגימה את העמימות השוררת בין העיר לבין האזרחות בה בהקשר הישראלי. הערבים בלוד מופלים לרעה הן כפלטסינים במדינה של יהודים והן כתושבים המוצאים מכלל האזרחות בעיר המצהירה על עצמה כעל עיר מעורבת.

המציאות הזאת נפוצה בחברות מתיישבים, והקונפליקט עם האוכלוסייה הילידית הוא הציר המרכזי לעיצוב מהותי של זהויות קיבוציות. אך מסתבר כי הדיכוי מעורר תגובה בצורה של יוזמות, של גיוס הציבור הרחב ושל פעילות בלתי מורשית, מגוון פעולות שמטרתן למלא את הריק השלטוני שיוצר המשטר האתנוקרטי. תגובה מסודרת של תכנון דווקא מאפשרת התנהגות עירונית בלתי חוקית ומגבירה אותה.

בדרך זו נותרות קהילות שלמות מחוץ לתהליך התכנון. האוכלוסיות האלה מוגדרות כבעיה, אך הקיום הבלתי חוקי והבלתי מתועד מאפשר לרשויות להתעלם מזכויות התכנון של בני הקהילות האלה כאזרחי העיר. במילים אחרות, מעצבי המדיניות הגדירו חוסר חוקיות עירוני ככלל עקיף וזול למדי לחוסר היכולת לשלוט. הטקטיקה היא הימנעות והכלה מרחוק. התוצאה היא גזירה על קהילות גדולות לחיות ללא שירותים עירוניים, תוך הצמדת סטיגמה ותוך חיים בשולי העיר. בעשותם כך מאפשרים פרנסי העיר לדבר על הממשל העירוני כעל ממשל שוויוני, אזרחי ודמוקרטי, אף שתוך כדי כך מונעות רשויות העיר מתושבים בעיר את זכויות היסוד ואת שירותי היסוד באותם מקומות שאליהם נדחקו הקהילות האלה בכוח. האליטות של העיר ושל המדינה זוכות ללגיטימציה מן הייצוג החלקי והמעוות הזה של התכנון ומציגות אותו כמקצועי, תוך שהן מרשות ליצור התבדלות מהותית בלתי שוויונית בשטח. כך אפשר לשמר את המעמד האתני המועדף של האליטות השלטוניות ואת יחסי הכוח הקיימים.

קואליציה בהתפתחות העירונית של יפו: "הכל צפוי והרשות נתונה"

רועי פביאן

אחד הפירושים לדברי רבי עקיבא – "הכל צפוי והרשות נתונה" (אבות ג, טו) – הוא, שטבע האדם מאפשר שינוי אף שהדיעה האלוהית מקפת וקבועה. הציטוט הזה הוא הבסיס לדבריי בהמשך. באמצעותו אמשיל את פירוש החכמים ליחסי המדינה והאזרח. אף שרשויות השלטון בישראל מפלות את האזרחים הערבים במדינת ישראל ומדכאות אותם, יכולים אלה לפעול במסגרת הדמוקרטית כדי לשנות את מצבם ואת מעמדם בחברה. התארגנותה של האוכלוסייה הערבית ומעורבותה בתהליכים שלטוניים של חקיקה, של תקצוב ושל תכנון, תוך שימוש בכלים הדמוקרטיים המצויים במדינה, הן כלי הכרחי לשינוי חלקים ניכרים בחוויותיהם היום-יומיות כאזרחים שווי זכויות.

המאמר בוחן את פוטנציאל המעורבות של תושבים ערבים אזרחי ישראל במנגנונים עירוניים מקומיים. האפשרות המצויה בידי אזרחים ערבים להיות מעורבים בפעילות של המסד בישראל רבה יותר במישור העירוני לעומת המישור הארצי, שכן במישור הארצי מתווספים לערכי השוויון הדמוקרטי וההומניות האוניברסלית, אידאולוגיה לאומית-ציונית ושיקולי ביטחון.¹ הפוליטיקה העירונית, לעומת זאת, משקפת את המאבק היום-יומי, שם חוברים אינטרסים כלכליים וחברתיים, ושיקולי תדמית נמצאים במערך הכוחות ומשפיעים על הגיון השינוי ועל הפיתוח המקומי.²

בתחילה נעסוק בחלקו הראשון של מאמר רבי עקיבא, "הכל צפוי", ונתאר את מארג המציאות של חיי האזרחים הישראלים הערבים. בהמשך נסקור תאוריות של משילות עירונית מן השנים האחרונות, המבוססות על עקרון שיתוף הפעולה בין המגזר הפרטי לבין המגזר הציבורי,

1 המדיניות הציבורית מונחית במקרים רבים על ידי תפיסה ביטחונית צרה (רבינוביץ ואבו בקר, 2002). לא זו בלבד שאין לאזרחים הערבים אפשרות להזדהות עם התכנים ועם הסמלים של המדינה המעלה על נס את תבוסתם, כמתבטא ביחסים הדיכוטומיים של צמד המילים "עצמאות-נכבה", אלא שאפילו חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, שבבסיסו עקרון השוויון, מאפשר להצדיק נקיטת יחס שונה כלפי הערבים והיהודים על יסוד שיקולי ביטחון, יציבות פוליטית וכדומה (ועדת החקירה הממלכתית 2003).

2 Harvey, 1985.

והמתארות את חלל ההזדמנויות הפתוחות בפני הערבים בישראל, ברוח הסוגר של המאמר, "הרשות נתונה". דוגמאות מן ההיסטוריה האורבנית של יפו תמחשנה את מערכת היחסים המורכבת בין האוכלוסייה לבין הממסד, ברוח המאמר השלם: "הכל צפוי והרשות נתונה".

הכול צפוי: מעמד האזרחים הערבים במדינת ישראל

החברה הישראלית והממסד הציבורי נוקטים מדיניות גזענית ומפלה כלפי המיעוט הערבי במדינה. הערבים בישראל חווים הפליה על בסיס אתני-לאומי בכל היבט של חיי היום-יום. ההתייחסות לקבוצה האתנית הערבית בישראל כאל אוסף של פרטים שוויוניות אך לא כאל מיעוט לאומי בחברה רבת-תרבותית מקשה על יכולתם להתגונן מפני נורמות גזעניות ומפני דפוסי מנהל וחוק מפלים.³

קיים שוני מהותי בין ההפליה הנורמטיבית של אזרחי המדינה כלפי האזרחים הערבים לבין דפוסי המנהל המפלים של רשויות השלטון. הרוב היהודי במדינה נהנה מחוסר האיוון שהתקבע במשך השנים במערך הכלכלי המפוצל מבחינה אתנית בין יהודים לערבים. חוסר האיוון נובע מתנאי מוצא נחותים של השוק הערבי לעומת השוק היהודי ויוצר תלות של הראשון בשני. הפער נשמר במשך כל השנים בשל היעדר תמריץ של הרוב היהודי לשנות את הסטטוס קוו.⁴ הממסד הישראלי מפלה את האוכלוסייה הערבית במדינה באופן עקיף בדרך כלל, אך גם באופן ישיר. הפליה גלויה בחקיקה המפלה בין יהודים לערבים היא נדירה בישראל, הגם שהיא קיימת, למשל בחוקי ההגירה, בשירותי הדת ובמעמדם של ארגונים יהודים בניהול המדינה ובמעורבותם בו. נפוצה יותר היא ההפליה הסמויה והמוסדית. ראשית, השוני בין האזרחות היהודית האקטיבית לבין זו הערבית הפסיבית מאפשר התניית קריטריונים אתניים לזכויות ולהזדמנויות שונות, כגון הטבות מס, הטבות לאזורי פיתוח, שיקום שכונות וכדומה.⁵ שנית, בפועל שוררת הפליה המתבטאת בהקצאת משאבים ותקציבים באופן בלתי שוויוני על פי גודל תת-הקבוצה בכלל האוכלוסייה, ובאכיפת חוקים באופן המבחין בין יהודים לבין לא יהודים.⁶

הפליית האוכלוסייה הערבית בישראל ידועה ברבים והממסד מזהיר עליה. ועדת החקירה הממלכתית בראשות שופט בית המשפט העליון תאודור אור קבעה בדו"ח הציבורי שפרסמה,

3 הגישה הממסדית המכירה בזכויות האזרחים הערבים כפרטים של קבוצה דמוגרפית ולא כקבוצת מיעוט לאומי מגבירה את תחושת הפגיעות והקיפוח (ועדת החקירה הממלכתית 2003).

4 המשק הערבי מתאפיין בשכר נמוך, בחוסר תנאים סוציאליים וביוממות למקום העבודה ביישובים יהודיים (Lewin-Epstein and Semyonov, 1993).

5 שני סוגים של אזרחות מתקיימים בישראל במקביל, אחת ליהודים והשנייה לערבים. אזרח הרפובליקה ליהודים: השתתפות אקטיבית בהגדרה של טובת הכלל ובקידומה, לעומת האזרח הליברלי לערבים: מעמד פסיבי בעל לגיטימיות אוניברסלית (Peled, 1992).

6 Kretzmer, 1990.

כי "אזרחי המדינה הערבים חיים במציאות שבה הם מופלים לרעה כערכים, חוסר השוויון תועד במספר רב של סקרים ומחקרים מקצועיים, הוא אושר בפסקי דין ובהחלטות הממשלה וכן מצא את ביטוי בדו"חות מבקר המדינה ובמסמכים רשמיים אחרים [...] המודעות לאפליה הזאת בקרב הרוב היהודי היא לעתים קרובות נמוכה למדי".⁷ ההפליה הזאת, כמצוין בדו"ח, מתבטאת בהקצאת קרקעות מעטה ובהפקעת אדמות רבה, בחוסר תכנון של הבנייה ביישובים ובאי הסדרתה, בהיעדר תשתיות, באכיפה מוגברת של חוקים, בתנאי העסקה נחותים במגזר הפרטי ובייצוג בלתי פרופורציוני של שתי קבוצות האוכלוסייה במגזר הציבורי. דו"ח ועדת אור מצא שהאוכלוסייה הערבית בישראל חשה מקופחת ואין לה אמון באפיקי הפעולה המוסדיים.

הרשות נתונה: שיתוף פעולה ציבורי-פרטי והתגבשות קואליציות האינטרסים
הכלכלה הקפיטליסטית הגלובלית, המשפיעה על חיינו מאז שנות השמונים של המאה העשרים, החלישה את כוחן של רשויות השלטון. חוקרי העיר תמימי דעים שבמשך חמישים השנים האחרונות השתנו פני העיר. החוקרים נחלקים באשר להדגשים על מניע זה או אחר, אך כולם מכירים בהשפעתה של הכלכלה הגלובלית על הכלכלה העירונית ועל כושר התמרון של חיי העיר בעולם קפיטליסטי, תחרותי ונייד.⁸ היום אין עוד בידי הממסד היכולת הבלעדית להכתיב את מדיניות התכנון והניהול של העיר. סדר העדיפויות של הציבור מושפע גם מגורמים פוליטיים רשמיים (מפלגות, מוסדות הממשל ורשויות) ומגורמים בלתי רשמיים (קבוצות אינטרסים ואידאולוגיה).⁹ מתפתח שיח תחרותי בין קבוצות אינטרסים, המשלב פוליטיקה ופיתוח מקומי עם הגדרות של מקום ושל קהל יעד.¹⁰ השפעת הכלכלה הנוכחית על התנהלות מוסדות השלטון המרכזי והמקומי הביאה לידי היווצרות הצורך ליצור קואליציות תפקודיות המאופיינות בשיתוף פעולה בין המגזר הציבורי לבין המגזר הפרטי.¹¹

שתי גישות שונות, המשלימות זו את זו, מסבירות את הדינמיקה העירונית: הגישה הסוציולוגית-הכלכלית והגישה הגאוגרפית-התכנונית. הגישה הסוציולוגית מושתתת על בחינה של הפוליטיקה העירונית כביטוי לממשק בין הכלכלה והחברה.¹² לפי הגישה הזאת, קיימות שלוש אסכולות מרכזיות – מבנית (structural), תרבותית ורציונלית – אשר בבסיס כולן ממשלים עירוניים קואליציוניים (urban governance) של נציגי המגזר הציבורי והפרטי. האסכולה המבנית מתארת קואליציית צמיחה (pro-growth) המוגדרת כ"מכונת גידול"¹³

7 ועדת החקירה הממלכתית 2003, שער ראשון, סעיף 19.

8 Leo, 1997.

9 DiGaetano & Strom, 2003.

10 McCann, 2002.

11 Lauria, 1997; Leo, 1997.

12 DiGaetano & Strom, 2003.

13 Logan & Molotch, 1987.

והמניחה שהשליטה נתונה בידי הכוחות הפוליטיים והכלכליים השואפים לפתח את העיר ולהפיק רווחים.¹⁴ האסכולה התרבותית טוענת, שבמרכז הדיון הציבורי נמצאים ערכי חברה ותרבות, המנחים את המדיניות הציבורית ואת תוצאותיה.¹⁵ האסכולה הרציונלית, הקרויה גם "משטר עירוני" (urban regime), ובהיבטים מסוימים "משטר מווסת" (regulation regime), מזהה קואליציה של אנשים מקומיים או זרים, בעלת מערך יחסים ייחודי למקום.¹⁶

הגישה הגאוגרפית מתמקדת במגמות ההשתנות העירונית כתוצר של תכנון מקצועי ושל דינמיקה טבעית בין שחקנים מוגדרים, המשקפים ערכי חברה וכלכלה. מגמת השינוי בגישה לתכנון עירוני משתקפת במעבר מהתכנון הפטרנליסטי המוחלט של שנות החמישים במאה העשרים לנכונות לשיתוף המגזר הפרטי והציבור הרחב מאז שנות השמונים.¹⁷ בשנות החמישים שלטו מתכננים ומוסדות התכנון בעשייה התכנונית, שהתנהלה על בסיס ערכים שנתפסו כאוניברסליים (אור, אוויר, מרחב ירוק, ארגון וסדר) ועל כן מרשמיים. בשנות השישים של המאה העשרים, לעומת זאת, התפתחה גישת המערכת הרציונלית, שראתה תכנון כתהליך אינ-סופי, לא כתהליך של התערבות להשגת יעד מוגדר. הקריאה לציבור בשנות השבעים לגלות מעורבות בתכנון והפנייה למגזר הפרטי להשתתף בפיתוח ייסדו את התשתית לפרויקטים המשותפים של המגזר הציבורי והפרטי בשנות השמונים.¹⁸ שיתוף הפעולה הזה התבטא בדרכים אחדות: הזמנת תכניות בעבור הרשות הציבורית מידי משרדים פרטיים, שיתוף הציבור במגוון דרכים בתהליכי תכנון וקידום יוזמות פיתוח פרטיות.¹⁹ שתי הגישות, הסוציולוגית והגאוגרפית, מזהות את מגמת שיתוף הפעולה בין רשויות התכנון, המתכננים, הציבור והיזמים הפרטיים כמגמה הדומיננטית מאז סוף שנות השבעים.

שיתוף הציבור בהליכי התכנון מתבסס על רצון התושב להתנדב ולהיות מעורב, ללא קשר למניעיו. כתוצאה מכך מתעצם עקרון ההשתתפות (האקטיבית) על חשבון עקרון הייצוג (הפסיבי) שבבסיס התפיסה המודרנית של הדמוקרטיה. מי שמשתתף בקואליציות – סיכוייו להשפיע גדלים. עקרון ההשתתפות התפתח בישראל מכורח הגדלת האחריות של הרשויות המקומיות בתחומי השירותים המקומיים בד בבד עם צמצום המשאבים העומדים לרשותן. כדי למנוע את הידרדרות העיר וכדי לא לאבד שליטה בתחומים שונים (הגירה שלילית, הידרדרות מבנים, פשיעה וכן הלאה), נאלצו הרשויות המקומיות לקדם יוזמות שיישומן מותנה בשותפות המגזר הפרטי והתושבים. הקואליציה עם החברה האזרחית מקנה לשלטון לגיטימיות וכושר פיתוח

Frieden & Sagalyn, 1989. 14

Nylund, 2001; Clark, 2000; Ramsay, 1996. 15

Cox, 1997; Lauria, 1997; Painter, 1997; Stone, 1989. 16

Taylor, 1998. 17

Taylor, 1998; Strange, 1996; Attoe & Logan, 1989. 18

McCann, 2002; Sandercock & Dovey, 2002; Docherty, Goodlad & Paddison, 2001; Nelson & Moore, 1996. 19

מנגנוני כלכלה יעילים. השותפים האזרחיים, לעומת זאת, נהנים מגישה למשאבים מוסדיים. דגם השלטון שהתפתח בתגובה לכך הוא דמוקרטיה השתתפותית (אקטיבית). כדברי חסון:

"במהלך ההתמודדות עם הבעיות המבניות מתקבצות יחד קבוצות בעלות אינטרסים משותפים, או משלימים [...] ויוצרות מענים רעיוניים חדשים. החידוש הרעיוני משמש באורח הזה מסד לבניית קואליציות בין קבוצות שונות, ובמסגרתו מגובשים הערכים, הסמלים והמטרות המשותפות. במסגרת החידוש הרעיוני יזוהו הקבוצות בעלות הברית והמקצועות שאפשר להיעזר בהם לצורך התוויית כיווני הפיתוח של הקואליציה [...] בהמשך יוגדרו סדר היום של הקואליציה וסדר העדיפויות בהקצאת משאבים ובגיוסם. עצם ההתלכדות סביב חידוש רעיוני מסייעת בידי הקבוצות להדחיק את הניגודים שביניהן וללכד כוחות סביב רעיון-על משותף.²⁰"

יפו

שני המצבים שנדונו עד עתה, קיבוע מעמדי של הערבים בישראל באמצעות הפליה ממסדית ונורמטיבית והישענות רשויות התכנון המקומיות על המגזר הפרטי לשם קידום מדיניות הפיתוח, תקפים ביפו. הדוגמה של יפו מעניינת, מכיוון שבשל שינוי המדיניות מאז תחילת שנות השמונים, ממדיניות של הריסה ופינוי למדיניות של שיקום ופיתוח, נפתח חלון הזדמנויות לתושביה הערבים של העיר ליטול חלק בניווט התפתחותה. הנה כמה וכמה מקרי מפתח, הממחישים כיצד חברו קואליציות אינטרסים והצליחו להטות מדיניות ממסדית רשמית קיימת – או נכשלו במאמץ הזה. לאחר מכן נציין מוקדי מפתח בעלי פוטנציאל למעורבות של תושבי יפו הערבים בחיי העיר ולהשפעה על עתידם באופן דמוקרטי השתתפותי.

יפו העתיקה: מהריסה ופינוי לשימור

כבר בימים הראשונים לאחר סיפוח יפו לתל-אביב בשנת 1950 ניכרה השפעה של קואליציה של אינטרסים על אופי השתנות פני העיר. באוגוסט 1949 הפנה ראש העירייה של תל-אביב, ישראל רוקח, מכתב לשרים אחרים בממשלה, וציין כי מועצת עיריית תל-אביב ומנהל יפו, הגוף האדמיניסטרטיבי שהקימה העירייה לניהול יפו, ממליצים לפנות את הפליטים (עולים חדשים שהגיעו לישראל עם קום המדינה) המתגוררים בעיר העתיקה של יפו, החיים בתנאים שאינם ראויים למגורי אדם, ולהרוס את העיר העתיקה על כל בנייניה.²¹ בשנים הבאות, במהלך הדיונים על גורלה של יפו העתיקה, הבקה עיריית תל-אביב-יפו בעמדה הזאת.

ב־14 באוגוסט 1949 הגישו מהנדס העירייה ומנהל יפו לראש העירייה דו"ח על העיר העתיקה ביפו. בסיכומו ממליץ הדו"ח להרוס 445 מתוך 474 בתי יפו העתיקה, בשל מצב

20 חסון, 1996, עמ' 32.

21 מכתב מישראל רוקח, 11 באוגוסט 1949.

פיזי רעוע ומסוכן ובשל תשתיות סניטריות לקויות. ועדת מהנדסים שנייה, שחבריה ייצגו משרדים של הרשויות המעורבות בדיוור, בתכנון ובניהול העיר, סיכמה את ממצאיה במסקנה, כי "הפתרון היחיד והמתאים ביותר הוא פינוי גמור של כל השטח מדייריו והריסתם המיידית של כל הבניינים בעיר העתיקה".²² עם תחילת עבודות ההריסה פנה מנהל מחלקת העתיקות במשרד ראש הממשלה, מר שמואל ייבין, במכתב בהול לאפוטרופוס על נכסי נפקדים, עם העתקים למשרדי הממשלה הנוגעים לדבר, בדרישה לחדול מהריסת העיר העתיקה ביפו בשל ערכה ההיסטורי ובשל היותה אתר היסטורי חשוב, עד אשר תתכנס ועדה בין-משרדית לדון בעתידה של יפו העתיקה. ייבין חתר לגבש קואליציה של נציגי הממסד הממשלתי ושל אגודות פרטיות (אגודת האמנים ואגודת האדריכלים), כדי לעמוד בפרץ כנגד נטיית ההרס של מקבלי ההחלטות.²³

לקראת סוף שנת 1949 החלו לפעול ועדות אחדות לבדיקת מונומנטים ומבנים לשימור ביפו העתיקה. במקביל לכך פעלה ועדת מהנדסים, שבדקה מחדש וביתר זהירות את יציבות הבניינים. בהמלצותיה דיווחה הוועדה על עלויות שיפוץ מוערכות, ובמקום הריסה מקיפה המליצה להרוס בדרך מבוקרת וחלקית רק מבנים מסוימים וחלקי מבנים.²⁴ עיריית תל-אביב-יפו, במשותף עם מנהלת יפו ועם האפוטרופוס על נכסי נפקדים, המשיכה בתכניות להרוס את העיר העתיקה. קריסת בניין בשכונת עג'מי ביום 16 באפריל 1950 העלתה מחדש את שאלת הריסתה של יפו העתיקה. במכתב מיום 21 בדצמבר 1950 הודיע יושב ראש הוועדה לפינוי יפו, י' קיסילוב, לראש עיריית תל-אביב-יפו, ישראל רוקח, כי בהנחיית מזכיר הממשלה אין להרוס מבנים המיועדים לשימור ביפו העתיקה. במקום זאת יש למנות מהנדסים שיבדקו את יציבות המבנים לשימור, שיופיעו ברשימה שתגיש הוועדה לשימור מבנים בעלי ערך היסטורי, ארכיטקטוני ודתי ביפו העתיקה.²⁵ מכתב זה, כמו גם ועדת השימור שהוקמה על פי החלטת הממשלה, ריסנו את מדיניות ההרס של עיריית תל-אביב-יפו, והצליחו לשמר את חלקי יפו העתיקה המוכרים לנו היום.

עג'מי: מהריסה ופינוי לשיקום ופיתוח

לאחר כיבוש יפו ורוכזו ערביי יפו שנותרו, כ-4,500 תושבים, בפרבר הדרומי של יפו העתיקה (מן המאה התשע עשרה) – שכונת עג'מי. בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה הופנו

22 דו"ח ועדת המהנדסים על העיר העתיקה ביפו, 2 בספטמבר 1949.

23 באותם חודשים עלתה לסדר היום הציבורי שאלת עתיד מרכזי הערים העתיקות, כגון צפת, עכו, רמלה ואחורות, וזאת על רקע הריסת העיר העתיקה של טבריה (פז, 1998).

24 "ועדת המהנדסים הבין-משרדית לבדיקת יציבותם של בנייני יפו העתיקה" פעלה מ-26 באוקטובר 1949 ועד 28 בנובמבר אותה שנה.

25 מעורבות הממשלה לטובת מצדדי השימור ננקטה עקב פנייתם של ברוצקוס וייבין לד"ר אלטמן, יועץ ראש הממשלה לענייני תיירות (א' ברוצקוס, סיכום דיוני הוועדה לשימור, ללא תאריך).

עולים רבים להתיישב בעג'מי, בבתים שברשות האפוטרופוס על נכסי נפקדים. פתרון הדיוור הזה לעולים החדשים, כמו המעברות, נתפס כפתרון זמני. תוך כדי שיכון העולים במבנים הערביים על ידי זרועות הקליטה של הנהגת המדינה, חיפשו רשויות התכנון והשיכון פתרונות קבע למגורי העולים במקום בתי הערבים שנועדו לפינוי. שכונת עג'מי, כמו גם שכונת גבעת עלייה (ג'בליה), קוטלגו כמשכנות עוני המיועדים להריסה.

מדיניות עיריית תל-אביב-יפו בשכונת עג'מי באה לידי ביטוי פורמלי בתכניות שקידם מנהל ההנדסה של העירייה במשך השנים. הראשונה הייתה תכנית האב של מתכנן הערים האמריקני אהרון הורביץ, שהוזמן לבצע תכנית לכלל העיר. אף שתכניתו, שהתפרסמה בשנת 1954, לא קיבלה תוקף חוקי, ביטאה ההתייחסות בה לעג'מי את העמדה הרשמית באותן השנים והשפיעה על תכניות בניין ערים (תב"ע) בעתיד. יחסה של תכנית הורביץ לעג'מי נבע מתפיסתה האורבנית את רצועת החוף של תל-אביב-יפו ומהגדרת משכנות העוני בעיר. המרשם לטיפול בעג'מי היה פועל יוצא של אותה תפיסה אורבנית. רצועת הקרקע המערבית של עג'מי נועדה לפינוי ממבנים קיימים לשם פיתוח רצועת חוף נקייה למען כלל תושבי העיר. הבינוי הקיים בשאר חלקי השכונה נועד לפינוי ובנייה מחדש בצפיפות נמוכה יותר, לצד הקמת תשתיות מודרניות בשכונה ובבתים. תכנית הורביץ שיקפה את מדיניות ההריסה של העירייה בשכונת עג'מי אך גם התוותה את המדיניות הזאת.

שתי תכניות נוספות, האחת מתארית והשנייה מפורטת, פרטו את תכנית הורביץ הרעיונית למסמך סטטוטורי.²⁶ התכניות האלה הכתיבו את אופי הטיפול בבנייה הקיימת ואת צורת הבנייה החדשה. בדומה לתכנית הסכמטית של הורביץ, גם כאן סומנו המבנים הקיימים לאורך רצועת הקרקע המערבית של השכונה להריסה, ובמקומם הציעה התכנית להקים פארק ציבורי פתוח לרווחת הציבור. יתר השכונה נועד "לדילול" מבנים לשם הפחתת רמת צפיפות המגורים בשכונה, בצד פתיחת דרכים חדשות והרחבת דרכים קיימות דרך המרקם הבנוי הקיים. ההמלצות האלה של התכניות סיפקו תשתית סטטוטורית למדיניות הפיתוח הרשמית של העירייה.

מדיניות הפיתוח העירונית התבססה על הנחיות התכניות הסטטוטוריות, אך פירשה אותן, הרחיבה אותן ואף חרגה מהן. העירייה ביצעה שתי פעולות עיקריות לקידום מדיניות פינוי, הריסה ופיתוח מחדש בשכונה. ראשית, כדי לעודד את אוכלוסיית המקום להגר אל מחוץ לשכונה, לא ניתנו היתרים לשינוי מבנים קיימים, בכלל זה שיפוץ מבנים, הרחבת דיור ותוספת קומות. כמו כן לא טופלו ולא חודשו תשתיות ושירותים עירוניים בשכונה.²⁷ שנית, בשנת 1961 הוקמה חברת "חלמיש". משימתה הייתה "שיקום, פינוי וחיסול משכנות העוני [...] ושיכון התושבים המפונים".²⁸ המדיניות שהונהגה, מאז המלצותיו של אהרון הורביץ, הייתה הריסה

26 תכנית מתאר 479 משנת 1958 ותכנית בניין עיר 666 משנת 1963.

27 ראו מנהל הנדסה צוות יפו, 1997; שקר, 1996.

28 מתוך דו"ח פעולות חלמיש ליום 30 בספטמבר 1968.

מיידית של כל בניין שפונה מדייריו. בנוסף, בתחילת שנות השבעים החלה עיריית תל-אביב-יפו לאפשר השלכת פסולת בניין לאורך חופיה המתפנים של עג'מי, כדי להרחיב את היצע הקרקע היוקרתית שמול הים על ידי ייבושה.²⁹ הפעולות האלה הביאו לצמצום אוכלוסיית תת-רובע 72 בשיעור של 74% בין השנים 1961-1983 ולצמצום של 60% ביחידות הדיור למגורים בין השנים 1968-1984.³⁰

בראשית שנות השמונים הסתמנה תפנית במדיניות העירייה בכל הנוגע ליפו בכלל ולעג'מי בפרט.³¹ עיריית תל-אביב-יפו חדלה לנקוט מדיניות של הריסה גורפת, קידמה תכניות בניין עיר חדשות לכלל יפו, ועודדה התיישבות מחודשת בשכונותיה. המדיניות החדשה דגלה בצורך לשמר ולשקם את המאפיינים האורבניים הייחודיים בשכונה ולשקם את אוכלוסיית המקום. עם זאת, המשיכה העירייה לייבש את הים גם במהלך שנות השמונים. כדי להשלים את המדיניות החדשה כלפי עג'מי, וכדי להפסיק את הפגיעה באיכות חיי התושבים בשכונה כתוצאה מפעולות הייבוש, התאחדו שני ארגוני תושבים ועתרו לבית המשפט הגבוה לצדק נגד עיריית תל-אביב-יפו.³² בעקבות העתירה הזאת חדלה העירייה להשתמש בחוף של עג'מי כבאתר להשלכת פסולת.

עג'מי: גישושים ממסדיים לשיתוף הציבור

המדיניות החדשה של העירייה ביפו דגלה בשיפור הרמה הסוציו-אקונומית של השכונה.³³ לפיכך עודדה העירייה הגירה חיובית של אוכלוסייה בעלת אפיון סוציו-אקונומי גבוה יותר לשכונה.³⁴ במקביל לעידוד יוזמות נדל"ן פרטיות בשכונה, חברה העירייה לגופים ציבוריים שונים לקידום פיתוח ויוזמות ביפו בכלל ובעג'מי בפרט. הפעולות האלה של העירייה נועדו

29 ראו פרוטוקול 47 משיבת הדירקטוריון של חלמיש, 6 ביולי 1972; מנהל הנדסה צוות יפו, 1997; שקר, 1996.

30 הנתונים מתוך השנתון הסטטיסטי של עיריית תל-אביב-יפו מתייחסים לתת-רובע 72 הכולל את יפו העתיקה, את שכונת עג'מי ואת גבעת עלייה: מ-22,976 תושבים ב-1961 ל-5,996 ב-1983, ומ-4,202 יחידות דיור למגורים ב-1968 ל-1,719 ב-1984.

31 אחד המניעים לשינוי במדיניות העירונית ביפו, ועמה יישום המדיניות החדשה, הוא כישלון מדיניות הפינוי, הריסה ובנייה מחדש. תוצאות מאמצי הממסד בפינוי עג'מי הביאו להפיכתה של השכונה מיהודית ברובה (מעל 60% יהודים בשנת השיא – 1961) ל-87% ערבים בשנת 1984 (בעת תחילת החשיבה החדשה לגבי יפו). העובדה הזאת חשובה להבנת הפער הקיים בפועל בין מדיניות עירונית לבין תוצאות יישומה, ומערער את הטענה הנפוצה שפעולות ההריסה והייבוש נועדו לפגוע באוכלוסייה הערבית בעג'מי. ראו מזאני וחורי-מכול, 1989; שקר, 1996; Levine, 1999.

32 האגודה למען ערביי יפו-ארביטה ואגודת יפו יפת ימים.

33 סקר השוואתי שערכה העירייה בשנת 1983 מדרג את הרמה הסוציו-אקונומית של שכונות תל-אביב-יפו, ולפי דורגה עג'מי-גבעת עלייה במקום האחרון בין 56 שכונות העיר בציון 4 מתוך 100; הציון הבא אחריה הוא 15, והציון הוא 54.

34 מנהל הנדסה צוות יפו, 1997.

לשדרג את תנאי המחייה של האוכלוסייה המתגוררת בשכונה, לחזק את האופי הייחודי של המקום, וכך למשוך אוכלוסייה חדשה.³⁵

ביוזמת העירייה נכללה שכונת עג'מי בראשית שנות התשעים בפרויקט שיקום השכונות הממלכתי של משרד השיכון. יוזמה משותפת של העירייה ושל הסוכנות היהודית אפשרה לגייס תרומות של קהילת יהודי לוס-אנג'לס למען הקהילה הערבית בעג'מי. הסכם בין העירייה לבין מנהל מקרקעי ישראל (הבעלים של הקרקעות ושל הנכסים בעג'מי) הגדיר "משק סגור" בעבור שכונת עג'מי. חלקה הצפוני של השכונה שווק באמצעות המנהל בשוק החופשי, וחלקה הדרומי יועד לשיקום בעבור האוכלוסייה המקומית. חלק מהרווחים ומסי העסקאות הושקעו בחזרה בשכונה לשם שדרוג התשתיות והשירותים. כמו כן אפשר המנהל לדיירים מקומיים בשכונה לרכוש את דירתם במחיר הנמוך מערכה בשוק החופשי, וזם מבצע "בנה דירתך" במחיר נמוך במיוחד בעבור תושבי השכונה המקוריים.³⁶ העירייה הקימה בעג'מי מוסדות ציבור, כגון המתנ"ס הערבי-יהודי, וכן בית אבות. הפרויקטים האלה נועדו לשפר את תנאי המחייה של האוכלוסייה הערבית בשכונה.

הרשויות שהיו מעורבות בשיקום השכונה שאפו לשתף את תושבי השכונה במאמצי השיקום. לשם כך מונו יועצים מקצועיים וגויסו מתנדבים לפרויקטים שונים. בין נציגי התושבים נמנו אגודות סקטוריות, כגון האגודה של התנועה האסלאמית והאגודה היוונית-אורתודוקסית. נערכו כינוסים וערבי עיון פתוחים והוצגו בהם תכניות קיימות ועתידיות, ולציבור ניתנה הזדמנות להביע דעה על התכניות.³⁷

כבר בראשית התהליך צצו ועלו בעיות בתהליך שיתוף הציבור. חלק מנציגי המגזר הציבורי הטיל ספק במידת הייצוג הנכון ובכנות האינטרסים של נציגי התושבים שהתנדבו. התושבים מצדם התמרמרו על ההחלטה לשווק את צפון עג'מי בשוק החופשי, כמו גם על הדרת פרויקטים מסוימים, כגון מדרון יפו, מן הדיון הציבורי. חוסר האמון גבר כאשר החלה הרשות הציבורית לפעול על דעת עצמה מול תושבים יחידים לשיפוץ בתים, ללא הסכמה עם נציגי התושבים ועם האגודות הסקטוריות. חוסר האמון הזה עורר התנגדות גלויה של נציגי התושבים לפרויקטים הציבוריים מחד גיסא, ולהתעלמות מהנציגים מצד הרשויות מאידך גיסא. במהלך

35 עג'מי מוצגת כשכונה מעורבת של דו-קיום של יהודים וערבים, בעלת אופי מזרחי אותנטי, כך לפי התבטאויות של נציגי עיריית ת"א-יפו והמשלמה ליפו ושל גופים ציבוריים ופרטיים המקדמים פרויקטים ביפו. ראו לדוגמה "תכנית יישום לפיתוח התיירות ביפו" של משרד התיירות, 2002.

36 שני מבצעי הוזלת נכסים לתושבי השכונה נחלו כישלון בכך שלא ענו על מצוקת הדיור הקיימת בקרב האוכלוסייה הערבית, מסיבות אלה: (א) עליית ערך הנכסים מאז החלה העירייה להשקיע במקום הותירה את האוכלוסייה המקומית ללא יכולת מימון לקניית דירה, על אף ההנחה המשמעותית; (ב) חוסר יכולת של תושבי עג'מי הערבים לעמוד בתנאי משכנתא לא אפשר להם לעמוד בתנאים לפרויקט "בנה דירתך".

37 ראה מנחם ושפיר, 1992; הסוכנות היהודית ומשרד הבינוי והשיכון, 1988; הסוכנות היהודית ועיריית ת"א-יפו, 1987.

שנות התשעים דעכו המגעים השיטתיים עם נציגי השכונות והתושבים, והשיחות הפכו לזירות התנצחות על רקע לאומי.³⁸

אוכלוסיית יפו הערבית ניצבת על פרשת דרכים, כדברי עורך־דין נסים שקר. היא מתמודדת עם השאלה כיצד אפשר להשתלב במדינה היהודית הדמוקרטית באופן המאפשר ביטוי לגיטימי לתודעה ולסולידריות לאומית פלסטינית. "הדור הזקוף" של שנות התשעים של המאה העשרים נע בין קטבים של הישגים בחינוך, בפעילות בארגוני המגזר השלישי ובדרישת שוויון כחוק, לבין התבדלות שבטית, לאומית ודתית. בעבורם דילמת הדו־קיום מוחשית מתמיד, שכן עם הגידול בשיעור המשכילים והפעילים למען החברה גוברת גם המודעות להיקף ההפליה.³⁹ הדילמה הזאת מאפיינת את החברה הערבית בישראל בכלל.

הנטייה הגוברת של הממסד לחפש שיתוף פעולה עם המגזר הפרטי והציבורי פותחת צוהר בעל משמעויות סותרות לאוכלוסייה הערבית. לא זו בלבד ששיתוף פעולה עם הממסד נתפס בעייתי ועל כן יש להימנע ממנו, אלא שבהיעדר שותפים ערבים לגישושי הרשויות הציבוריות יתמלא מקומם בבעלי עניין שאינם מיטיבים בהכרח עם האוכלוסייה הערבית. הסכנה במדיניות המתבססת על קואליציות של בעלי עניין היא, שכאשר עניין מסוים אינו מיוצג הוא אינו מובא בחשבון, ועל כן עשוי להיפגע מעצם היעדרו. במדיניות המונעת על ידי אינטרסים צרים לא נותר ריק רעיוני בעבור מקבלי ההחלטות; הם דנים רק ברעיונות המונחים על סדר היום. מודל ה־exit-voice של אלברט הירשמן משנות השבעים מתקיים ביתר שאת במצב הזה. אך בניגוד לפועלי המפעל שבמחקר המקורי, תושבי העיר כאן נאלצים לשאת באחריות למידת מעורבותם בהליכי התכנון והפיתוח. בתקופה שכזאת חוסר פעולה והתמקדות במשמעות הדילמה דוחקים את הציבור הערבי לאחור.

הדוגמאות שהובאו כאן מייצגות את מרכזיותה של הקואליציה בהליכי תכנון ופיתוח עירוני. הן הקואליציות התוך־ממסדיות המוקדמות של שנות החמישים והן קואליציות שיתופי הפעולה הציבורי־הפרטי השפיעו בעבר ובהווה על התפתחותה של יפו ועל תושביה. בעשור האחרון ניתן למצוא ביפו דוגמאות רבות שהשפיעו על הווי החיים ביפו, כגון מפעלי הנדל"ן הגדולים בעג'מי, השקעות משרד התיירות בחלקה הצפוני של יפו, המשך הטיילת מדרום ליפו, ניסיון השתלטות מחדש של הרשות הציבורית על תופעת הפלישות למגרשים ריקים וכן הלאה. הרשות נתונה בידי הציבור הערבי לפעול ולקדם אינטרסים צרים בערוצים הציבוריים המקובלים במקביל לפעולות אחרות, כדי לצמצם את הפערים בחברה הישראלית.

38 מנחם ושפיר, 1992.

39 רבינוביץ ואברבקר, 2002.

מפת תל-אביב-יפו

צילום אוויר, יפו העתיקה, 1949

צילום אוויר, יפו העתיקה, 1951

צילום אוויר, שכונת עג'מי, 1994

צילום אוויר, שכונת עג'מי, 1949

מקורות

- ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000: דין וחשבון. ירושלים, אלול התשס"ג – אוגוסט 2003.
- חסון, שלמה (1996). הסדר העירוני החדש: קואליציות ממשל בישראל. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסון, שלמה וחזן, אנה (1997). שותפות בין המגזר הפרטי והמוניציפלי בפיתוח מקומי. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- מזאני, אנדרה וח'ורי-מח'ול, מכרם (1991). המדינית המרחבית ביפו: 1948-1990. בתוך ח' לוסקי (עורך), עיר ואוטופיה: אסופת חומרים – 80 שנה לתל-אביב-יפו. תל-אביב: החברה הישראלית למור"ל.
- מנחם, גילה (1990). פרויקט שיקום עג'מי ולב יפו, מחקר הערכה.
- מנחם, גילה ושפירו, שמעון (1992). פוליטיקה, בירוקרטיה ושיתוף התושבים בפרויקט שיקום השכונות: המקרה של שכונת עג'מי. תל-אביב-יפו: מרכז ספיר.
- מנהל הנדסה, צוות יפו (1997). שיקום והתחדשות ביפו: גיבוש המדיניות והאמצעים ליישומה (סקירה פנימית). תל-אביב-יפו.
- הסוכנות היהודית ועיריית תל-אביב-יפו (1987). התחדשות ופיתוח "לב יפו" ושכונת עג'מי. תל-אביב-יפו.
- הסוכנות היהודית ומשרד הבינוי והשיכון (1988). מדריך ליפו המתחדשת.
- הסוכנות היהודית, משרד הבינוי והשיכון, עיריית תל-אביב-יפו וחברת חלמיש (1989). קווים לתכנון שכונת עג'מי ולב-יפו. תל-אביב-יפו.
- פז, יאיר (1998). שימור המורשת האדריכלית בשכונות הנטושות לאחר מלחמת העצמאות. קתדרה, 88, עמ' 95-134.
- רבינוביץ', דני ואבו-בקר, ח'אולה (2002). הדור הזקוף. ירושלים: הוצאת כתר.
- שקר, נסים (1996). הקהילה הערבית ביפו: על פרשת דרכים קיומית. תל-אביב-יפו.
- Attoe, W. & Logan, D. (1992). *American Urban Architecture*. Berkeley: University of California Press.
- Clark, T. N. (2000). Old & New Paradigms for Urban Research: Globalization & The Fiscal Austerity & Urban Innovation Project. *Urban Affairs Review* 36(1), pp. 3-45.
- Cox, K. R. (1997). Governance, Urban Regime Analysis, and the Politics of Local Economic Development. In M. Lauria (ed.), *Reconstructing Urban Regime Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Digaetano, A. & Strom, E. (2003). Comparative Urban Governance: An Integrated Approach. *Urban Affairs Review* 38(3), pp. 356-395.
- Docherty, I., Goodlad, R. & Paddison, R. (2001). Civic Culture, Community & Citizen Participation in Contrasting Neighborhoods. *Urban Studies*, 38(12), pp. 2225-2250.

- Frieden, B. J. & Sagalyn, L. B. (1989). *Downtown Inc.: How America Rebuilds Cities*. MA: MIT Press.
- Harvey, D. (1985). *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Kretzmer, D. (1990). *The Legal Status of the Arabs in Israel*. Oxford: Westview Press.
- Lauria, M. (1997). *Reconstructing Urban Regime Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Leo, C. (1997). City Politics in an Era of Globalization. In M. Lauria (ed.), *Reconstructing Urban Regime Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, pp. 79-98.
- Levine, M. (1999). *Overthrowing Geography, Re-Imagining Identities*. Unpublished Dissertation, New York University.
- Lewin-Epstein, N. & Semyonov, M. (1993). *The Arab Minority in Israel's Economy*. Oxford: Westview Press.
- Logan, J. & Molotch, H. (1987). *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. CA: University of California Press.
- McCann, E. J. (2002). The Cultural Politics of Local Economic Development: Meaning-Making, Place-Making, and the Urban Policy Process. *Geoforum* 33(3), pp. 385-398.
- Nelson, A. C. & Moore, T. (1996). Assessing Growth Management Policy Implementation. *Land Use Policy* 13(4), pp. 241-259.
- Nylund, K. (2001). Cultural Analysis in Urban Theory of the 1990's. *ACTA Sociologica* 44, pp. 219-230.
- Painter, J. (1997). Regulation, Regime, and Practice in Urban Politics. In M. Lauria (ed.), *Reconstructing Urban Regime Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Peled, Y. (1992). Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship. *The American Political Science Review*, 86, pp. 32-43.
- Ramsay, M. (1996). The Local Community: Maker of Culture & Wealth. *Journal of Urban Affairs* 18(2), pp. 95-119.
- Sandercock, L. & Dovey, K. (2002). Pleasure, Politics and the "Public Interest". *APA Journal* 68(2), pp. 151-164.
- Short, J. R. (1996). *The Urban Order*. MA: Blackwell.
- Stone, C. N. 1989. *Regime Politics*. Lawrence: University of Kansas Press.
- Strange, I. (1996). Local Politics, New Agendas & Strategies for Change in English Historic Cities. *Cities* 13(6), pp. 431-437.
- Taylor, N. (1998). *Urban Planning Theory since 1945*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

הערבים בחיפה: ממצאי סקר חברתי- כלכלי, 2004

חוסין אגבאריה

לפני קום מדינת ישראל הייתה חיפה העיר הערבית הגדולה בצפון הארץ. בשנת 1914 היו 85% מתושבי חיפה ערבים, אך מספרם ירד ירידה חדה בעקבות ההגירה של היהודים ובעקבות הנפפה שאירעה לעם הפלסטיני בשנת 1948. בשנת 1948 נותרו בחיפה קרוב ל-3,500 תושבים ערבים. מאז הערבים בחיפה הם מיעוט לאומי מובהק בעיר.

ביולי 1948 הורה מפקד ההגנה בחיפה לרכז את כל הערבים שנותרו בעיר בחצר של שכונה אחת, שכונת ואדי ניסנאס. הבתים הנטושים הוכרזו כרכוש של נוכחים-נפקדים. השליטה על בתי הערבים בחיפה הועברה לידי החברות הממשלתיות, כמו "עמידר" ו"שקמונה". על הערבים שנשארו בחיפה נאסר לחזור לבתיהם לאחר שמשפחות של יהודים השתלטו על הבתים, והם נאלצו לשכור בתים בדמי מפתח מחברות השיכון האלה. רק לאחר תום הממשל הצבאי החלו הערבים בחיפה להתאושש בהדרגה; מספר התושבים הערבים בעיר גדל וסטודנטים ועובדים צעירים מן הכפרים החלו להשתקע בעיר.

כיום, בהסתמך על מפקד האוכלוסין, על השנתון הסטטיסטי ועל רישומי בתי הדין הדתיים, מתגוררים בחיפה 24,100 תושבים ערבים, מהם 13,500 ערבים נוצרים ו-10,600 ערבים מוסלמים. רוב התושבים הערבים חיים כיום בשכונות המקוריות – ואדי ניסנאס, עבאס, חליסה, כבאביר, ואדי ג'מאל והעיר העתיקה – שכונות שמרבית תושביהן ערבים. מעטים מתגוררים בשכונת הדר הכרמל. שיעור היהודים המתגוררים בשכונות הערביות שואף לאפס. מספר הערבים המתגוררים בערים המעורבות בישראל – חיפה, יפו, רמלה, לוד ועכו – הוא 95,000 בקירוב. ערים אלה פזורות ברחבי הארץ ולכולן מכנה משותף אחד: מדיניות ההפליה וההזנחה של השלטונות כלפי המיעוט הלאומי הערבי בהן.

הסקר על הערבים בחיפה נעשה בהזמנת העמותה לקדמה חברתית בחיפה, הפועלת בשכונות הערביות בחיפה. מבצע הסקר הוא מכון יפו. הסקר מתאר נתונים אלה: התכונות הדמוגרפיות של תושבי חיפה הערבים, שיעור המועסקים והמובטלים בקרב הגברים והנשים,

ההכנסות, תנאי הדיור והמגורים של התושבים, מצב בריאותם, שביעות רצון ההורים ממערכת החינוך ומרמת השירותים המוניציפליים. הסקר מתאר גם את הדפוסים החברתיים ואת מידת המעורבות החברתית והתרבותית של התושבים הערבים בכלל ותושבי חיפה. הסקר כלל מדרגם מייצג של 280 משקי בית והתבסס על ריאיון של פנים אל פנים עם אדם אחד, אב המשפחה או האם. המרואיינים השיבו על כל השאלות, למעט על השאלה בדבר הכנסות המשפחה. לפיכך התוצאות בתחום זה מוטלות בספק.

אלה עיקרי הממצאים של הסקר:

הרקע הדמוגרפי

למעלה מ-60% מן הנסקרים הם נשים. ממוצע גיל הנסקרים הוא 43.8 שנים. השכלה ממוצעת: 11.8 שנות לימוד. התעודה השכיחה שברשותם היא תעודת הסיום בית הספר התיכון; 36.8% סיימו בית ספר תיכון. 89% מהנסקרים נשואים. 70% מהנסקרים נוצרים, 27.6% מוסלמים. 45.8% הגדירו עצמם כמסורתיים, 50.8% — כחילוניים, ו-3.2% כדתיים.

גודל משק הבית

המשפחות הערביות מונות 4.37 נפשות בממוצע. מספר הילדים הממוצע במשפחה — 3.2, ומהם 1.14 ילדים הם בגיל 0-3 שנים, 1.13 בגיל 4-5 שנים, 1.73 בגיל 6-14 שנים, 1.31 בגיל 15-18 שנים, 2.18 הם בגיל 19 ומעלה.

תעסוקה והכנסה

שיעור המועסקים בקרב הערבים בחיפה הוא 57.5% בכלל. בקרב הגברים שיעור המועסקים הוא 65.4%, ובקרב הנשים — 52.8%. שיעור השכירים בקרב המועסקים הוא 74.5%, שיעור העצמאים — 24%. בקרב הנשים, שיעור העובדות השכירות הוא 84%, ושיעור המשרה הממוצע הוא 87.3%. 34.8% מן המועסקים מסווגים כבעלי מקצועות חופשיים וטכניים, 17.4% כעובדי שירותים, 15.5% כעובדי מכירות.

הענפים השכיחים ביותר בתחום העבודה הם חינוך והוראה — 19.3%; עובדים בענף הבריאות, הרווחה והסעד, ו-13% עובדים בענפי שירותי האוכל ואירוח. בקרב הלא מועסקים, 21.7% מובטלים. סיבת האבטלה השכיחה היא פיטורין. קרוב למחצית המובטלים מקבלים דמי אבטלה.

התפלגות המובטלים לפי משלח-יד: 18.5% הם עובדים מקצועיים בתעשייה, בתחבורה ובענפים אחרים, שיעור בעלי המקצועות החופשיים והטכניים זהה, 14.8% הם עובדי שירותים, ושיעור עובדי המכירות זהה.

דיור ורווחה

מספר החדרים הממוצע בבית הוא 3.62, והמשפחות מתגוררות בבית במשך 15 שנים בממוצע. 63.9% מן הבתים הם פרטיים, 23.7% בדמי מפתח, 9.7% בשכירות. 61% מן המשפחות קיבלו משכנתא למימון רכישת הבית. 11.1% מן הבתים אינם מתאימים למגורים, ומהם 24% קיבלו התראה לפינוי הבית. בבעלות של 70% ממשקי הבית מכונית פרטית ומחשב אישי. 43% מנויים על רשת האינטרנט. ההכנסה המשפחתית הממוצעת היא 5,747 ש"ח. ניכרת מגמה ברורה של זוגות צעירים לרכוש דירה ולהימנע מרכישה בדמי מפתח.

חינוך

שיעור הילדים הלומדים בבתי ספר פרטיים הוא 61.7%, ואילו 24.4% לומדים בבתי ספר ממשלתיים ממלכתיים. בקרב 13.9% מן המשפחות חלק מן הילדים לומדים בבתי ספר פרטיים וחלקם בבתי ספר ממשלתיים. 74% שבעי רצון במידה בינונית עד גבוהה מבתי הספר הממשלתיים. 83% שבעי רצון מבתי הספר הפרטיים. שיעור הנשירה מבתי הספר הוא 9%, והנשירה מתרכזת לרוב בחטיבת הביניים.

באוניברסיטת חיפה לומדים 4,000 סטודנטים ערבים בקירוב. מכל הסגל האקדמי רק 13 מרצים מן המניין הם ערבים, ובכל האוניברסיטה אין ולו גם עובד מנהלי ערבי אחד.

בריאות

שיעור המשפחות שבהן אחד מבני המשפחה חולה במחלה כרונית או לוקה בבריאותו הוא 19%. הגיל הממוצע של החולה הוא 47 שנים והוא סובל מן המחלה במשך 11 שנים בממוצע. בקרב 24.5% מן המשפחות המחלה היא תורשתית.

חברה

הערבים בחיפה מרביתם לקיים קשרים חברתיים. למעלה מ-90% מן הנשאלים משתתפים בשמחות או בצער של אחרים, בייחוד באותה שכונה. למעלה מ-60% מבקרים בבתייהם של השכנים הערבים, ורק 16% מבקרים בבתי השכנים היהודים.

המשתתפים בפעילויות חברתיות ותרבותיות בשכונה ובעיר מעטים מאוד. 36% אומרים שקיים דו-קיום בין ערבים ליהודים בעיר; 75% אומרים שדו-קיום זה אינו אמיתי. 68% סבורים שהקיום צריך להקדים את הדו-קיום.

זהות

ההגדרה העצמית השכיחה מבחינה לאומית היא פלסטיני-ערבי או ערבי-פלסטיני וכך הגדירו את עצמם 24.3% מן הנשאלים. 13.2% הגדירו את עצמם כפלסטיני-ערבי-ישראלי או כערבי-פלסטיני-ישראלי.

הקבוצה שהגדירה את עצמה כערבי-ישראלי או כפלסטיני-ישראלי מהווה 16% מן הנשאלים. קיימות הגדרות זהות אחרות, ורובן כוללות את הישראליות.

64% מהנשאלים טוענים שמרחף איום על התרבות הערבית הפלסטינית, וכמעט אותו שיעור ציין שננקטת פעולה להריסה ולהשמדה של האתרים הערביים ולמחיקת ההיסטוריה הערבית.

המודעות לזהות הלאומית העצמית בקרב הערבים בחיפה משביעת רצון, בייחוד כאשר הם מגדירים את עצמם כערבים פלסטינים וכחלק בלתי נפרד מן העם הערבי הפלסטיני.

מדיניות העירייה

הסקר מראה בבירור, שהחברה הערבית הוזנחה במשך שנים על ידי רשויות העיר ואין לה כמעט כל קשר לתכנון ארוך טווח בעתיד. שיעור הנציגים הערבים במוסדות העירוניים ובחברות העירוניות אפסי ואינו הולם את שיעורם בכלל אוכלוסיית העיר חיפה.

תופעה בולטת היא המגמה של ייחוד המרחב הערבי בחיפה ומחיקה של כל סימן למורשת התרבותית וההיסטורית של התושבים הערבים הפלסטינים בעיר. שבהדרגה נהרסים מבני מגורים גדולים עתיקים, בעלי ערך תרבותי היסטורי, תוך התעלמות מן ההיבט האנושי. העירייה מוחקת שמות ערביים של רחובות וממירה אותם בשמות יהודיים.

גם בתחום הכלכלי, בתחום התכנון ובתחום בניית התשתית זועקת ההפליה של הערבים בהשוואה לפיתוח השכונות החדשות המיועדות ליהודים. בתחום השיכון שוררת בקרב הערבים בחיפה אי ודאות לאור התכניות העירוניות להרוס בתים ולפנות משפחות ממקומות מגוריהן. בשנים האחרונות נהרסות בהדרגה שכונת הרכבת בחיפה, שכונת ואדי סאליב, שכונת אל-בלד, הלא היא העיר העתיקה ושכונת הכנסיות, שבמקומה ניצבת היום קריית יצחק רבין של משרדי ממשלה. חלק גדול משכונת ואדי ניסנאס מיועד להריסה.

הריכוז הערבי פלסטיני בחיפה אינו מקרי ואין לבחון אותו במספרים, במונחים של גידול או צמצום, למרות השינויים במספרם במהלך 57 השנים האחרונות. הנתונים מצביעים על התהוות של מזיגה הומוגנית חברתית בתוך הערבים בחיפה, אף שמוצאם מכפרים שונים.

דיירים זרים בבתיהם: על מצב הערבים בעכו

זוהיר בהלול

אני מקשיב לדברים החשובים הנאמרים במהלך הכינוס הזה ומתפעל. אוזן אחת שומעת היטב, ואוזן שנייה אינה מפענחת. רבים כל כך עוסקים שנים כה רבות בנושא הערבי-יהודי. תאורטית, הדבר מסב נחת; מעשית, התמונה עגומה. חרף מיליוני המילים שהושחתו בכינוסים כאלה בין פוליטיקאים ואנשי חינוך, לא השתנה דבר. השכם והערב מלעיטים אותנו במילה "חזון", אך היא מילה חסרת משמעות בכל הנוגע לנושא הערבי-יהודי.

פרשת הערים המעורבות בישראל היא אחד הפרקים השחורים ביותר בתולדות המדינה. עצם המונח "עיר מעורבת" הוא הגדרה לא נכונה של המצב. מבחינה פיזית אנשים אולי מעורבים, אך בפועל האנשים מנותקים לגמרי. ממש "תכנית הינתקות" שהחלה זמן רב לפני ההבלחה של ממשלת שרון.

מאז אני זוכר את עצמי לא השתנה כמעט דבר. בעכו מדברים על שימור, ואכן "שימור" היא המילה הנכונה. יש לשמר דברים טובים, אין צורך לשנותם. אך האם אפשר לשמר ערים ללא שמץ ניצוץ של תקווה?

עכו כמעט לא השתנתה מאז ילדותי. נכרתה בינינו ברית דמים. אלה אינן מליצות, אלא מילים אמיתיות. הרי יכולתי לחיות בירושלים, מקום עבודתי. ללא ספק יכולתי למצוא את עצמי גם בתל-אביב, שאני מרבה לבלות בה, אך יש לי קשר נפשי עמוק אל עכו. כאשר שואלים אותי מדוע אני ממשיך לחיות בעכו, אין לי תשובות. אני יכול לדבר כמשורר.

הנתק בין שני העמים בעכו הוא נתק טבעי. יש בה 17,000 תושבים ערבים בקירוב מתוך 52,000 תושבים בסך הכול, שהם 30% מאוכלוסיית העיר. יש האומרים שמספרם של הערבים אף גדול יותר. בראשית ימי המדינה התגוררו מרבית הערבים בין חומות העיר העתיקה. לאחר מכן החלו לעזוב, מעט אל העיר החדשה, אך בעיקר אל הכפרים שמסביב לעכו.

זה היה תהליך של גירוש קוסמטי, אלגנטי. מי שבתיהם בעיר העתיקה לא שופצו, נאלצו בלית ברירה לקבל על עצמם את התכנון של משרד הבינוי והשיכון, שאנשיו בוודאי רואים

את עצמם כמבינים בסוגיה הערבית-יהודית, והחליטו להעביר את האוכלוסייה הערבית מעכו העתיקה, לנסות ולרוקן אותה ולהעביר את האנשים האלה לכפר מכר, למשל, כפר הגובל בעיר עכו. לתהליך הזה יש מניעים בלתי כתובים של מדיניות הממשלה לדורותיה. העיר אמורה להיות מעין קונכיה, עיר תיירות שמשאביה ינוצלו עד תום, שאנשים יבואו לראות את מכמניה, אך כמעט לא יראו את אנשיה. במקום האנשים האותנטיים של העיר יבואו אמנים, ויחד עם מתי המעט הנשארים בעיר כדי להנשים אותה בשיממונה, הם ימשכו תיירים.

עכו היא אכן עיר מיוחדת. יש לה היסטוריה בת 5,000 שנה, יש בה שתי אוכלוסיות, ערבית ויהודית, פסיפס אנושי מעניין מאוד. ויש בה רצועת חוף מקסימה. שלושת המרכיבים האלה אכן יש בהם כדי למשוך לעכו תיירות בהיקף רב.

העיר לא התפתחה בזכות מדיניות השלטונות אלא משום שהתושבים הערבים נאחזים בשורשים ונשארים בעיר העתיקה, אך חיים בתנאים קשים הדומים לאלה שמוזכרים בתיאור יפו העתיקה.¹ גם כאן, בעכו, אנשים מתגוררים בבתים של הוריהם ושל הורי הוריהם, אך הבתים נחשבים לא שלהם. עליהם לרכוש את הבתים שנולדו בהם. המדינה העבירה את הבתים האלה לחזקתה, ובאופן מוסדי לחברת "עמידר". דיירי הבתים האלה אינם יכולים לקנות את בתיהם בשל מצבם הכלכלי. מתוך 12,800 בתי אב בעכו, 5,600 מטופלים בלשכת הרווחה ומאלה – 2,600 הם משפחות ערביות; כמחצית מן הזקוקים לסיוע הם ערבים, שעה שחלקם באוכלוסייה רק כשליש. החברה המשכנת "עמידר" אינה נותנת משכנתא ואינה מוותרת על הדירה. יש כיום בעכו 200 דירות פנויות בקירוב שהאנשים אינם מסוגלים לאכלס אותן. יש בעיר תמרור תנועה אחד בלבד: החוצה.

המצב הכלכלי בעכו קשה, האבטלה מגיעה לכדי 11%, ובקרב האוכלוסייה הערבית היא מגיעה לכדי 30% ומעלה. מפעלים רבים בעיר נסגרו והעיר גוועת. האבטלה הגוברת מיום ליום פוגעת קודם כול בערבים. העבודה בדייג אינה פרנסה של ממש. זאת עבודה עונתית קצרת-מועד. הדייגים יושבים ליד הרציף, מפליגים על הגלים, אבל כמעט אינם מתפרנסים במשך תשעה חודשים בשנה. אך כדייגים הם תפאורה בלתי רגילה לעכו הדוממת והלא נושמת.

בעכו יש כמה וכמה בתי ספר, אך בעכו העתיקה, כדי לשרת 30% מהאוכלוסייה, היה עד לשנת הלימודים הזאת רק בית ספר יסודי אחד, שלמדו בו 1,500 תלמידים בערך. 'סלאמס' בשיאה של פריחה אורבנית במדינה הזאת. רק השנה נמצא פתרון והעבירו כמחצית מן התלמידים לבית ספר אחר. כאיש חינוך לשעבר אני מהרהר: מה דינה של עיר שכמעט רבע מתלמידיה מגיעים לחטיבת הביניים ללא יכולת לקרוא ולכתוב? בורות.

1 הערת העורך: ראו בחלק השלישי של קובץ זה מאמרה של נטע זיו, "הדירור הציבורי ביפו כבבואה להתבדלות אתנית", המתאר את המאבק המשפטי שמנהלים התושבים הערבים בשכונת ע'מי ביפו על-מנת לקבל חזקה על דירות שהיו בבעלות משפחותיהם עד שנת 1948.

כל זה קשור במצב הכלכלי והחברתי הקשה והמייסר. אנשים מתגוררים בצפיפות של עד 10 נפשות בתוך חדרון שקרני השמש אינן חודרות אליו. בצפיפות כזאת אין פלא שהילדים מבליים ככל האפשר בסמטאות. כך גובר פוטנציאל הפשיעה. לפני שנתיים או שלוש היו בעכו 11 מקרי רצח בשנה אחת. אולי אין בעיר לווייתני סמים, אך יש בה בהחלט דגי רקק מסוכנים מעוררי מלחמות רחוב עקובות מדם. נדמה לי כי השנה החלו להתגבר עליהן באופן מסוים, אך מי יודע כמה זמן יישמר המצב. האלימות כוללת פגיעה קשה בנשים. גברה תופעת הגירושין, אך אלה מלווים תדיר במסכת של התעללויות בנשים, בשל העובדה שהבעל אינו עובד והמצוקה בבית גוברת. את המחיר משלמים גם הילדים. אנחנו מרבים לדבר על חזון ועל אפשרות לשינוי. פעם הייתי אופטימי ללא תקנה, כיום אפילו אני מתהלך כסהרורי.

מה הייתי עושה בעכו?

ראשית כול הייתי פועל לגיבוש מנהיגים מקומיים, בעיקר באוכלוסייה הערבית. הייתי פועל כדי לטעת באנשים אמון, להוכיח להם שיש אוזן קשבת לרעיונותיהם, למצוקותיהם. נדרשת מנהיגות עירונית שתיצור סדר יום אוטופי לאוכלוסייה הערבית ולחיים המשותפים בין ערבים ובין יהודים.

יש לפרנסי העיר לא מעט כוונות טובות גם בתחום זה, אך מאחר שהרשויות המקומיות בישראל בכלל קורסות, איש אינו מסוגל לממש כל תכנית טובה. נותרו הכוונות הטובות, ובהן אין כדי לשלם את מחיר המצרכים במכולת. הפתרון לקריסה הכוללת הוא ברמה גבוהה יותר. לבסוף, הדבר החשוב ביותר הוא האדם. לא נוכל לשנות את טיבה של העיר בלא לשנות את האנשים החיים בה. ערבי שנולד בישראל בעיר מעורבת אינו רואה קרן אור, הוא חי ללא תקווה לעתיד נורמלי.

חלק שלישי

חלוקה מרחבית ודיור – המקרה של יפו

תפיסת ההתבדלות המרחבית ביפו

רוית גולדהבר

חקר תפיסת ההתבדלות המרחבית עוסק במקומה של תפיסת המרחב בזהות האישית של האדם. הבנת ההיבט התפיסתי של ההתבדלות היא מכשיר בידי החברה – או בידי העיריות, מוסדות הציבור ורשויות השלטון השונות – העשוי להפחית את התסכולים ואת המתחים בין קבוצות חברתיות בעיר וליצור יחסי גומלין תקינים ושיתוף פעולה פורה בין הרשויות לבין הקבוצות החברתיות, ובין הקבוצות החברתיות לבין עצמן.

המחקר הבוחן את ההתבדלות התפיסית נעשה ביפו, שהיא עיר שמתגוררת בה אוכלוסייה מעורבת של יהודים וערבים. הקהילה הערבית ביפו מתבדלת, וההתבדלות הזאת מאפיינת את ההתבדלות של הערבים בכל הערים המעורבות בישראל.

נתוני המחקר נאספו באמצעות 80 ראיונות שערכתי ביפו עם 20 יהודים ועם 60 ערבים, כולם תושבים ותיקים בעיר. לא נחקרו תושבים שהתיישבו בעיר זה מקרוב בגבעת אנדרומדה, בפרויקט הצדף ובאזורי המגורים החדשים בצפון עג'מי. 30 מן הנחקרים הערבים היו נוצרים ו-30 היו מוסלמים. השאלות עסקו במרחב; התשובות עליהן העלו תיאורים מרחביים, אך חשפו גם רבדים עמוקים יותר של עניינים חברתיים בעיר.

המרחב התפיסתי נבחן באמצעות ניתוח כמותי ובאמצעות ניתוח הנרטיב של התיאורים המרחביים שעלו בראיונות, כלומר השאלות נסבו על מרחב, ואילו בתשובותיהם נתנו המרואיינים תיאורים של הרגשותיהם ושל מחשבותיהם כלפי המקום, והגדירו עם איזה מרחב הם מזוהים – המרחב הערבי או המרחב היהודי. ניתוח הנרטיב בחן, למשל, האם יהודים רואים מסגד בשכונתם, האם הם כועסים למראה המסגד, או שמא אינם רואים כלל מסגד וכנסייה שאכן קיימים במרחב חייהם.

לצורך ניתוח הממצאים בניתי מדד דו-שלבי. השלב הראשון בדק את עוצמת ההתבדלות התפיסית באזור המגורים. השאלות לבדיקת השלב הזה היו: מהם המקומות החשובים ביותר בעבור האדם, מתן נימוק לבחירה זו ודירוג המקומות על פי חשיבותם. מדד זה נע בין 0 ל-1. השלב השני בחן את התחושה הדומיננטית ביחס למקומות המזוהים עם הקבוצה שהפרט נמנה עמה וביחס למקומות המזוהים עם קבוצת האחר. השאלות לבדיקת השלב הזה היו: האם האדם

טבלה 1: רמת ההתבדלות התפיסתית של האוכלוסיות השונות (באחוזים)

מוסלמים	נוצרים	ערבים	יהודים	ההשתייכות האתנית	
				רמת ההתבדלות התפיסתית	
0	0	0	0	0.25-0	נמוכה
13	26	21	15	0.5-0.25	בינונית
23	15	21	20	0.75-0.5	גבוהה
64	59	58	65	1-0.75	גבוהה מאוד
0.75	0.74	0.75	0.76		עוצמת ההתבדלות
-0.45	-0.35	-0.4	-0.3		הנימה הדומיננטית

מרגיש שמקבלים אותו או שמדירים אותו במקום שלו ובמקום של האחר. המדר הזה נע בין 1- ל-1.

הטבלה מציגה את רמת ההתבדלות התפיסתית של יהודים ושל ערבים. בערבים היא מבחינה בין נוצרים לבין מוסלמים. החלק הראשון בטבלה מראה, כי רמת ההתבדלות התפיסתית גבוהה וגבוהה מאוד הן בקרב יהודים והן בקרב ערבים. איש מן המרואיינים לא נמצא ברמת ההתבדלות התפיסתית הנמוכה. ברמת ההתבדלות התפיסתית השנייה, הבינונית, בולטים הנוצרים: כ-26 אחוזים מהם הגדירו את עצמם כמתבדלים ברמת התבדלות תפיסתית בינונית. פירוש הדבר הוא, שייתכן שבקבוצה הזאת של הנוצרים נעשה ניסיון לשכור את המחסומים התרבותיים ולהשתלב בקבוצת הרוב.

ערכי ההתבדלות התפיסתית בקרב היהודים עומדים על הערך 0.76; במדר הנע בין 0 ל-1, הערך מציין רמה גבוהה של התבדלות תפיסתית. הערבים עומדים על 0.75, שהוא מדר דומה מאוד. גם הם מתבדלים במידה רבה.

הנימה הדומיננטית בקרב הנחקרים עומדת אצל היהודים על 0.3- ואצל הערבים על 0.4-. במדר הנימה הדומיננטית, הנע בין 1- לבין 1, הערכים השליליים המובהקים מצביעים על קונפליקט עם המרחב: שתי הקבוצות נמצאות במצב של קונפליקט עם המרחב של הקבוצה האחרת.

מה המשמעות אפוא של הגדרת יפו כעיר של התבדלות תפיסתית גבוהה? המרחב של יפו נחלק למעשה לשתי טריטוריות חד-אתניות: טריטוריה חד-אתנית יהודית וטריטוריה חד-אתנית ערבית. בחיי היום-יום שוררות נורמות חברתיות של סובלנות ושל קבלה של האחר במרחב, אך רק ברמה הראשונית. קיימים קשרים חברתיים בין בני שתי הקבוצות, אך הם שטחיים ומצטמצמים לחילופי שלומות וברכות ולשירות יעיל ואדיב בחנויות. פרט לכך היהודים

טבלה 2: רמת ההתבדלות התפיסתית (באחוזים) של תצלומים שצילמו יהודים, נוצרים ומוסלמים

אחוז התמונות שצולמו בכל קבוצה מכלל התמונות שצולמו בכל קבוצה				
מוסלמים	נוצרים	יהודים	השתייכות אתנית	זהות אתנית לאומית
			נושא	
5	8	3.5	הים וחופו	
9	12	18	נמל יפו	
קדם ויפת 4	קדם ויפת 4	0	רחובות חשוכים	
השעון 2	0	0	מונומנטים	
0	0	גל"צ 7	מונומנטים ממסדיים	
כנסייה 1	כנסייה 24	0	אתרי דת	
מסגד 34	מסגד 3	0	אתרי בילוי	
יפו העתיקה 6	יפו העתיקה 8	יפו העתיקה 15	בניינים ישנים	
9	17	3.5	בניינים חדשים	
0	0	21		
30	22	27	מוסדות חינוך, בנק, דואר, חנויות, בתי מרקחת	שירותים תפקודיים במרחב ציבורי משותף
271	82	27		סה"כ מס' התמונות
0.55	0.51	0.6		עוצמת ההתבדלות התפיסתית
-0.02	-0.07	-0.22		נימה דומיננטית

והערכים חיים ברבדים נפרדים, במרחבים אחרים, בעולמות של יחסים חברתיים נפרדים, חיים במגורים מתבדלים יחסית ומבליים בפעילויות פנאי נפרדות. פה ושם קיימים קשרים חבריים אמיצים, אך הם בחזקת החריג.

הרמה הגבוהה של ההתבדלות התפיסתית מלווה בגילויים של סובלנות כלפי הקבוצה האחרת, כלומר כל קבוצה מוכנה לסבול את קיומה של הקבוצה האחרת לצדה כל עוד אין הקבוצה האחרת מנסה לשנות את זהות הקבוצה, להשפיע על ערכי הנוף ולשנות את זהות

המרחב שלה. הכניסה של תושבים יהודים לשכונות בצפון עג'מי, בגבעת אנדרומדה, בפרויקט הצדף ובפרויקט של אילן פיבקו, יש בה משום איום על הערבים, הרואים בכך חדירה לתוך המרחב שלהם ואיום על זהותם במרחב הזה.

המחקר מצא כי בתוך המרחב הערבי, בקרב הנוצרים, יש תפיסה מתבדלת חד-עדתית ביחס למוסלמים. מסתבר כי יש תחרות על השליטה המרחבית בין שתי הקבוצות האלה. ייתכן שיש לכך קשר כלשהו להתחזקות של האסלאם בכלל בארץ, המוצאת ביטוי גם ביפו.

נוסף על הראיונות האישיים בדקתי את רמת ההתבדלות באמצעות תצלומים. 56 מרואיינים נוספים, יהודים, נוצרים ומוסלמים, נתבקשו לצלם מקומות ביפו שיש להם בעיניהם משמעות וחשיבות. המצלמים נתבקשו גם לדרג את התצלומים ולהסביר מדוע בחרו לצלם אתר מסוים. מספר המוסלמים, הנוצרים והיהודים הוא על פי יחסם באוכלוסייה הרחבה ביפו.

ניתוח כמותי של ההתבדלות התפיסתית מעלה, כי כשלושה רבעים מן התמונות היו של מרחבים בעלי זהות אתנית לאומית, כלומר אנשים צילמו אתרים המייצגים את הקבוצה שהם נמנים עמה ופחות אתרים של קבוצה אחרת. פחות משליש המצלמים צילמו מקומות של שירותים תפקודיים במרחב הציבורי המשותף, כגון בית דואר, מרפאה, בנק, שוק, אטליז וכיוצא באלה.

ערכי ההתבדלות התפיסתית, כפי שהם עולים מן התצלומים, עומדים על 0.6 אצל היהודים, על 0.51 אצל הנוצרים, ועל 0.55 אצל המוסלמים. אלה הם ערכים גבוהים של התבדלות תפיסתית והם תומכים בערכים שהתקבלו בראיונות, אם כי נמוכים מהם במעט. ייתכן שמקור הפער הזה הוא בכך שהמצלמים נתבקשו לרשום ולנמק מדוע הם חשו תחושות כלשהן כלפי המקומות שצילמו, ולעומת זאת ריאיון מאפשר לאנשים להיפתח יותר ולהסביר את עצמם. ייתכן גם שהאנשים צילמו מקומות שהם נוהגים לבלות בהם מדי יום ביומו, מרחבים שהם יוצאים אליהם, ולא את המקומות שהם חיים בהם.

עם זאת, גם מן התצלומים עולה, כי כל אחת משתי הקבוצות תופסת את המרחב כחד-אתני, והן נוטות להעדיף את המרחב הזה על פני הטריטוריות המעורבות. היהודים מתבדלים קצת יותר מן הערבים, והם נמצאים במצב של קונפליקט עם המרחב. הנימה הדומיננטית שלילית אצל היהודים ואצל הערבים כאחד, אך היא מתקרבת מאוד לאפס. הנימה הדומיננטית של היהודים גבוהה משל הערבים. פירוש הדבר הוא, שהם נמצאים בקונפליקט עמוק יותר עם המרחב האחר בהשוואה לערבים. הערבים נמצאים במצב של אדישות, כלומר הם מתכנסים ומתרכזים בטריטוריה ובהזדהות של המרחב שלהם. כל עוד היהודים לא ינסו להיכנס לתוך המרחב הזה ולשנות את הזהות ואת ערכי הנוף במקום, יישאר המצב כפי שהוא.

מעניין כי המצלמים בשתי הקבוצות עיצבו מרחב בעל זהות שונה אך באמצעות אותם המאפיינים. היהודים והערבים דיברו על גודל האוכלוסייה, על תכנון אדריכלי ועל ההקשר

ההיסטורי של המקום לקבוצה. במקומות שמרבית אוכלוסייתם יהודית או ערבית, מאפייני הזהות השתלבו יחד.

ממצא מעניין נוסף הוא, ש-25-30 אחוזים בשתי הקבוצות צילמו שירותים תפקודיים במרחב המשותף. הדבר משקף את ההתייחסות הדואלית למרחב היפואי. יש רובד אחד משותף לשתי הקבוצות, הרובד שמתקיימים בו יחסי שכנות קורקטיים סביב ניהול שגרת חיי היום-יום בממד האזרחי הצרכני, אך כאמור, לצד המציאות הזאת כל קבוצה פועלת במרחב תרבותי, אתני-לאומי נפרד, ממצא שגם התצלומים מעידים עליו. להלן דוגמאות של תצלומים אחדים ודברי ההסבר שנתנו להם יהודים:

תמונה 1: מרחב ציבורי

תמונה 2: בנייה חדשה

המרחב המשותף אצל היהודים

27% מן המצלמים ציינו, כי השירותים התפקודיים במרחב הציבורי המשותף הם בעלי חשיבות:

- "שדרות ירושלים הן אזור הקניות של יפו. יש בו הכול. לכאן באים מכל קצווי יפו ערבים ויהודים וגם תושבים מערים אחרות. עושים קניות וסידורים והכול באווירה רגועה ושקטה".

המילים האחרונות מתכוונות למהומות שהיו בעיר באוקטובר בשנת 2000. מסתבר שהאנשים נפגעו מן האירועים והכעס טרם פג. במישור הכלכלי היחסים שוקמו, אך במישור החברתי היחסים עדיין טעונים מתח.

21% מן המצלמים התייחסו בצילום ובהסבר לו לבנייה החדשה בעיר:

- "אני חושב שהבנייה החדשה טובה מאוד ליפו, היא מערבית מאוד ומפוארת ומייצגת תרבות של אנשים אחרים שלא רואים ביפו. הבנייה החדשה מיועדת לכולם. אין כאן עניין פוליטי של ערבים ויהודים אלא עניין של כלכלת שוק רגילה. יש גם יהודים שלא יכולים לקנות פה וכועסים".

- "מה יש, אם יבנו פה בתים נורמליים, יבואו ליפו יהודים ואז לא יחשבו שכולנו פה ערבים. יש כאן גם אנשים רגילים".

- "הבנייה החדשה בולטת מאוד ביפו וגם האנשים שגרים בה באים מתרבות אחרת, לא של יפו. הם סנובים וצפונים. הם לא מתחברים ליפו ולאנשים שלה, הם 'היי סוסייטי'. סוגרים עצמם בחומות ובשערים להגן על רכושם אבל בעצם הם רוצים גם להגן על עצמם מהסביבה היפואית. הם יצרו לעצמם גטו לעשירים".

הציטוטים האלה מגלים שתי תפיסות יסוד בקרב היהודים: תפיסה אחת של אלה המבקשים לשנות את המאזן הדמוגרפי ביפו, להביא אל העיר יהודים רבים יותר ולהשפיע בכך על המרחב ועל עיצובו. הערבים חוששים מן התפיסה הזאת. הם חוששים שהדבר יבוא על חשבון האוכלוסייה הערבית, שלא יבנו בתים בעבורם וכך יאלצו אותם לעזוב את מקומם. התפיסה השנייה היא של יהודים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך ביפו, החשים מרוחקים ומנותקים מן היהודים העשירים הבאים לעיר. היהודים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך חשים קרבה רבה יותר לתושבים הערבים בני המקום. אלה גם אלה סובלים מבעיות כלכליות דומות.

תמונה 3: נמל יפו

תמונה 4: יפו העתיקה

נמל יפו

18% מן המצלמים צילמו את נמל יפו:

- "דרך הנמל הזה הגיעה כל המשפחה שלי ליפו ובנתה את תל-אביב. לא הייתי רוצה שהנמל ייסגר אלא שיתפתח כמו נמל תל-אביב".

העיר העתיקה

15% מן המצלמים היהודים צילמו את העיר העתיקה:

- "יפו העתיקה — זה המקום הכי יפה ביפו. יש בו אמנים ידועים, גלריות, בתי קפה ואווירה מיוחדת. באים לפה מתל-אביב והסביבה לחפש רומנטיקה".

ראוי לשים לב לכך שכשמדובר בעיר העתיקה של יפו, היהודי אינו מציין שזהו מרחב ערבי, אלא מרחב של אמנים ושל גלריות, מרחב של רומנטיקה. בתיאור של העיר העתיקה אין בעיות של זהות והמרחב נתפס כיהודי, כלומר: ההיסטוריה השתנתה בסיפור היהודי.

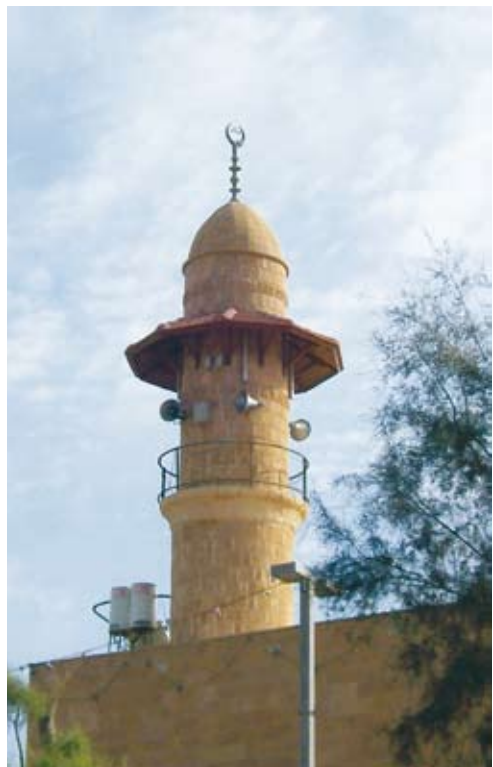
להלן דוגמאות של תצלומים אחדים ומבחר ציטוטים מתוך דברי ערבים שצילמו אתרים ביפו. הערבים צילמו כנסיות ומסגדים. מבנים אלה מבטאים את קיומם ואת הזהות שלהם עם המקום.

המרחב המשותף אצל הערבים

- 24% מן המצלמים הערבים צילמו כנסיות ו-34% צילמו מסגדים:
- "אנחנו רוצים להישאר במקום שמרוכזים בו מוסדות החינוך שלנו, כל המסגדים וכל הכנסיות, כל מה שקשור לתרבות הערבית".
- "כל מהות הקיום שלנו מרוכזת בעג'מי, במסגדים שלנו ובמוסדות שלנו".

תמונה 6: אתרי דת — כנסייה

תמונה 5: אתרי דת — מסגד

22% ו-30% מן המצלמים הערבים צילמו שירותים תפקודיים במרחב ציבורי משותף:

- "אני קונה בעיקר בשוק גן תמר. זה ליד הבית בעג'מי ולא יקר. אני כמעט לא צריכה את שדרות ירושלים, רק בשביל הבנק והמרפאה שהעבירו לשם אחרי אירועי אוקטובר 2000. נתנו עונש לתושבים. אמרו שזה בגלל התייעלות, אבל אנחנו יודעים באמת למה".

זאת התחושה של התושבים הערבים הגרים בעג'מי. הם אינם רוצים את המרחב האחר, הם אינם זקוקים למרחב של שדרות ירושלים. להם יש שוק גן תמר. כל השירותים הדרושים להם נמצאים בסביבה הערבית. אבל הם גם יודעים מדוע העבירו חלק מן השירותים הדרושים להם לצד השני, למרחב היהודי: זהו עונש על כך שקמו וזעקו על מצבם.

17% ו-9% מן המצלמים הערבים צילמו בנייה ישנה:

- "הבתים של יפו מייצגים את הסגנון הערבי-יפואי האותנטי, הלא יומרני ולא צעקני. הבנייה אינה ראוותנית ואינה מנקרת עיניים [...] הבתים היפואיים זו תרבות שכוללת אתניות, מיסטיקה, היסטוריה, אוכל, אנשים. בתים כאלה הם הנשמה האמיתית של יפו והם אינם נטע זר של תרבות אחרת".

הערבים קשורים במהותם לבנייה הישנה, המייצגת בעבורם את ההיסטוריה, המסמלת סיפורים של סבא וסבתא. הם הזיכרון ההיסטורי של האנשים האלה. אם נמחוק את הבתים האלה, לא תישאר עוד כל עדות לקיומם במרחב הזה.

12% ו-9% מן המצלמים הערבים צילמו את נמל יפו:

- "היהודים רוצים לעשות כאן מרינה לעשירים. לשנות מנמל דייגים ערבי לנמל שעשועים יהודי. דבר כזה זה למחוק את כל מה שיפו מייצגת ואת האנשים האמיתיים שלה".

תמונה 7: בנייה ישנה

זאת התחושה ביחס לנמל יפו. העירייה רצתה להפריט את הנמל, להפוך אותו לאזור של בתי מלון, של מסעדות ושל שירותים ולהעלים משם גם את המרחב הקודם, גם את ערכי הנוף ההיסטוריים וגם את האנשים שקיימים שם. הנה כי כן, דפוסי התעלמות ממקומות המזוהים עם הקבוצה האחרת מאפיינים את התצלומים של היהודים ושל הערבים כאחד.

זר המתבונן בתצלומים האלה בלא לדעת שמדובר בעיר מעורבת, עשוי לחשוב שאין במקום יהודים, ולחלופין – אין בו ערבים.

מרחב עירוני ופוליטיקה של זהויות בערים מעורבות: יפו, 1948-2004*

דניאל מונטרסקו

כאשר אנו, המיעוט הערבי החי בערים מעורבות, אומרים שאנו סובלים מאפליה ודיכוי מזה כחמישים שנה – בזאת לא אמרנו שום דבר חדש. כאשר אנו אומרים שהשכונות שלנו סובלות מהזנחה, שהרחובות שלנו חשוכים ומלוכלכים, שבתי הספר שלנו מוזנחים והכיתות מפוצצות בתלמידים – בזאת לא אמרנו שום דבר חדש. כאשר אנו אומרים שזוגות צעירים ערבים זקוקים נואשות לפתרונות דיור, שהעיריות שלנו הורסות את בתינו במקום לבנות בתים חדשים, ושהרשויות מתכננות לסגור את השכונות שלנו במקום לפתח אותן – בזאת לא אמרנו שום דבר חדש.

נראה כי חמישים השנה הבאות יהיו דומות לאלה שעברו, אולם הפעם אנו מסרכים לשחק את תפקיד הקורבן. אנו לא נוותר עד אשר נבטיח את עתיד ילדינו ונדאג להם לבתי ספר ראויים, שכונות נקיות, פתרונות דיור וגנינות ציבוריות.

זאת מטרתנו וזאת הדרך שנלך בה, צעד-צעד.

פורום הדיור – רמלה, לוד ויפו;

דף מידע מטעם פרויקט ערים מעורבות בשתי"ל לקידום זכויות הדיור (2004)

* המחבר הוא אנתרופולוג עירוני המלמד באוניברסיטה המרכז אירופאית בבודפשט, ומשמש כעמית מחקר במכון האוניברסיטאי האירופאי בפירנצה. מאמר זה מתבסס על עבודת דוקטורט בנושא מרחב עירוני ויחסים בין יהודים לערבים בערים מעורבות. אני מודה לקרנות הבאות שתמכו במחקר: קרן ליידי דיוויס באוניברסיטה העברית בירושלים, פרס דן דויד באוניברסיטת ת"א, וכן בארה"ב הקרנות: National Science Foundation (NSF), Harry Frank Guggenheim, US Institute of Peace, Palestinian-American Research Center. המחקר עליו מבוסס מאמר זה זכה לתמיכה במסגרת פרויקט 'משטר המקרקעין של ישראל' בראשות אורן יפתחאל ואלכסנדר קדר ובסיוע של האקדמיה הישראלית למדעים.

דילמות השתלבות: בין ליברליזם לרב-תרבותיות

האירוע החגיגי אשר פתח את הכנס שקובץ המאמרים הזה מתבסס עליו נערך ביפו והחל בארוחת אפֶטָאר מפוארת שחתמה את צום הרמדאן. לארוחה הוזמנו פעילים ותושבים מערים מעורבות בארץ, ולאחריה נשא ראש עיריית תל-אביב-יפו, רון חולדאי, את דברי הפתיחה. תל-אביב, הוא אמר, "אינה עיר מעורבת. יש לנו מיעוט קטן של כארבעה אחוזים של תושבים ערבים, אבל זה בעייתי להחשיב את תל-אביב לעיר מעורבת. יש מיעוטים – יהודים ומוסלמים בעלי ייחודיות משלהם – אשר מעורבים בסכסוך לאומי ומרוכזים בעיר העתיקה יפו, שהיא עצמה עיר מעורבת בעלת מיעוט ערבי של כשלושים אחוזים. יחד עם זאת, תל-אביב עצמה היא בוודאי לא עיר מעורבת". התגובות הסוערות והפרשנות הזועמת לדבריו של ראש העירייה מבטאות את הפרדוקס הפוליטי והקיומי של המיעוט הערבי בערים מעורבות: היותו מיעוט השותף בעל כורחו במסגרת מוניציפלית המוגדרת כיהודית, שהוא אינו זכאי בה לריבונות מקומית כמו זו הקיימת ברשויות הערביות. על הרקע הזה, נסים שָקָר, נציג לשעבר של רשימת "כולנו למען יפו" במועצת העירייה, מחה נמרצות כנגד טענת ראש העירייה, שתל-אביב אינה עיר מעורבת (בהתעלמו מכך שחולדאי אכן הודה שיפו היא עיר מעורבת). שָקָר פירש את דבריו של ראש העירייה כאי-הכרה בוטה בייחודה הפוליטי של יפו ובזכויותיהם הקולקטיביות של תושביה הערבים ובהתעלמות סימפטומטית מהן. את ביקורתו הוא חתם בקריאה נרגשת להכרה בתרבותה של יפו ולהקצאת תקציבים הולמים לפיתוח העיר במסגרת העירייה המשותפת. בדברים האלה התגלע מתח יסודי בין תפיסת אזרחות רב-תרבותית וזהות לאומית ערבית מחד גיסא לבין ההשלכות המעשיות של השתלבות מלאה במסגרת מוניציפלית אחת מאידך גיסא. דא עקא, קריאה להשתלבות משמעה שיתוף פעולה, הלכה למעשה, עם הפרויקט הכלכלי והתרבותי של עיריית תל-אביב ועם השלכותיו ההרסניות על האוכלוסייה הערבית החלשה – כלומר הפיכת יפו לחזית של "צמיחה" נדל"נית ו"פיתוח" תיירותי. במסגרת הסדר העירוני הנאו-ליברלי של שיקום והפרטה, גם אם יפו נתפסת כיעד מועדף לפיתוח כלכלי ועירוני, ההכרה הפוליטית בקיום הקהילתי המובחן של הערבים ביפו אינה נמצאת בסדר היום של הממסד המוניציפלי. דבריו של ראש העירייה חולדאי ותגובתו של נסים שָקָר ממחישים עד כמה היחסים בין יפו לתל-אביב, לאחר כמאה שנות סכסוך, אינם פתורים. היחסים בין שתי הערים מגלמים את המתח בין מובחנות אתנית לבין השתלבות מוסדית, ומבטאים מגמה של פלסטיניזציה מתוך ישראל וליזציה כתהליכים השזורים זה בזה. הדינמיקה הזאת עומדת בבסיס הדילמה של נציגי המיעוט הערבי, המעלים תביעות להכרה בייחודיותו הפוליטית והתרבותית בערים מעורבות, תוך שהם מתקשים להתנתק ממסגרת השלטון המקומי והמרכזי. כפי שנראה בהמשך, התהליכים הדיאלקטיים האלה קיימים בכל רובדי החיים ביפו, החל בהיסטוריה של השיח על "ערים מעורבות" וכלה בתהליכים הדמוגרפיים ויחסי הכוח הפוליטיים בעיר.

המאמר הזה בוחן את היחסים שבין מרחב, חברה ופוליטיקה קהילתית בעיר המעורבת מנקודת מבט אנתרופולוגית והיסטורית. מבחינה אנליטית, אני מציע לקרוא בצורה דיאלקטית את הדינמיקה המרחבית-לאומית-מעמדית ביפו, המייצרת מרחבים יהודיים בתוך מרחבים ערביים ומרחבים ערביים בתוך מרחבים יהודיים. מבחינה תאורטית, אני מציע חלופה לתאוריה אורבנית ליברלית, הנשענת על מונחי דו-קיום וכלכלת שוק מחד גיסא, ועל תאוריה אתנוקרטית הנשענת על היגיון של כוח ושליטה מאידך גיסא. במקום שתי התפיסות האלה אציע חלופה שלישית, התופסת את יפו כשדה של יחסים (relational field) אשר לאומיות, עירוניות, זהות ומקום מאותגרים ומאושררים בו בעת ובעונה אחת. לטענתי, הגישה החלופית הזאת חושפת מחד גיסא את יחסי הכוח המובנים בתהליך ייצור המרחב העירוני, ומאידך גיסא אינה מתעלמת מן הסתירות הפנימיות במערכת האורבנית ובתוצאותיהן הבלתי מתוכננות. בעקבות עבודתם של הסוציולוג גיאורג זימל (Simmel, 1971) ושל הפילוסוף הנרי לפבר (Lefebvre, 1996), אני מנתח את העיר המעורבת כ"מרחב של תיווכים", ושואל כיצד היא מתווכת בין מדינה וקהילה ובין רמות שונות של ממשל, הון וזהות. לאחר התחקות אחר ההיסטוריה של המושג "ערים מעורבות" בהקשר הישראלי, המאמר דן ביחסים שבין מרחב לבין חברה, אשר מבנים את המערך העירוני שאני מכנה "מרחב הטרנומיו". המאמר חותם בניתוח פוליטיקה של זהויות בין הקהילות היהודית והערבית ובתוכן.

השתלשלות המושג "ערים מעורבות"

ההיסטוריה של השיח על ערים מעורבות התפתחה בארבעה שלבים עיקריים (Monterescu and Rabinowitz, 2007). המושג "עיר מעורבת" (mixed town) עלה בארץ לראשונה בדו"ח ועדת פיל (1937) שקמה בעקבות פרוץ "המרד הערבי" (1936-39). הדו"ח מעלה את רעיון החלוקה הטריטוריאלית בין יהודים לערבים כפשרה לקונפליקט הלאומי, ומדגיש שלא ניתן ליצור הפרדה מושלמת ב"ערים המעורבות": טבריה, צפת, חיפה ועכו. על מנת להגן על זכויות המיעוטים בערים אלה, הדו"ח ממליץ שיוותרו תחת מנדט בריטי זמני גם לאחר החלוקה (Goren, 2004).

בשלב השני אומץ המונח ע"י השיח הציוני הליברלי בתקופת המנדט. באזכור הראשון שמצאתי למונח בעיתון "ידיעות אחרונות" בשנת 1943, דן אבא חושי בחיפה כעיר בניהול משותף יהודי-ערבי, והדגיש את תפקיד ההסתדרות ותפקיד ועדי העובדים בחיזוק מעמד הפועל היהודי. בטקס פתיחת לשכת העבודה הכללית הראשונה (יוזמה משותפת של הסוכנות היהודית וארגוני הפועלים) אמר חושי: "בפתיחת הלשכה מתגשם חלום ההסתדרות ללכד את ציבור הפועלים בלשכת עבודה אחת. התנאים המיוחדים של עיר מעורבת מחייבים הגברת מאמץ, כדי לאפשר לפועל היהודי להחזיק מעמד במפעלים בינלאומיים, ממשלתיים ומוניציפליים"

(ידיעות אחרונות, 24.2.1943). העיר המעורבת נתפסה, אם-כן, כגורם המעכב את השלטון העצמי היהודי. בהקשר היפואי בתקופת המנדט נכללו שכונות הגבול שבין יפו לתל-אביב (שפירא ופלורנטין) בתחום השיפוט של עיריית יפו הערבית. בזמנו, דובר על יפו כ"עיר מעורבת" מתוך הפרספקטיבה של השכונות היהודיות והשירותים העירוניים שהן זכאיות להם. המושג, אם-כן, בא לתאר את מצבן של שכונות מיעוט יהודיות תחת רשות עירונית ערבית. כך למשל, מתאר עיתון "ידיעות תל-אביב יפו" את היחסים בין השכונות האלה לבין עיריית יפו הערבית במאמר שכותרתו "מלחמת ה'שכונות' הדרומיות לסיפוחן לתל-אביב":

את העיר יפו היו רגילים למנות עד 1947 בין הערים המעורבות, כי בתוך אוכלוסייה כללית של 94,000 תושבים היו נמצאים (ביפו והשכונות) כ-30,000 יהודים. במשך יותר מעשר שנים התנהלו דיונים על בעיות אשר הן אופייניות לערים המעורבות – דיונים במוסדות היהודיים, עם הערבים, השלטונות וכו', אולם בדין וחשבון של ממשלת ארץ-ישראל (ממשלת המנדט) אל ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית נאמר שיפו היא עיר "ערבית", אם כי לפי הסטטיסטיקה הממשלתית מנו עדיין את מספר היהודים כ-30% מאוכלוסיית יפו... לתושבי השכונות (שפירא ופלורנטין) נתברר לאחר זמן קצר, שתמורת המסים אשר שילמו לקופתה של עיריית יפו לא קיבלו את השירותים שניתנו לתושבים האחרים... (ידיעות תל-אביב-יפו, 1953, חוברת 1-3, השנה ה-22 עמ' 28)

בשלב השלישי של התגלגלות המושג, לאחר כיבוש ערים אלה בשנת 1948, התמקד השיח הציוני בשפה העברית בצורך לכוון את הערים הכבושות כ"ערים עבריות" או "ישראליות". במהלך סיפוחה של יפו לעיריית תל-אביב התייחס המנהל האזרחי אל היות יפו "עיר מעורבת" כאל מצב זמני, המוביל לכינונה של יפו כ"עיר עברית" לכל דבר. בדיווח שפורסם ב"ידיעות תל-אביב-יפו" (חוברת 5-6, השנה ה-21, עמ' 71) נכתב:

פעולת המשרד האזורי ביפו היתה רבת היקף וגם הישגים. יפו המוזנחת הפרועה והמוזהמת היתה לעיר שהסדר, הניקיון והחוק שולטים בה. הנכנס כיום ליפו ומטייל ברחובותיה הראשיים, אינו מכיר כמעט את יפו שמלפני כיבוש ישראל. אם כי זוהי עיר "מעורבת" ובין 50,000 תושביה יש כ-6000 לא-יהודים – הרי המיעוט הלא יהודי אינו ניכר כמעט, והבא אליה מוצא את עצמו בתוך עיר טיפוסית של קיבוצי גלויות המדברים בעשרות לשונות של ארצות המוצא, בפרט לשונות המזרח והבלקן. אבל לשון הקשר, הטרמינולוגיה הריאלית-שימושית של חיי הרחוב היא עברית (ידיעות תל אביב יפו, 1952, חוברת 5-6, השנה ה-21, עמ' 71).

השלב הרביעי של התגלגלות המושג מקביל לתהליך השתקמות הקהילה הפלסטינית השבורה בערים האלה בעקבות עליית דור חדש של משכילים בשנות השבעים והשמונים. הצורך להגדיר את מצבן של הקהילות הערביות בערים מעורבות גבר בעיקר לאחר אירועי אוקטובר 2000. השלב הזה של התגלגלות המושג בא במקביל למודעות גוברת בקרב הציבור היהודי לקיומן

של ערים מעורבות, בין השאר בעקבות פסק דין של בית המשפט העליון (בג"צ, 4112/99), המחייב עיריות בערים אלה להתקין שילוט בערבית בכל הרחובות, ובעקבות סדרת כתבות בעיתון "הארץ", הסוקרת את מצב הערים האלה לאחר אירועי אוקטובר 2000:

הערים המעורבות – ערים יהודיות עם מיעוט ערבי – הן מטאפורה לסכסוך הישראלי-פלסטיני כולו. התכנון של הערים ופעולות הרשויות משקף כמיהה יהודית לדחיקת רגליהם של התושבים הערבים. לחיי התרבות הערביים יש ביטוי מזערי בכל הערים המעורבות, והזרמתה של אוכלוסיית עולים חלשה למקומות אלה רק מחריפה את הבעיה (גלילי וניר, 2000).

בשנות התשעים, נראה שהמושג "ערים מעורבות" (מִדִּינָה מְחֻלָּטָה) תפס מקום בשיח זכויות לאומיות של הפלסטינים הקורא לייצוג ערים אלה בועדת המעקב, ולטיפול בבעיותיהן הייחודיות דרך ארגוני החברה האזרחית (כגון פרויקט ערים מעורבות בשתי"ל), אגודות קהילתיות והרשויות המקומיות. חלק מן השיח הלאומי הפלסטיני דוחה את התפיסה הציונית-ליברלית של ערים מעורבות כערים שמתקיים בהן דו-קיום (בשיר, 1996)¹. השיח הזה מציג את הערים האלה "ערים מאוימות" (מִסְתַּהֲדָה), או בנימה אופטימית יותר, "ערים משותפות" (מְשֻׁתָּפוֹת). על ההתארגנות הפוליטית החדשה הזאת מעיד נציגה לשעבר של רשימת "כולנו למען יפו" במועצת העיר תל-אביב-יפו (שקר, 2000):

במשך שנים רבות הערים המעורבות לא היו "על המפה". לא היתה לתושבים הערבים בערים המעורבות נציגות בוועדת המעקב העליונה, ולכן ועדת המעקב לא התייחסה כראוי לבעיות הייחודיות של הערים המעורבות. הקמת ועד הערים המעורבות היא חלק מיחזמה לשינוי המצב, שהחלה להתגלגל בשנה שעברה, במעורבותו הישירה של יושב ראש ועדת המעקב, שִׁוְי ח'טיב. הוחלט להעניק לערים המעורבות נציגות בשיעור עשרה אחוזים בכל הוועדות של ועדת המעקב (תושבי הערים המעורבות מהווים 12 אחוזים מכלל האוכלוסייה הערבית), ונציג אחד במזכירות הוועדה, שהיא הגוף שמנהל את הפעילות השוטפת שלה. כמו כן, לחבר מועצה בעיר מעורבת יינתן מעמד של ראש רשות מקומית. עוד אנחנו צריכים לבחור את הנציגים לכל אחת מהוועדות, ובקרוב תתקיים ישיבה של ועד הערים המעורבות לשם כך.

כיום, נראה כי המושג "עיר מעורבת" (מִדִּינָה מְחֻלָּטָה) אומץ ללא עוררין על-ידי מנהיגי הקהילות הערביות בערים כגון יפו, רמלה, לוד, עכו וחיפה. בשנת 2006 הוקמה בכנסת שדולה למען ערים מעורבות שבראשה עומדת תושבת יפו, נאדיה חילו. בכנס בנושא שנערך ביוזמת קרן אברהם תחת הכותרת, "ערים מעורבות: התוויית מדיניות רב-תרבותית ושוויונית בישראל", דימו הפעילים את המצב החברתי והפיזי בערים אלה ל"חבית נפץ הדורשת טיפול מערכתי

1 לתפיסה זו שותפים גם גיאוגרפים המתארים את המושג "עיר מעורבת" כמנח אידיאולוגי מטעה, ראו (Yiftachel and Yacobi, 2003).

מיידי"2. בנוסף לחמש הערים ההיסטוריות המוכרות כערים מעורבות הוסיפו המשתתפים כי באר-שבע, נצרת עלית וכרמיאל הופכות גם הן בהדרגה ל"ערים מעורבות", אשר סובלות מבעיות דומות. את האחריות לטיפול בפערים החברתיים הטילו המשתתפים על רשויות המדינה ועל ארגוני החברה האזרחית.

מעבר לתהליכים האלה של שלילה וכינון המושג, התופעה המעניינת בראייה היסטורית היא שהמונח עבר היפוך מבני וסמלי – שעה שבעבר הוא תיאר את מצוקת השכונות היהודיות כמיעוט תחת רשות ערבית, כיום הוא מתאר את מצוקת המיעוט הערבי בערים, שרוב תושביהן והמוסדות בהן מוגדרים כיהודיים. שעה שבשיח הערבי לפני 1948 ערים, כגון יפו, נתפסו כערים ערביות לכל דבר וכקטגוריה לא-מסומנת (unmarked category), ברגע שהפכו התושבים הפלסטינים למיעוט, נעשתה העיר המעורבת לקטגוריה מסומנת (marked category) המצריכה הגדרה תרבותית ומעודדת גיוס פוליטי.³

ההיפוך הדיאלקטי הזה אופייני להיסטוריה המורכבת של יחסי יהודים-ערבים במאה השנים האחרונות. הגיאוגרף יובל פורטוגלי אפיין את היחסים בין התנועות הלאומיות הציונית והפלסטינית כ"יחסים מוכלים", כלומר, יחסים בין קיבוצים לאומיים שהתעמתו זה מול זה, אבל בה בעת יצרו זה את זה (פורטוגלי, 1996). כמו מושגים רבים בהיסטוריה של הסכסוך, המונח "ערים מעורבות" החליף ידיים במשולש היחסים בין השלטון הקולוניאלי הבריטי, היישוב הציוני והשיח הפלסטיני שקיימו ביניהם יחסי גומלין בלתי-פוסקים.

ההיסטוריה הדיאלקטית של המושג מובילה אותנו להגדרת-עבודה של ערים מעורבות שתשמש נקודת מוצא לדיון על יפו כמקרה בוחן. מתוך ההגדרה הזאת אפשר לאפיין ערים מעורבות על-פי שלושה מדדים: הראשון הוא חברתי-דמוגרפי, מדד הבוחן אם קיים עירוב מסוים בדפוסי מגורים ויחסי שכנות בין יהודים לערבים (ביפו, למשל, כשליש מן האוכלוסייה הם ערבים, וכשני שליש מהם חיים בשכונות מעורבות). המדד השני הוא היסטורי, ועוסק במסלול ההתפתחות של העיר על פני השנים, והמעבר מהיותה עיר ערבית בעלת מיעוט יהודי לעיר יהודית בעלת מיעוט ערבי, שהוא שותף משני ומוחלש בשלטון המקומי (בהשוואה, למשל, לרשויות מקומיות ערביות). הממד השלישי הוא השיח הציבורי, המתבונן במעמדה התרבותי של העיר בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני והיהודי. על פי האפיון הזה יפו דומה במעמדה לערים מעורבות אחרות, כגון חיפה, רמלה לוד ועכו, ועומדת בניגוד לערים כגון נצרת עלית – שלמרות שכעשרה אחוזים מתושביה הם ערבים, היא יוסדה בסוף שנות החמישים כעיר יהודית, וככזו מעמדה בשיח הציבורי כעיר מעורבת עדיין אינו ברור.⁴ לסיכום, שעה שאפשר

2 ראה את סיכום הדיונים בכנס באתר של קרן אברהם: <http://www.abrahamfund.org/>

3 בסקירה שיטתית שערכתי בעיתון אל-אתחאד מאז 1944, ערים אלה אופיינו כערים ערביות, והביטוי 'מודון מח'לתט' לא הופיע עד לאחר אירועי אוקטובר. ראה למשל אל-אתחאד 13.4.1945

4 ראה, גלילי וניר, הארץ, 23.12.2001. "בוקר אחד התעורר ראש העיר נצרת, מנחם אריאב, וגילה שהוא ראש

לומר שכל עיר היא, במהותה, אתר של מפגש ועימות בין קבוצות ופרטים מרקע שונה, המקרה הישראלי הוא ייחודי בעולם בכך שהערים האלה נתפסות בשיח המקומי כקטגוריה מסומנת ומובחנת.⁵

יפו כעיר מעורבת וההכניה ההיסטורית של מרחב הטרונומי

יפו היא עיר של ניגודים ושל מתחים, שאין לתארם בניתוח פשטני של קטגוריות דיכוטומיות כגון מהגרים וילידים, הגמוניה והתנגדות, זרות ומקומיות.⁶ חלק מן המתחים האלה דרים בכפיפה אחת ותורמים למורכבות ולייחודיות העיר, חלקם עלולים לפרק את העיר מתוכה. יפו היא עיר מעורבת בכמה מובנים ובכמה רמות – ערבים ויהודים, תושבים ותיקים ועולים חדשים, מזרחים ואשכנזים, עשירים ועניים. היא כוללת מגוון הטרונומי של שכונות היסטוריות ושל שכונות ותיקות וחדשות, של צדן הולכים ומוקמים מתחמים סגורים ומבנים מפוארים, לעתים קרובות על חורבות מבנים שנהרסו זה לא כבר (מונטרסקו ופיאן, 2003). יפו קרובה למרכז המטרופולין, אבל למעשה היא מתנהלת בשוליו. בשנים האחרונות חזרה יפו אל מרכז הזירה העירונית בעקבות הקמת צוות התכנון ליפו והמשלמה ליפו, אשר חוללו תנופה מוסדית ונדל"נית חדשה בתכנונה ובפיתוחה של העיר. אולם אליה וקוץ בה – "פיתוח" העיר טומן בחובו איומים משמעותיים בעבור תושביה הוותיקים.

עיריית תל-אביב-יפו גיבשה במהלך השנים מדיניות תכנון שנועדה לעצב את המרחב היפואי על פי צורכי הזמן והמסד, אולם מנגנון זה לקה מאז כיבוש יפו בחוסר משאבים ובתכנון מערכתי קצר-רואי. לשיטתו של הממסד העירוני ויעדיו המשתנים, ההלימה בין המטרות המתוכננות לבין המציאות החברתית-מרחבית הייתה תמיד חלקית ובלתי יציבה.⁷ בשל כך מתאפיינת יפו, יותר מכל אזור אחר במטרופולין של תל-אביב, בקיומם המקביל של

עיר מעורבת". אריאב דוחה את הטענה שעירו היא מעורבת בכך "שרק כשמונה אחוזים מהאוכלוסיה הם ערבים ואילו לעיר מעורבת דרושים מינימום של עשרה אחוזים". ב-2001 הכירה בנצרת עלית ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי כעיר מעורבת והעניקה לה ייצוג.

5 לרוב נעשה שימוש במונח 'ערים מעורבות' על-ידי סוציולוגים וגיאוגרפים. למיטב ידיעתי אין עוד קבוצת ערים בעולם המגדירה את עצמה בשיח הפוליטי השגור כעיר מעורבת. לפרטים נוספים ראו, (Monterescu and Rabinowitz, 2007).

6 פיתוח נקודה זו יבוא בהמשך. הכוונה לכך שאין לראות מונחים אלה כקטגוריות אנליטיות סטטיות אלא כפרויקטים פוליטיים בזכות עצמם. למשל, גם האוכלוסייה הפלסטינית וגם התושבים היהודים החדשים מנסים להתוות לעצמם זהות "יפואית" מקומית בדרכים שונות.

7 הדוגמאות לכך רבות ומגוונות: כך היה במבצע אכלוס יפו במהגרים יהודים לאחר מלחמת 1948 (גולן, 2001), כך במדיניות הפינאנסיים בשנות השישים, אשר כוננה את עג'מי מחדש כמרחב ערבי, כך במדיניות ההריסה בשנות השישים והשבעים, שהחריבה את התשתית הקיימת אך לא אפשרה להקים תשתית חדשה, כך במדיניות השיקום שפוגעת בתושבים מעוטי היכולת, וכך בתכנון שמות הרחובות בעיר.

תהליכים פרדוקסליים, המייצרים מרחב הטרונומי מורכב וטעון (קמפ, 1999; מונטרסקו 2005; Ruggie, 1993).⁸ המרחב היפואי הוא מרחב הטרונומי משום שהוא מייצר הגיונות מרחביים מנוגדים, שאינם מאפשרים התאמה חד-ערכית בין גבולות חברתיים ובין גבולות מרחביים וכן בין מעמד לבין לאום (Reshef, 2002), כפי שיש במובן מובהק יותר בתל-אביב (בחלוקה בין דרום לצפון) ובירושלים (בחלוקה בין מזרח ומערב). במילים אחרות, בניגוד להנחת היסוד של מדינת הלאום, ביפו – ובהכללה בערים מעורבות אחרות – אין התאמה בין מרחב לבין זהות. נבחן את המורכבות הזאת בשלושה מישורים: ראשית, ברמת השיח התל-אביבי על יפו; שנית, ברמת הדינמיקה ההיסטורית והתהליכים העירוניים; ושלישית, ברמת השלכותיה של המדיניות העירונית הנאו-ליברלית למן שנת 1985.

ראשית, מבחינת תל-אביב, יפו מהווה מרחב של שלילה וגם מרחב של הזדהות, לכן השיח התל-אביבי על יפו הוא כפול ודיכוטומי: מחד גיסא יפו מוצגת כעיר לאומנית, אסלאמית או קרימינלית; ומאידך גיסא יפו משווקת כעיר אמנותית, גסטרונומית ורב-תרבותית (בשאר, 1992).⁹ בעשור האחרון, במקביל לעניין המחודש ביפו ולתהליך השיקום, התגבשה אל מול הדימויים השליליים המוכרים של יפו מערכת דימויים המבנה את יפו כמקום אופנתי ומזמין. למשל, בעיתון "זמן תל-אביב" פורסמה כתבה המתעדת "כיצד הפכה יפו לפריז הקטנה" (זמן תל-אביב, 31.8.2001):

בין הסמטאות והחומות, עם אווירה של נמל ושוודי ים וריח מתוק ומלוח, רוחשת ביפו בשנים האחרונות סצינה תיאטרלית שוקקת. איך קרה שיפו הפכה לפריז קטנה... את מה שלא מספקת האדיאולוגיה משלימים כנראה מחירי הנדל"ן, אבל התוצאה מרשימה בכל מקרה: יפו הפכה בשנתיים האחרונות למרכז תיאטראות בולט. בשנים האחרונות פלשו לשם מועדון התיאטרון, תיאטרון גשר, קבוצת נוצר, תיאטרון קליפה, בית מיומנה, התיאטרון הערבי-עברי, וגם תיאטרון הסמטא הוותיק חי וקיים. ככה שמאחורי הקלעים של תל-אביב מתרחשים דברים על הבמה, מה שהופך את יפו מבחינה תיאטרלית לשדה

8 בניתוח מרתק של הבניית הגבול בישראל של שנות החמישים, קמפ מנתחת את כינון מעמדו של המיעוט הפלסטיני בישראל במונחים של הטרונומיה מרחבית (1999). טענתי היא, כי במקרה הזה ייצרה ההיסטוריה המרחבית ביפו מרחב הטרונומי שחלקים שונים פועלים בו על פי הגיונות מרחביים שונים, ואפילו הפוכים, שחלקם מצטלבים ונפגשים וחלקם מקבילים. ניתוח מפורט של המושג "הטרונומיה מרחבית" יבוא בהמשך.

9 דוגמאות למערכת הייצוגים השלילית: יפו הלאומנית – בתחילת שנות התשעים התפרסמה בידעות אחרונות כתבה שכותרתה: "אשף כובש את יפו בלי ידייה אחת"; יפו עלובה – "אחותנו הצולעת" הייתה כותרתו של מוסף מיוחד על יפו שלאחר אוקטובר, המתאר את יפו כחצר האחורית של תל-אביב (זמן תל-אביב, יוני 2002); ויפו האסלאמית – כתב של עיתון העיר כינה את יפו בפינתו הקבועה "טהראן הקטנה" בשל ריבוי הנשים הרעולות. מאידך גיסא, יש המשווים יפו תרבותית, יפו גסטרונומית (התכנית "שום פלפל ושמן זית" מצולמת בבית ביפו המשקיף אל הים). יש אפילו מגמה מעניינת, אבל חלשה יחסית, של יפו כאתר של דר-קיום (איש העסקים אייל ארליך טוען, שרעיון ה"הודנה" עם הפלסטינים עלה במוחו כאשר עיזב נרגילה ביפו, בבית קפה ברחוב 60, שהוא מכנה "סוכת השלום").

תוסס בהרבה ממה שקורה בתפוח הזעיר [...] האקזוטיקה של ההטרוגניות ביפו – ערבים ויהודים, עשירים ועניים, אמנים ופועלים בכפיפה אחת – היא מקור המשיכה. הנהירה ליפו מתחילה מחיפוש אחר השונה, השאיפה היא להפוך את האזור לאוף-ברדווי.

אירועי אוקטובר קעקעו את הכפילות בדימוי הציבורי של יפו לתקופה של חודשים אחדים, שבמהלכם שוב תוארה כעיר עלובה, נטושה ולאומנית. הדימוי הכפול הזה קם לתחייה בעקבות ניסיונות של גורמים נדל"ניים, פוליטיים ותרבותיים, להביא לנורמליזציה בעיר. בחינת דימויה של יפו במונחים של הטרונומיה מאפשרת לתאר את המתח שבין התמזגות להתבדלות ובין בליעה להפרדה מרחבית, המלווה את היחסים שבין תל-אביב ליפו.

שנית, ברמת הדינמיקה ההיסטורית-האורבנית, סקירה של ההתפתחות המרחבית למן שנת 1948 מעלה, כי מגמות דמוגרפיות, גאוגרפיות ותכנוניות שונות יוצרות ביפו מרחבים ערביים בתוך מרחבים יהודיים, ומרחבים יהודיים בתוך מרחבים ערביים. המגמות האלה התפתחו בחמישה שלבים (איור 1). במפקד הראשון שנערך לאחר המלחמה נמנו 3,647 תושבים פלסטינים שנותרו ביפו (כשני שלישים מוסלמים ושליש נוצרים) מכלל 70,000 התושבים שחיו בה קודם לכן. חלקם היו תושבי העיר שנותרו בה לאחר כיבושה, וחלקם היו פליטים מן האזור שרוכזו בשכונת עג'מי. מיד עם שוך הקרבות החל תהליך של יישוב העיר בידי עשרות אלפי מהגרים יהודים, בעיקר מצפון אפריקה ומן הבלקן. במקביל להגירה היהודית, נוספו אל התושבים הערבים שנותרו ביפו מהגרי עבודה מהגליל ומהמשולש, ובהמשך גם משתפי פעולה מהשטחים. משנות השישים ועד אמצע שנות השמונים הונהגה ביפו מדיניות של הזנחה, של פינוי ושל הריסה בידי מוסדות ציבור כגון העירייה, "עמידר", "חלמיש" ומנהל מקרקעי ישראל, שהיו ממונים על ניהול רוב הנדל"ן בעיר. מחיקתה של שכונת מנשיה בגבול הצפוני בין יפו לתל-אביב, הריסת כ-70% ממבני העיר העתיקה ופגיעה ניכרת בשכונות עג'מי וג'בליה היו תוצאה חדר-משמעת של המדיניות המרחבית הזאת.¹⁰ ההזנחה השיטתית של השכונות האלה, הן בהיבט הפיזי (מבנים ותשתיות) והן בתחום התעסוקה והשירותים העירוניים, הביאה לעזיבה רחבת-היקף של תושבים יהודים אל שיכונים חדשים שהוקמו בעבורם במרכז יפו ובמזרחה וכן באזורים אחרים בעיר ובארץ. בעקבות התהליך הזה התמעטה האוכלוסייה היהודית בשכונות עג'מי וג'בליה מ-22,976 תושבים (רובם יהודים) בשנת 1961 לכדי 4,033 תושבים (רובם ערבים) בשנת 1989 (כלומר, נותרו 18% בקירוב מתושבי תת-רובע 72). פינוי התושבים היהודים ממערב יפו בשנות השישים והשבעים הפך את עג'מי, למגינת לבם של המתכננים, למובלעת ערבית, אשר סיפקה מרכז כוח מרחבי ופוליטי להשתקמות הקהילה הפלסטינית. באמצע שנות השמונים החל מנהל ההנדסה של עיריית תל-אביב-יפו לפתח תכניות לשיקום יפו. בשנת 1985 הוקם "צוות תכנון

10 בשנת 1973 היו בעג'מי וג'בליה (תת-רובע 72) 3,176 יחידות דיור למגורים, ואילו בתחילת שנות התשעים נותרו 1,608 יחידות בלבד (שנתון העירייה, 2000) (לניתוח מרחבי מפורט ראו מזאני וח'ורי מח'ול, 1991).

יפו", שהוביל מהלך תכנוני נאו-ליברלי, במטרה לעודד את השוק הפרטי לגייס הון ולהשקיע ביפו לשם "שיקומה הפיזי והחברתי-הכלכלי", כלשון התכנית. הפרטת הקרקעות וההשקעות החיצוניות יביאו, כך קיוו המתכננים החדשים, לידי פיתוח מואץ של המרקם האורבני ה"מנוון", וזה, בתורו, יספק מלאי של יחידות דיור חדשות בסביבה נאה וזמינה מבחינה כלכלית. על פי חזון ההפרטה ישתקעו בשכונות המחודשות תושבים יהודים חדשים – משלמי מסים אמידים ומשכילים יותר, ש"יחזקו" את האוכלוסייה הוותיקה, יכניסו כסף רב לקופות העירייה, וכך גם יבססו את האוכלוסייה היהודית המתמעטת בעיר.

אם כן, מאז שנת 1948 חוותה יפו הריסה שיטתית של שכונות היסטוריות (העיר העתיקה ומנשיה) מחד גיסא, ובנייה אינטנסיבית של שכונות חדשות במזרח העיר (יפו ג' ויפו ד') מאידך גיסא; פינוי יזום של תושבים יהודים וערבים מחד גיסא, ושיקום ממוסד של אזורים מאידך גיסא; הזנחה שיטתית מחד גיסא, והעדפה מתקנת מאידך גיסא. ההיסטוריה האורבנית של יפו מצביעה על קיומם של תהליכים מנוגדים בו בזמן, זמניים, היוצרים מפגש ועירוב אוכלוסין רב-תרבותי, אך גם עימות לאומי ופערים מעמדיים. שילוב של התהליכים הפרדוקסליים האלה, שחלקם מתוכננים וחלקם בלתי צפויים, עיצב את המרחב היפואי כמערכת הטרונומית שאינה מצייתת לעיקרון מסדר אתני, מעמדי, תכנוני או דמוגרפי הגמוני.

המישור השלישי של התפתחות היחסים בין מרחב לבין חברה מדגיש את הסתירות במדיניות העירונית למן שנת 1985. הקמת צוות תכנון יפו סימנה, כאמור, הגדרת מצב נאו-ליברלי חדשה, שמיקדה תשומת לב ממסדית אל האזור אשר הוזנח מאז קמה המדינה. שתי משמעויות היו לתשומת הלב הזאת: מחד גיסא שיווק נכסים ופתיחת פתח לכניסת אוכלוסייה יהודית חזקה במסגרת תהליך של שיקום; ומאידך גיסא – הזרמת משאבים וקידום פרויקטים שגם התושבים הוותיקים נהנים מהם. התהליך הזה פרדוקסלי משום שהוא מוליך לכניסתה של אוכלוסייה דינמית שעשויה להחיות את העיר מצד אחד, ומצד אחר – להתייקרות משמעותית של הנדל"ן בעג'מי ובג'בליה ולעזיבה של תושבים ערבים רבים מזרחה (מעג'מי ללב יפו).¹¹ בעיני תושבי העיר הערבים נתפס השיקום כאחד האיומים העיקריים המעמיקים את הפערים בין עשירים לבין עניים ובין יהודים לבין ערבים ביפו. הפערים האלה מערערים את יציבות הסדר העירוני ומקטבים את העמדות במאבק על הגדרת אופי העיר והמרחב היפואי. בשל כך נתפסים כיום הפשע והאלימות אצל רבים מתושבי העיר הערבים כמעוז ההגנה האחרון על מרחב המחיה שלהם. טענה נפוצה ביפו גורסת שמהומות אוקטובר הם אחד הדברים הטובים ביותר שהתרחשו בעיר – משום שיחד עם האפקט השלילי של בעיית הסמים והפשעה בעיר הם מברחים משקיעים ומתנגדים להיגיון הדורסני של השוק.

11 במקביל לשיקום היהודי של עג'מי ושל ג'בליה, נהפכת גזרת שדרות ירושלים למן שנות השמונים לשכונה מעורבת, וכיום כמחצית מן האוכלוסייה בה היא ערבית. ה"גלישה" של תושבים ערבים מאזור עג'מי וג'בליה לגזרת שדרות ירושלים נובעת מהתייקרות ערך הקרקע במערב יפו ומריבוי האוכלוסין.

1. "התרוקנות" יפו מאוכלוסייתה הערבית ב-1948.

2. כניסת מהגרים יהודים לאחר המלחמה.

3. יציאת התושבים היהודים ממערב יפו לשכונות החדשות בשנות ה-60.

4. כניסה של אוכלוסיה יהודית מבוססת בשנות ה-90.

5. מעבר של תושבים ערבים מעג'מי לכיוון שדרות ירושלים.

איור 1: תנועת אוכלוסין ביפו, 1948-2004

הנה כי כן, הסתירות הפנימיות במדיניות החדשה מחדדות דווקא את מצבה של הקהילה הפלסטינית כ"מיעוט כפול", המופלה לרעה הן ברמה הארצית והן ברמה העירונית. הסתירות האלה מתגלות בנרטיבים המקבילים של הממסד העירוני ושל התושבים הערבים ובהיגיון המנחה אותם. הגישות האלה מאפשרות שיתוף פעולה בין העירייה לבין התושבים על בסיס מקומי וקצר-מועד לשם השגת יעדים פרגמטיים מוגבלים, אך בלא להגיע להסכמה מהותית על תפיסת העיר ועל היחס בין הממשל לבין התושבים. כל צד מפיק נרטיבים לינאריים

המציגים הגיונות מקבילים: הנרטיב הפלסטיני טוען להיגיון רציף של ייחוד, של טרנספר כלכלי ושל אידאולוגיה "אנטי-ערבית", המונעים בידי תפיסה גאו-פוליטית שמטרתה שינוי המאזן הדמוגרפי המקומי, תוך טשטוש המאפיינים התרבותיים של האזור (מזאני וח'ורי-מח'ול, 1991); ואילו הנרטיב העירוני מונע בידי היגיון תכנוני מקצועי-שכלתני ובידי שיקולים של פיתוח, של אכיפה ושל שיקום. הנה שתי דוגמאות מוכרות: פרויקט גבעת אנדרומדה נתפס בעיני התושבים הערבים כסמץ קיצוני של תהליך השיקום, המגלם את סכנת הייחוד. במקביל, פרויקט "בנה דירתך" נתפס לא כפתרון כולל, אלא כחלק ממדיניות של "טלאים", שאינה עונה במידה מספקת על צרכיה הקיומיים של הקהילה הערבית ומפקיר אותה לכוחות השוק. כששני הצדדים, העירייה והתושבים, משתפים פעולה, הם עושים זאת באופן מקומי וקצר-מועד לשם השגת יעדים פרגמטיים הנתפסים כמשרתים את טובת הכלל. השאלות המהותיות על אודות עתיד המקום כעיר מעורבת והיחס הרצוי בין הממשל לבין התושבים אינם זוכים לטיפול הולם. גם אם תכניות העירייה – אכיפת סדר, ניצול הפוטנציאל הנדל"ני, פיתוח עירוני, "חיזוק" האוכלוסייה – הן מטרות עירוניות שאינן מכוונות תמיד נגד התושבים הערבים ביפו, הן יוצרות הלכה למעשה דינמיקה של הגירה שלילית, דה-ערביזציה של העיר והגדלת פערים מעמדיים (מונטרסקו, 2005).

המושג הטרונומיה מרחבית: פרימה של היגיון חד-לאומי

המושג "הטרונומיה מרחבית" מנסה להמשיג את חוסר ההלימה בין גבולות חברתיים לבין גבולות מרחביים בעיר.¹² המונח שאול מכתביו של ההיסטוריון פרידריך מיינקה בדבר גבולות טריטוריאליים קדם-לאומיים באירופה בימי הביניים והתפתחות המדינה הריבונית (Meinecke, 1970; Ruggie, 1993). לעומת המערכת הקדם-מודרנית, שאפשרה נאמנויות טריטוראליות

12 מבחינה אטימולוגית המונח "הטרונומיה" מורכב מצמד המילים "הטרו" (אחר) ו"נומוס" (חוק). למושג משמעויות שונות בתחומים דיסציפלינריים שונים. בפילוסופיה, בעבור קאנט, הטרונומיה היא היפוכה של אוטונומיה. אדם אוטונומי ומוסרי מונע על ידי רצון חופשי, ולעומת זאת הטרונומיה היא ההנחה שהרצון נקבע על ידי גורמים חיצוניים. בביוגרפיה כוונת המונח לבידול מערכתי בחלקים שונים באורגניזם המציינים לחוקים שונים של צמיחה. בריונון, העוסק בבעיות של סדר חברתי ומרחבי, יש להבחין מבחינה תאורטית בין הטרונומיה לבין המושג המעורפל "הטרטופיה" של מישל פוקו שמשמעו "אוטופיה בת-מימוש [...] מעין מקום הקיים מחוץ לכל המקומות אך כזה שניתן לאתרו" (1986), כגון בתי קברות, יריד שעשועים, גנים ואניות. הפיתוח הסוציולוגי של המושג נשען על דיונו של ראגי (Ruggie, 1993:150) בגבולות המדינה והמרחב המודרניים. בעקבות מיינקה (Meinecke, 1970), מנגיד ראגי את הטריטוריאליזם המודרנית למערכות הפוליטיות בימי הביניים שאפשרו לנאמנויות טריטוריאליזם ולמרחבי שלטון שונים לדור בכפיפה אחת בלא להוציא אלה את אלה. מערכות טריטוריאליזם חופפות אלה היוו "כבלים הטרונומיים" שהקשו על התפתחות המדינה המודרנית הריבונית. בעבור ראגי, היפוכו של הסדר המרחבי ההטרונומי הוא סדר "המונומי" המגדיר את גבולות המדינה כיחידות טריטוריאליזם בדירות בעלות פונקציות פוליטיות מקבילות.

חופפות, קרי הטרונומיות בין ממלכות מתחרות ובתוכן, מושתת המערך המדינתי המודרני על היגיון של הומוגניות אתנית ושל אוטונומיה פוליטית. באמצעות המושג הזה אני מבקש לאפיין את האתגר שמציבות ערים מעורבות למדינת הלאום היהודית ולהיגיון האתנו-לאומי המדריך אותה. המושג "הטרונומיה מרחבית" מצביע על דינמיקה עירונית הדוחה את ההיגיון הטריטוריאלי החד-ערכי, אשר מציב יחידות תרבותיות ולאומיות, מוגדרות וקבועות, המוציאות זו את זו. בתוך כך, המושג בוחן מחדש מודלים של "אתנוקרטיה עירונית", הנפוצים במחקר על ערים דו-לאומיות או שסועות (Yiftachel and Yacobi, 2003). המחקרים האלה מזהים שלושה מנגנונים המכוננים את הסדר העירוני: (א) ההיגיון הקפיטליסטי של צבירת ההון; (ב) התפתחות הממשליות המודרנית; (ג) הדחף לשליטה אתנית ולאומית. המחקרים האלה גורסים כי היחסים בין המנגנונים האלה מגבירים את השליטה האתנית על המרחב, אך אני טוען כי בערים מעורבות המתחים הבלתי פתורים בין מנגנונים עירוניים אלה דווקא מערערים את היכולת לקיים מרחב עירוני אחיד ובר-שליטה. במובן הזה הטרונומיה מרחבית מצביעה על כישלונה של המדינה לקדם את הפרויקט הלאומי במרחבים מעורבים. זאת ועוד, בניגוד לספרות על גלובליזציה, המזהה תהליכים חיצוניים של דה-נציונליזציה (denationalization) ושל היחלשות מסגרות של אזהרות לאומית, מייצגות ערים מעורבות אתגר פנימי למערכת העירונית הלאומית. הערים האלה מייצרות – מתוך "אזור המגע" של הקונפליקט הדו-לאומי (Pratt, 1999) – מערך חדש של יחסי כוח מרחביים (Sassen, 1996).

המונח "מרחב הטרונומי" עניינו מערכת עירונית שהחלקים בה מצייתים לאופנים ולקצבים שונים של צמיחה ושל התנהגות. על פי הגישה הזאת, המושג קורא ל"פרימה" של תפיסה טריטוריאלית חד-ממדית ("unbundled territoriality"; Ruggie, 1993:176), המבחינה בין יחידות מרחביות לבין יחידות לאומיות. הפרגמנטציה במרחב היפואי נובעת לא רק מן הסתירות בין המדיניות העירונית לבין תגובת התושבים ובין צבירת הון לבין שליטה אתנית, אלא גם מקיומם המקביל של שבעה אופנים שונים של ארגון מרחבי, הדרים בשכונות צמודה ובשטח צפוף: (א) יפו העתיקה ("מושב האמנים") שבה גרים יהודים אמידים בלבד; (ב) השיכונים שנבנו בשנות השישים והשבעים ביפו ג' וד' בעבור התושבים היהודים שהתפנו מיפו העתיקה ומעג'מי; (ג) אזור לב יפו סביב שדרות ירושלים (א-נוזהה), שהייתה שכונה בורגנית פלסטינית לפני 1948 וכיום הפכה לשכונה מעורבת; (ד) השכונות עג'מי וג'בליה, בעלות רוב של תושבים ערבים ותיקים ומיעוט של תושבים יהודים חדשים ומבוססים; (ה) המתחמים הסגורים של גבעת אנדרומדה, חצרות יפו וחזית יפו העתיקה; (ו) המובלעות פרדס דקה ואבו סוף, שנותרו לפליטה מן הפרדסים הישנים. נראה כי ההטרונומיה הזאת ייחודית ליפו בדחיסותה, אבל היא דומה במהותה למערך המרחבי בערים מעורבות אחרות.

תוצר ההטרונומיה: פוליטיקה של זהויות קהילתיות

הטרונומיה עירונית היא תוצר של יחסים דיאלקטיים בין חברה ומרחב המביאים לטשטוש ההלימה בין גבולות חברתיים לגבולות מרחביים. מחד, לאורך השנים, תהליכים חברתיים יצרו בשטח עובדות מרחביות בלתי מוגמרות. כפי שראינו בניתוח ההתפתחות ההיסטורית של המושג ערים מעורבות, "היחסים המוכלים" (פורטוגלי, 1996) בין התנועות הלאומיות הפלסטינית והיהודית הביאו להיווצרות ערים אלה כתוצאה בלתי-מתוכננת של הקונפליקט. תחת תנאים חברתיים של דו-קיום כפוי, העיר המעורבת נותרה כאנומליה היסטורית, שהעידה על קוצר ידה של תוכנית הייחוד (יעקובי, 2005), ושכוננה מציאות בעייתית שלא ניתן לאפינה במונחים אתניים חד-ממדיים. מאידך גיסא, תהליכים מרחביים כגון פינוי-בינוי וג'נטריפיקציה הביאו לעימות חברתי ולמורכבות עירונית חסרת תקדים ששעתקו מציאות בעייתית זו.

התכונה המרכזית של המרחב ההטרונומי הינה העדר הגדרת מצב אחידה וקוהרנטית לגבי אופייה ועתידה של העיר. תכונה זו היא עדות לפרגמנטציה ולפירור של המערכת החברתית והפוליטית. מחד גיסא, מצב זה אינו מאפשר מבנה של שליטה ריכוזי עבור הממסד כפי שהיה מיד לאחר מלחמת 1948, כאשר תחמו את התושבים הערבים ב"גטו" בשכונת עג'מי; ומאידך גיסא, הוא אינו מאפשר התארגנות פוליטית חזיתית בסגנון הישן של רק"ח, התארגנות מעמדית משותפת בין יהודים לערבים, או אפילו קואליציה על בסיס כלל-עדתי בתוך הקהילה הערבית (כפי שהובילה האגודה למען ערביי יפו במהלך שנות השמונים והתשעים).

מבחינה מבנית, מערך הכוחות החברתי ביפו נטול מרכז ברור – התגובה למצב זה היא שכל קבוצת אינטרסים מגבשת אידיאולוגיה ופוליטיקה פרטנית סביב סוגיות מקומיות וזהויות פרטיקולריות, מבלי להתייחס אל המכלול הפוליטי והחברתי. כך, מדגישים התושבים היהודים החדשים והעירייה את הצורך באכיפת חוק מבלי לטפל בכשלים המערכתיים שגרמו למצוקה ולפשיעה מלכתחילה, ואילו המועצה האסלאמית דואגת לאינטרסים הסקטוריאליים של הקהילה המוסלמית מבלי לכלול את האוכלוסייה הנוצרית. התפרקות המבנה הפוליטי או המעמדי וההתארגנות סביב זהויות פרטניות זכו בספרות הסוציולוגית לכינוי "פוליטיקה של זהויות" (Calhoun, 1994)¹³. ביפו ניתן להגדיר באופן כללי שלוש קבוצות זהות שפועלות על פי העקרונות האלה: הקהילה הפלסטינית (אותה גם ניתן לחלק לתת-קבוצות מעמדיות ודתיות), הקבוצה של התושבים היהודים החדשים (הקרויים בפי רבים ביפו "יהודים חדשים" או פשוט "צפונים"), והאוכלוסייה היהודית הוותיקה (המורכבת מעולים שהגיעו ליפו מבולגריה,

13 באצטלה של מאבק לאומי ואתני לשוויון זכויות והכרה פוליטית, ההתארגנות על בסיס של זהויות סקטוריאליות מייצרת קטגוריות חד-משמעיות של "אנחנו" ו"הם", שאינה מאפשרת קואליציות יציבות חוצות קווים. על רקע הפרטת מעורבות המדינה והחלשות אידיאולוגיות לאומיות טוטליות (כגון פאן-ערביות או קומוניזם), חדרה הפוליטיקה של הזהות העדתית והדתית לחלל הריק שנוצר.

תורכיה, רומניה וצפון אפריקה בשנות החמישים). כל אחת מקבוצות אלה מקדמת פרויקט פוליטי-תרבותי של "מקומיות" המגדיר את שייכותה לעיר, ומעניק לגיטימציה לתביעותיה ביחס לקבוצות האחרות ולמסד השלטוני.

א. הקהילה הפלסטינית – זהות ללא קהילה: העיקרון הקהילתי המארגן את התושבים הערבים נשען באופן שלילי וביקורתי על תחושת ההפליה הקשה, ולחלופין, באופן חיובי ואקטיבי, על הדרישה לשוויון אזרחי ועל תפיסה עמוקה של שייכות היסטורית ומקומיות "מקורית" או "ילידית". מסגרת זהות זו גוברת על הפיצולים העדתיים והמפלגתיים בין מוסלמים לנוצרים, בין גופים פרוגרסיביים לשמרניים, ובין דתיים לחילוניים. מאז 1948, הצליחה אוכלוסיה זו להגדיר את הזהות המקומית באופן היציב ביותר, כך שגם מי שהיגר ליפו מהגליל או מהמשולש תופס ומציג את עצמו לעתים קרובות כיפואי, כ"בן העיר" (אבן אל-בלד). ברוב המקרים בני הדור השני אינם עוזבים את יפו ואינם עוברים לגור ביישוב אחר. קליטה זו אפשרית משום שהעיר מציעה משאבים כלכליים והזדמנויות תעסוקה שאינם אפשריים בכפרים הערביים, ומבחינה תרבותית משום שיפו נתפסת בעיני תושביה כ"אום אל-ע'ריב" (אם הזר), קרי כעיר בעלת גבולות פתוחים המאפשרת, לעתים בעל כורחה, כניסה של "זרים" (מהגרי עבודה ואף משתפי פעולה). אידאולוגיה זו של שייכות ילדית מלווה בשיח משברי ונוסטלגי, המציג את יפו כעיר שבורה שירדה מגדולתה ומלקקת את פצעייה. השיח הזה של זהות ושייכות לעיר הוא המישור היחיד המאפשר חזית אחידה של סולידריות חברתית. ברמה הפוליטית, העדתית והמעמדית, הקהילה הערבית ביפו נותרת מפוצלת ושסועה, כפי שמוכיחים מאבקי השליטה ההרסניים שבין המועצה האסלאמית מחד, לאגודה למען ערביי יפו, מאידך. את הפיצול הזה תמצת אינטלקטואל יפואי באומרו: "יפו היא זהות ללא קהילה. האנשים ביפו נותרו תקועים – זוהי חברה שבורה ושסועה שלא מצליחה להתאחד." ביטוי גרפי לאותה תחושה קולקטיבית הביעו חברי קבוצת "מנהיגות צעירה", אשר עיצבו וציירו גרפיטי ברחוב יפת בעיר. בציור הקיר מופיעים מקטעים, המציגים תמונות קשות מחיי העיר: רצח נרקומן על רקע הבתים הבווערים, קבוצת נשים מתאבלות על קבר, אם האוחזת בתינוק, ואיש זקן חסר אונים. תחת הכותרת "זכויות שנרמסו" (חקוק מפרומה), הטקסט המלווה את ציור הקיר, שחיברו חברי הקבוצה, מראה עד כמה עמוקה תחושת המשבר:

צאבר ילד סבלני, יש לו חלומות אבל קשה לו להגשים. הוא חלק משלם שרוצה לומר, לנוע קדימה. תקוע על סוס עץ, כל חייו הוא מנסה לנוע הלאה. לפרוץ את המחסום. עכשיו צאבר כבר זקן ובידו פטיש. עוד רגע הוא מגשים את חלומו. אבל הוא כבר זקן ואין לו כוח. הוא שובר את המחסום ומת. אבל בבית הקברות אחרי מאבק ארוך כל כך מוצא צאבר בין המתים שוויון: כולם מתים, כולם יחדיו... גם אנחנו נמשיך לצעוד, אבל עוד לא הגענו אל הסוף. אנחנו עדיין תקועים...

איור 2: שני מקטעים מציור הקיר שעיצבה קבוצת "מנהיגות צעירה" ברחוב יפת.

ב. הקהילה היהודית הוותיקה – ללא זהות וללא קהילה: התושבים היהודים הוותיקים הגיעו ליפו בתקופה שהעיר היתה נתונה בתהליכי התאוששות מהטראומה של מלחמת 1948. כפי שמתואר ב'מדריך יפו' (1949), חוברת שנכתבה בידי עיתונאים והופצה למהגרים היהודים ככלי להכרת סביבתם החדשה, העיר שלאחר המלחמה היתה משולה ל"קליפה ריקה" אותה יש למלא בתוכן. ואכן פרויקטים של בינוי קהילה והתבססות אישית הם שהגדירו את יעדי המהגרים בשנים הראשונות:

העלייה הגדולה יצרה ביפו ישוב יהודי בין חמש רכבות ומעלה – הישוב העירוני הגדול ביותר שנוצר בעקבות קיבוץ הגלויות של ימינו. עיר יהודית חדשה-ישנה זו היא בבחינת ספר חתום, לא רק בשביל רוב רובו של הישוב הישראלי, אלא גם בשביל תושבי

תל-אביב הסמוכה, ואפילו בשביל רבים מתושבי יפו עצמם. אכן, יש הבדלים ניכרים בין יפו והיישובים הוותיקים בישראל. הייתי אומר שיפו כבר נעשתה עיר ישראלית, אבל עדיין איננה עיר עברית... זה לא היה התהליך הנורמלי של בניית עיר חדשה. כאן הקליפה הריקה – הבתים עצמם – היתה מן המוכן. צריך היה רק להפיח רוח חיים בעיר של רפאים, אבל גם לא היתה אפשרות לתכנן את בניית העיר. מבחינה חומרית-חיצונית אין יפו העברית אלא מורשת יפו הערבית מלפני מאי 1948.

תחת תנאים חומריים קשים ומתוך עמדה של נחיתות ביחס לתל-אביב, שהנהגתה בראשות רה"ע רוקח, לא רצתה בסיפוח יפו אליה, הצליחו המהגרים להקים קהילה שוקקת של סוחרים זעירים ואנשי מלאכה שקיימו יחסי שכנות בין יהודים לערבים הזכורים לטוב בעיני התושבים הוותיקים. בתקופת השיא של שנות החמישים והשישים, מנתה הקהילה בערך 40,000 תושבים, והיוותה מרקם רב-תרבותי של יהודים מארצות הבלקן, מזרח אירופה והמזרח התיכון. הקבוצה הגדולה והמבוססת ביותר היתה הקהילה הבולגרית (עד כדי כך שיפו נודעה כ"בולגריה הקטנה"). אולם מאחר שלתושבים היהודים היתה אפשרות של ניעות חברתית וניידות מרחבית, הפכה יפו החל משנות השישים ל"עיר מעבר" בדרך אל שיכונים משופרים בבת ים, ראשון לציון, חולון, או תל-אביב. ברוב המקרים לא נשארו בני הדור השני והשלישי ביפו, ובהדרגה התפרק הקיום הקהילתי המאורגן של האוכלוסייה היהודית. עם הזדקנות האוכלוסייה הוותיקה, נחלשו מוסדות מוכרים (כגון שבט הצופים, או קבוצת מכבי יפו שנסגרה כתוצאה משחיתות תקציבית), ואילו מועדונים קהילתיים וסניפי מפלגות הפכו למקום מפגש חברתי לפנסיונרים (כגון מקהלת צדיקוב וסניף הליכוד בשדרות ירושלים). הקו העיקרי המאפיין שיח קהילתי זה הוא של התפוררות מבפנים ואובדן השליטה בעיר לטובת תושבים רוסים וערבים מבחוץ. על חשש זה מעידה תושבת בולגריה ותיקה באומרה: "יפו היתה פעם של הבולגרים, אבל מה שהיהודים לקחו במלחמה, הערבים לוקחים עכשיו בכסף" (ראו איור 3). בנוסף להגדרה העצמית אל מול האוכלוסייה הערבית, מציבה עצמה קבוצה זו במונחים מעמדיים ועדתיים גם אל מול היהודים המבוססים, שמשנות השמונים ואילך בחרו ביפו כמקום מגורים. עם אובדן המוסדות הקהילתיים ביפו, ובמקביל להשתלבות האוכלוסייה היהודית הותיקה במרחב המטרופוליני התל-אביבי, נחלשה הזהות הקולקטיבית "היפואית" וטושטשה ההבחנה בין יפו לדרום תל-אביב. מתוך עמדה סטיגמטית המזהה את תושבי יפו כ"דרומים", תופסים אלה את התושבים החדשים כ"צפונים", קרי כנציגים של הצפון המבוסס והמנוכר.

ג. התושבים היהודים החדשים – קהילה מחפשת זהות: הקבוצה השלישית המקדמת פרויקט של זהות ומקומיות ביפו היא אוכלוסיית התושבים היהודים שהחלו לרכוש נדל"ן בעיר בשנות השמונים. אוכלוסייה זו, המורכבת ברובה מ"בורגנים בוהמיניים" (Bobo), הונעה, במישור הפוליטי על ידי אידיאולוגיה ליברלית של דו-קיום בעיקרה, ובמישור האורבני על ידי רצון

רומנטי לחזור אל השכונתיות האוטנטית¹⁴. אחת התושבות ב"גבעה המארונית" בצפון עג'מי (באזור רחוב הרולפין) ביטאה רוח זו והסבירה שהיא ומשפחתה עברו ליפו כי מצאו בעיר "תקריות גבוהות ומרחב פנימי". הארגון הקהילתי שמייצג אוכלוסיה זו הוא "יפו יפת ימים" (הקריו גם "יפואים למען יפו"). החברים בארגון ברובם המכריע הם בעלי מקצועות חופשיים ויצירתיים, כגון ארכיטקטים עיתונאים ואנשי חינוך, והם מובחנים אתנית, מעמדית וסגנונית בנוף היפואי (כך למשל אחד הפעילים תיאר בכדיחות את העמותה כ"אשכנזים למען יפו"). על העקרונות שמנחים את הקבוצה הזאת, ועל תפקידה בהפיכת המרחב היפואי למרחב בורגני, אפשר ללמוד מביטאון העמותה, "יפו שלי", שהחל לצאת באפריל 2003. מבלי להיכנס לניתוח תוכן של העלון, אפשר לראות התפתחות מעניינת במדיניות השיווק שלו, המלמדת על התכוונותו הציבורית של העלון ועל קהל היעד שלו. כפי שרואים בתמונה, בעוד שבגליונות הראשונים כותרת העלון היא "יפו שלי – עמותת יפו יפת ימים – יפואים למען יפו", בצירוף תת-הכותרת "עלון עמותת יפו יפת ימים"; מגילון אפריל 2004 הכותרת היא "יפו שלי" יחד עם תרגום הכותרת לערבית "יאפתי", ובצירוף תת-הכותרת "מופץ באלפי עותקים ביפו, תל-כביר, נווה צדק ופלורנטין". השינוי הזה משקף, מחד גיסא, ניסיון לפנות אל קהל הקוראים הערבי (מהלך שהתבצע גם באמצעות גיוס חברי מערכת ערבים), ומאידך גיסא, העלון מחזק את התפוצה ברשת של השכונות המתחדשות, שעוברות תהליך ג'נטריפיקציה דומה (נווה צדק ופלורנטין). האמביוולנטיות הזאת – קרי, הפניה מצד אחד אל ערביי יפו (בעלון שכולו כתוב בשפה העברית), ומצד שני, הפצתו בקרב יהודים בשכונות אופנתיות מקבילות – משקפת את דילמת המקומיות של אוכלוסיה זו. וכך, למרות שהתושבים האלה מעוניינים ומצהירים, כי הם יפואים וכי יפו אכן "שלהם", הם מובחנים מעמדית מרוב תושבי יפו הוותיקים (הערבים והיהודים), ולכן שולחים את ילדיהם, ברוב המקרים, לבתי ספר בתל-אביב, או לבתי ספר ייחודיים באיזור, כגון בית הספר לטבע, או בית הספר הדמוקרטי, שלומדים בהם בעיקר תלמידים יהודים ממעמד בינוני ובינוני-גבוה. קבוצה זו מאורגנת היטב כקהילה חברתית וכקבוצת אינטרס (למול העירייה והמשלמה ליפו), אולם היא נמצאת בחיפוש מורכב אחר זהות מקומית המשלבת בין הבורגנות התל-אביבית לאוטנטיות ה"יפואית".

14 למעשה התושבים היהודים החדשים ביפו אינם עשויים מקשה אחת אידיאולוגית או מעמדית אחת. אוכלוסיה זו מורכבת מכמה תת-קבוצות: ארכיטקטים ונדל"נים בעלי אינטרס כלכלי, צעירים אידיאליסטיים בקומונות שמאלניות בעלי תוכנית פוליטית לשינוי חברתי (כגון רעות-צדקה ואחרים), קבוצות היפים ונייראייג', סטודנטים המחפשים פתרון דיור זול, זוגות ממעמד בינוני-גבוה המתגוררים במתחמים מגודרים כגון גבעת אנדרומדה, ומשפחות ממעמד בינוני שרכשו דירות פרטיות ברחבי העיר. הדיון הנוכחי מתמקד בקבוצה "הבורגנית בוהמיינית" המובילה את ההתיישבות ביפו. לניתוח מפורט של סוכני הג'נטריפיקציה והטיפוסים החברתיים המקדמים אותה ראו: Monterescu (2005).

(2004

ערים מעורבות בתווך בין עיר ובין מדינה

מן המקרה של יפו אפשר ללמוד קודם כול על היחסים האנכיים המתווכים בין התהליכים ברמה הארצית (בציבור היהודי והפלסטיני) לבין התהליכים ברמה המקומית העירונית. שנית, ניתן ללמוד ממנו על היחסים האופקיים בין הלאומיות כ"סדר מחולל" (פורטוגלי, 1996) לבין כוחות מעמדיים בעיר עצמה. אשר לציר האנכי, לעומת הלאומיות והמדינה באירופה שהתפתחו תוך יחסים משלימים בין הרמה המקומית לבין רמה הארצית בתהליך שפיטר סהלינס מכנה "הלוקליזציה של הלאומי וההלאמה של המקומי" (Sahlins, 1989),¹⁵ הרי בערים מעורבות הדיאלקטיקה הזו משובשת. מדינת הלאום האירופית חיזקה את ההלימה בין המרחבים המקומיים לבין המרחבים הלאומיים, אך בערים מעורבות המתחים שבין המקומי ללאומי נותרים בעינם ואינם מאפשרים הגדרת מצב קוהרנטית מבחינה מרחבית, פוליטית או חברתית. התושבים

15 A Nationalizing of the Local and the Localizing of the National" (Sahlins, 1989:165) — בנייתו היסטורי של
הבניית הגבול בין צרפת לספרד בהרי הפירנאים במאה השבע-עשרה, מראה סהלינס כיצד הצליחו האיכרים
הקטלונים והמדינות המתהוות משני צדי ההרים לגייס אלה את אלה כדי למתוח קו פוליטי ותרבותי של
הפרדה באזור שהיה עד אז בעל זהות אתנית קטלנית משותפת.

הערבים הם "מיעוט לכוד" (Rabinowitz, 2001) המנותק במידה רבה ממוקדי הכוח בעולם הערבי, ברשות הפלסטינית ובפוליטיקה הישראלית (כגון ועדת המעקב העליונה). בה בעת הם משולבים בחברה ובכלכלה של ישראל ותלויים בהן במידה כזו שאינה מאפשרת לקיים אוטונומיה באופן אפקטיבי או אף לקרוא לפלסטיניזציה אוטונומית של הערים המעורבות (כפי שראינו בפתיחת המאמר). התושבים היהודים, מצדם, ותיקים כחדשים, לכודים בעמדה אמביוולנטית ביחסם לעיר המעורבת – כזירה למאבק טריטוריאלי וכמרחב מחיה.

במישור האופקי, אנו למדים כיצד פועלים בעיר הכוחות הלאומיים והמעמדיים ומשפיעים אלה על אלה. על פי היגיון חברתי "אתנוקרטי" (Yiftachel and Yacobi, 2003), יש מקום לצפות לקואליציה חזקה בין האוכלוסיות היהודיות (הוותיקה והחדשה) על בסיס זהות אתנית דומה. למעשה, קיים ביניהן פיצול אידאולוגי וחברתי הנובע מהבדלים מעמדיים ועדתיים. לכן קוראים המתדיינים החדשים, כגון אנשי עמותת "יפו יפת ימים", אל נציגות האוכלוסייה הערבית לשתף פעולה במישור הארגוני והקהילתי. אולם גם כאן עצם יהדותם ומובחנותם המעמדית חוצצת ביניהם. כך המצב גם בקרב האוכלוסייה הערבית המפוצלת בין עדות, בין מפלגות ובין עמותות (בעיקר בין נוצרים למוסלמים, בין חד"ש לבל"ד ובין המועצה האיסלאמית לאגודה למען ערביי יפו). עוצמת הפוליטיקה של הזהות הקהילתית באה לידי ביטוי במהלך הבחירות האחרונות לרשויות המקומיות, כאשר בשל חילוקי דעות פנימיים איבדה רשימת "כולנו למען יפו" את נציגותה במועצת העיר תל-אביב-יפו.¹⁶ הפרגמנטציה הזאת מצמיחה קואליציות מזדמנות ומשתנות בין יהודים לערבים ובין קבוצות אינטרסים שונות. למשל, פרויקט גבעת אנדרומדה היוקרתי התאפשר בזכות קואליציה מזדמנת בין הכנסייה היוונית-אורתודוקסית (בעלת הקרקע) לבין יזם יהודי קנדי ועיריית תל-אביב (לפרטים נוספים ראו מונטרסקו ופביאן, 2003). כיום סוחף תהליך השיקום גם יזמים ערבים, המנצלים קשרים, ידע והון מקומיים כדי לשווק נכסים במקומות אטרקטיביים, בעוד מאות משפחות מעניי עירם משוועות לפתרון דיור הולם. לאור ההיסטוריה המורכבת והמדיניות המרחבית הפרדוקסלית ביפו, שאינם מאפשרים תיווך אפקטיבי בין קהילה, עיר ומדינה, כיצד אפשר לאפיין את יפו כעיר מעורבת? האם אפשר

16 כך למשל מעיד עבד סטל, יושב ראש האגודה למען הערבים ביפו, בריאיון ל"דגל אדום" (מארס 2004): "נציג במועצת העיר היה ונשאר אינטרס חשוב. בעשר השנים שהיה נציג אכן קולנו נשמע ביתר קלות בעירייה, ואף השגנו דרכו לא מעט הישגים ושיפורים. גם כעת חשוב היה לנו לעבור את אחוז החסימה, אך הדבר לא התאפשר בשל חלק קטן מהקהילה היפואית שתמך בחולדאי ופעילי שמאל יהודים בתל-אביב, במיוחד בסניף חד"ש ת"א, שסירבו לתמוך ברשימה הכוללת את בל"ד. כמה מהם נלחמו בנו וניסו למנוע את הגשת הרשימה עד לרקות האחרונות. הם הצליחו למנוע מאתנו את השימוש באותו ו' וכן מנעו מאתנו את המימון שהגיע לנו כרשימת בת של חד"ש. כעת הקשר עם העירייה ומוסדותיה ייפול על כתפיהן של העמותות השונות המייצגות את ערביי יפו: א-ראביטה, המועצה האסלאמית והאגודה האורתודוקסית. אני מקווה שבבחירות הבאות נצליח להכניס נציג, אך האפשרות לכך היא רק ברשימה משותפת לחד"ש ולבל"ד".

להגדיר את יפו כעיר "אתנוקרטית" או כעיר "פוסט-אתנוקרטית"? האם היא עיר "קולוניאלית" (LeVine, 2005), או שמא עיר "חצויה" (Kliot et al., 1999)? אם בוחנים מקרוב את שלושת המאפיינים המרכזיים של ערים מעורבות – עירוב דמוגרפי, התפתחות היסטורית מובחנת ודימוי תרבותי ייחודי – נראה כי אף לא אחת מהתיאוריות המקובלות מתאימה להמשגת המרחב ההטרונומי בעיר. בשל מורכבות זו, יפו בפרט וערים מעורבות בישראל בכלל, הן מקרים מרתקים לבחינה של מרכזיות הכוח האתני בהבניית המרחב ויחסו לכוחות השוק בראי ההיסטוריה המקומית של יחסי יהודים-ערבים. מאמר זה הראה שהטרונומיה מרחבית על תוצריה החברתיים (שפוליטיקה של זהויות מן הבולטים שבהם), היא המאפיין הסוציולוגי המגדיר את העיר המעורבת. מחקר השוואתי נוסף נחוץ כדי לברר כיצד מתנהל הקשר בין מרחב עירוני לפוליטיקה של זהויות ברמלה, לוד, חיפה ועכו.

מקורות

- בשיר, נ' (1996). התושבים הפלסטינים בערים המעורבות. ירושלים: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.
- גולן, א' (2001). שינוי מרחבי: תוצאת מלחמה. באר-שבוע: הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מדריך יפו. (1949). מחבר לא ידוע. יפו: הוצאת כנף.
- מזאוי, א' וח'ורי-מח'ול, מ' (1991). המדיניות המרחבית ביפו: 1948-1990. בתוך ח' לוסקי (עורך), עיר ואוטופיה: אסופת חומרים – 80 שנה לתל-אביב-יפו. תל-אביב: החברה הישראלית למו"ל.
- מונטרסקו, ד' ופביאן, ר' (2003). כלוב הזהב: ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו. תיאוריה וביקורת, 23, עמ' 141-178.
- מונטרסקו, ד' (2005). עם הפנים לדרום?: ההגיונות הסותרים של ניהול המרחב ביפו. בתוך ג' מנחם וד' נחמיאס (עורכים) מחקרי תל-אביב-יפו, ג'. תל-אביב: דיונון.
- פורטוגלי, י' (1996). יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קמפ, א' (1999). שפת המראות של הגבול: גבולות טריטוריאליים וכינונו של מיעוט לאומי בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), עמ' 319-349.
- שקר, נ' (2002). שיתוף פעולה מביא להיכרות ולדו-קיום: ראיון עם חבר מועצת עיריית תל-אביב-יפו, עו"ד נסים שקר. דגל אדום, ספטמבר 2002.
- Calhoun, C. (1994) (ed.). *Social Theory and the Politics of Identity*. Cambridge: Blackwell.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. In G. Burchell, C. Gordon & P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: University of Chicago Press, pp.87-105.

- Goren, T. (2004). Separate or Mixed Municipalities? Attitudes of Jewish Yishuv Leadership to the Mixed Municipality during the British Mandate: The Case of Haifa. *Israel Studies* 9(1), pp. 101-124.
- Holston, J. (1989). *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Monterescu, D. (2005). *Spatial Relationality: Ethnic Relations and Urban Space in Jewish-Arab Mixed Towns, 1948-2004*. Unpublished Dissertation. The University of Chicago.
- Monterescu, D. and Rabinowitz, D. (2007). (eds.) *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Jewish-Arab Mixed Towns*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Reshef, M. (2002). *The Interaction between Social and Spatial Boundaries in the Israeli Mixed Jewish-Arab City of Jaffa*. Unpublished MA Thesis, London School of Economics.
- Ruggie, J. (1993). Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization*, 47(1), pp. 139-174.
- Sahlins, P. (1989). *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press.
- Sassen, S. (1996). *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. New York: Columbia University Press.
- Simmel, G. (1971). The Metropolis and Mental Life. In D. Levine (ed.), *On Individuality and Social Forms*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 324-329.
- Yiftachel, O. and Yacobi, H. (2003). Urban Ethnocracy: Ethnicization and the Production of Space in an Israeli 'Mixed City'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 21, pp. 673-693.

הדיור הציבורי ביפו כבואה להתבדלות אתנית

נטע זיו

במסגרת הפקולטה למשפטים פועלת קליניקה משפטית ביוזמת פרייס ברודי. במסגרת המפעל, הקיים זה ארבע שנים, ניתן סיוע של עורכי דין, של חברי סגל הפקולטה למשפטים ושל סטודנטים לתושבים ביפו, בעיקר בשתי שכונות – שכונת עג'מי ושכונת יפו ג'. התבוננות מקפת במפעל הזה מאפשרת לשרטט את תמונת המצב ביפו מנקודת הראות של הקליניקה המשפטית.

שכונת עג'מי, שמרבית תושביה ערבים, היא קהילה בת 2,000 עד 2,500 דיירים, המתגוררים בדירות בדמי מפתח. שכונת יפו ג' כוללת 5,000-6,000 משפחות המתגוררות בדיור הציבורי.

למעלה ממחצית הפניות של תושבי השכונות האלה אל הקליניקה המשפטית הן בעניינים שבתחום הדיור. הגם שמבחינה משפטית מדובר בשתי קהילות שונות לגמרי, תפיסתי את המשפט בהקשר הזה אינה תפיסה פוזיטיביסטית, הבוחנת את הצורה המשפטית שאנו מגדירים בה את היחס בין הדייר לדירתו ומה הדין הפוזיטיבי החל על הדייר. אף כי מבחינה משפטית שתי צורות הדיור שונות – דיירי עג'מי הם דיירים מוגנים (הקרויים גם "דיירים בדמי מפתח") ודיירי יפו ג' היהודים הם דיירים-שוכרים בדיור ציבורי – הרי שהסתכלות חברתית תבקש לראות במשפט שיקוף של תהליכים היסטוריים חברתיים, המוצאים להם עטיפה כמושג משפטי יבש המכונה "דיירים" או "שוכרים".

בדברנו על דייר מוגן או על בעלים של דירה בשכירות מוגנת כוונתנו לא רק לקטגוריה משפטית, אלא גם לקטגוריה פוליטית. השאלה המרכזית היא: כיצד הגענו למצב שבו שתי קבוצות, אחת יהודית ואחת ערבית, שחבריהן אינם בעלי הדירות שהם מתגוררים בהן? העובדה שאין הם בעלי הדירות שלהם היא בעלת השלכות משפחתיות, חברתיות וכלכליות ניכרות מאוד על יכולתם להתבסס ביפו, לצאת מיפו וכן לקיים רווחה משפחתית העוברת מדור לדור.

מחקרים סוציולוגיים הראו שקיים קשר ישיר בין בעלות על דירה לבין ניעות (מוביליות) חברתית. בדיקת פערים חברתיים כלכליים במדינת ישראל נעשית באמצעות פרמטרים שונים: תעסוקה, חינוך, דפוסי חיים וכיוצא באלה. אך מסתבר שגם סוג הבעלות או היעדר בעלות על

דירה יש בו כדי להסביר מדוע קבוצה מסוימת באוכלוסייה היא חזקה ועשירה וקבוצה אחרת – חלשה וענייה. דירה בישראל היא רכיב מרכזי בנכסי המשפחה. שיעור בעלי הדירות בישראל, עוד משנות החמישים, גבוה בהשוואה לזה שבמדינות אחרות. 60–70 אחוזים מן האוכלוסייה בישראל הם בעלים של דירה, בדומה, למשל, לאנגליה, אך בשונה מארצות-הברית.

בשכונת עג'מי ביפו יש כיום כ-3,500 דירות המוגדרות כדירות בדמי מפתח; למעלה משני שלישים מהן מאוכלסות בדיירים ערבים. הבעלים של הדירות בדמי מפתח, שהן חלק מן המערך של הדיור הציבורי, היא המדינה, והיא מנהלת את הדירות האלה באמצעות רשות הפיתוח ובפועל באמצעות חברה ציבורית; ברוב המקרים זוהי חברת "עמידר".

מבחינה היסטורית מדובר בדירות שהמדינה הלאימה או הפקיעה אחרי 1948. פרשיית נכסי הנפקדים קיימת גם ביפו. בכל האזור של יפו, בעיר ובכפרים הסמוכים לה, היו לפני 1948 למעלה מ-100 אלף תושבים ערבים. אחרי 1948 נותרו ביפו קצת למעלה מ-3,000 ערבים.

במהלך חקיקתי מהיר מאוד הכריזה המדינה על כל מי שנמצא מחוץ לביתו במועד מסוים כעל נפקד והנכס שלו הפך להיות "נכס נפקד". כתוצאה מכך הנכס הועבר לרשותו של גוף מיוחד הנקרא "האפוטרופוס על נכסי נפקדים". לאחר מכן הועבר הנכס לגוף הנקרא "רשות הפיתוח". כך לקחה לעצמה המדינה בעלות על אלפי דירות ומבנים ברחבי הארץ, כולל אלפי מבנים ביפו.

כעבור שנים אחדות החלו לחזור אל עג'מי חלק מן התושבים המקוריים ותושבים ערבים אחרים והשתכנו בדירות האלה במעמד של שוכרים. הם הפכו לדיירים מוגנים מכוחו של החוק להגנת הדייר, שישראל קיבלה בירושה מימי שלטון המנדט הבריטי בארץ. במסגרת החוק לא היה אפשר להעלות לדיירים האלה את דמי השכירות ולא לפנותם מבתיים. למעשה זהו חוק סוציאלי האמור להגן על הדיירים האלה.

כך נוצר המצב הייחודי של דירות שהיו במקורן של ערבים, הנמצאות כיום בבעלות המדינה ומתגוררות בהן אלפי משפחות ערביות שחזרו ליפו, לבתים של ערבים, אך במעמד של דיירים מוגנים, והם אינם הבעלים ואף אינם בחזקת שוכרים רגילים. היצור המשפטי הזה מצוי בשכונות נוספות בתל-אביב, כפלורנטין ובכמה שכונות אחרות בדרום העיר. המאפיין את הדיירים המוגנים ביפו הוא, שבעלי הנכס הוא המדינה, כביכול, ולא אדם פרטי.

המשמעות הראשונה של המצב הזה היא, שדיירים רבים מגיעים למסקנה שלא כדאי להשקיע באחזקת הדירה. לא כל השקעה מותרת על פי החוק, ולכל מהלך של תיקון ושינוי יש לקבל אישור מן המדינה. שנית, לא כל השקעה מוכרת כאשר עוזבים את הדירה ורוצים לקבל פיצוי כספי כלשהו. היבט נוסף הוא הערך הכלכלי של הדירה. שוק הדירות בדמי מפתח זול יותר משוק הדירות בבעלות פרטית, כלומר, כאשר דייר מתחלף, הערך של הדירה – מעבר לכך שחלק מן התמורה ממילא יש להעביר לבעל הבית ובמקרה הזה למדינה – הוא נמוך ואינו

מאפשר לדייר היוצא לרכוש לעצמו בתמורה דירה אחרת. כתוצאה מן הנסיבות האלה הדירות האלה אינן מתוחזקות כדרוש וההזנחה הולכת וגוברת עם השנים.

יתרה מזאת, דירה בדמי מפתח אינה נותנת זכות הורשה. אדם שנולד בדירה בדמי מפתח לא יוכל להמשיך להתגורר בה לאחר מות הוריו, להוציא מקרים מיוחדים ביותר שנקבעו בחוק, כשמדובר בבן המשפחה הגר בדירה במשך תקופה מסוימת בטרם מות הדייר הרשום. אלה מקרים מוגבלים ואין מדובר כאן בזכות הורשה המוכרת לנו בדרך כלל.

מפעם לפעם מגיעות אל הקליניקה המשפטית פניות של דיירים מוגנים בעג'מי, המבקשים לקנות את דירת מגוריהם. יש בידיהם האמצעים לרכוש את חלקה של המדינה והם מעוניינים לשפץ את הדירה, כדי שיוכלו להורשה לצאצאיהם. הרכישה הזאת קשה משתי סיבות. האחת היא, שבניגוד לדיור הציבורי המקובל (שבו רוב הדיירים הם יהודים), המאפשר על פי החוק משנת 1998 לרכוש בהנחה גדולה את הדירה שהמשפחה התגוררה בה במשך שנים רבות, לא ברור מבחינה משפטית אם ניתן להחיל את ההסדרים האלה על הדיור המוגן כגון זה הקיים בשכונת עג'מי או בערים מעורבות אחרות (עכו וח'פה, שקיימת בהן תופעה דומה), חרף העובדה שמדובר בדירות שבבעלות המדינה ובאנשים המתגוררים בהן עשרים, שלושים ואף ארבעים שנה. לפי שעה יש מחלוקת אם אפשר להחיל את ההטבות מכוח חוק הדיור הציבורי גם על דירות אלה. הסיבה השנייה היא העלות של החלק שיש לרכוש, בשל האמרת מחירי הדירות בשכונת עג'מי ובשל הגדלת אחוזי הבנייה באזור. כאשר מבקשים לחשב את הערך של אותו חלק שיש לרכוש, מתברר לפעמים שהוא יקר מאוד. ומאחר שממילא מדובר באוכלוסייה חלשה מבחינה כלכלית, אין בידי הדיירים האמצעים לרכוש את חלקה של המדינה. לפעמים נדרש הדייר המוגן, המתגורר בדירתו 35 שנה, לשלם 500 עד 600 אלף דולר כדי להפוך לבעלים של דירתו. מעטים יכולים לעמוד בנטל הזה.

כך נותרים רבים מן התושבים הערבים בעג'מי במצב של נחיתות כלכלית, ללא כל אפשרות לנניידות כלכלית הנסמכת על בעלות בדירה. כאמור, מצב דומה קיים גם בעיר עכו, ובמידה מסוימת בח'פה. לא ידוע לנו על מקרים דומים ברמלה ובלוד.

בשכונת יפו ג', שתושביה הם יהודים במעמד של דיירי הדיור הציבורי, הסיפור מעניין לא פחות. פרשיית הדיור הציבורי בישראל משקפת במידה רבה את הגלגולים ההיסטוריים של גלי העלייה לארץ ואת תולדות ההתיישבות בה. חוקרי תולדות הדיור בארץ נוהגים להבחין בין שתי תקופות: תקופת העלייה ההמונית בשנים 1948-1952, והתקופה משנת 1952 ועד סוף שנות השישים. מן המחקר של נוח לוין-אפשטיין ויובל אלימלך עולה, כי עולים שבאו לארץ בארבע השנים הראשונות לאחר קום המדינה היו בעלי סיכוי רב יותר להיות הבעלים של הדירות שהתגוררו בהן לעומת עולים שבאו אחרי 1952, וזאת בשל צירוף של כמה סיבות.

העולים שבאו בתקופת העלייה ההמונית שוכנו בחלקם בבתים של הערבים, שנחשבו כביכול לרכוש נטוש. מחירי הקרקע בתקופה הזאת היו נמוכים. העולים האלה שוכנו בעיקר במרכז הארץ, קרוב למרכזי התעסוקה. שוק האשראי היה נוח מאוד, היה אפשר לשלם סכום נמוך ביותר ולהתחיל לשלם את המשכנתא רק כעבור שנה או יותר. על פי המחקר הזה הסיכוי של האוכלוסייה הזאת לקבל דיור מן המדינה ולהפוך עם השנים לבעלים של דירותיהם היה גבוה יחסית לאלו שבאו בשנים שלאחר מכן, גם אם עלו לארץ כשלושתם משאבים כלכליים דומים. עיקר העולים בארבע השנים האלה היו שארית הפליטה מאירופה, יהודים מעיראק, יהודים מתימן ולאחר מכן גם ממצרים.

משנת 1952 ואילך הגיעו העולים ממרוקו ומתוניסיה. כאמור, הסיכויים של עולים אלה לרכוש את דירותיהם היה נמוך יותר בשל הסיבות שנמנו לעיל: הם יושבו בערי הפיתוח ובשכונות הפריפריה (במסגרת מדיניות פיזור האוכלוסין), רחוק ממרכזי התעסוקה. בתקופה זו החלו מחירי הקרקעות להאמיר והתייקרו המשכנתאות. מי שלא רכש את דירתו נותר במעמד של שוכר ציבורי, ועם מותו לא היה יכול להוריש את הנכס לצאצאיו. כך איבדו משפחות רבות את דירת המגורים שלהם ולא היו יכולות להעביר הון זה לדור הבא.

בשנת 1998 חוקק חוק הדיור הציבורי, בעקבות מאבק של ארגונים חברתיים שונים. להלכה אפשר החוק לרכוש את הדירות בתנאים מועדפים ובהנחה ניכרת, שהתחשבה בוותק המגורים בדירה הציבורית. במילים אחרות, מכוח החוק ניתן היה לראות בשכר הדירה אשר שולם במשך עשרות שנים תשלום מקביל לתשלום משכנתא, ובכך לאפשר לדיירים לרכוש בעלות על דירתם תמורת סכום כסף נמוך יחסית. בפועל הקפיאה הכנסת את מימוש החוק בחוק ההסדרים. מפעם לפעם היו מבצעים לרכישה בתנאים טובים פחות, ובסופו של דבר מתוך מלאי של 115 אלף דירות בקירוב בכל רחבי הארץ, רק 18 אלף דירות נמכרו לדייריהן בהנחה הזו. דומה כי המבצעים הללו מיצו את עצמם, מאחר שרק משפחות מעטות היו במצב כלכלי שאפשר להן לרכוש אותן ולהפוך את השכירות לבעלות.

בחינה מקפת של תולדות הדיירים האלה מעלה דפוס החוזר על עצמו: משפחות שמסיבות שונות לא הצליחו במשך השנים לרכוש את דירת "עמידר" או את דירת "חלמיש", אף שהתגוררו בה בשכירות עשרים, שלושים ואף ארבעים שנה. כאשר השוכרים – דור ההורים העולים – הולכים לעולמם, הדירה נתבעת חזרה על ידי החברה המשכנת והילדים מאבדים כל זכות בה. הפער בין קבוצת האוכלוסייה הזאת לבין קבוצות אחרות באוכלוסייה היהודית מקורו בסיבות נוספות, אך ממד הדיור רק מחזק את המעמד החלש של המשפחות האלה.

ניתן לראות באיזו מידה התקשו בני המחזור השני של העלייה הזאת לרכוש את דירותיהם מן המקרים של תושבי שכונה ג' ביפו, הפונים לסיוע של הקליניקה המשפטית. ראינו כי רובם בעלי פרופיל ורקע דומה: בני הדור השני והשלישי של עולים מצפון אפריקה. רק מיעוטם הצליחו

לרכוש את הדירה בתנאים מועדפים. מה קורה לכל השאר? היתר הן משפחות שמסיבות שונות אינן יכולות לעמוד בהוצאות הרכישה. מאחר שרבים מאוד מן הדיירים המקוריים מזדקנים והולכים לעולמם (או שכבר אינם בחיים), מתייחסת חברת עמידר אל הדיירים הנוכחיים, ילדיהם ונכדיהם, כאל "פולשים" ומנהלת נגדם מאות משפטים בכל רחבי הארץ כדי לפנותם.

רוב האנשים שחברת עמידר מגדירה כ"פולשים" הם בניהם ונכדיהם של הדיירים המקוריים. מדובר בבני משפחה שאינם רוצים לאבד את הדירה המשפחתית. הם נכנסים לאותה דירה זמן מה לפני מות אב או אם המשפחה או מיד לאחר מותם ומנסים לטעון באמצעות טענות משפטיות שונות כי יש להכיר בזכותם להמשיך ולהתגורר בדירה ואף לרכוש בתנאים מועדפים. טענות אלה אינן עולות יפה בדרך כלל: חלקם מנסים לטעון לזכויות מכוח חוק הגנת הדייר, אחרים מנסים להיות מוכרים כ"דיירים ממשיכים", מעמד המוכר בחוק הדיור הציבורי, אולם קשה ביותר לעמוד בו (יש צורך במגורים בדירה במשך שלוש שנים לפני מות הדייר המקורי). רובם אינם מצליחים והם נידונים לפינוי מן הדירה המשפחתית המקורית. החברות לדיור הציבורי "נאבקות" על דירות אלה ומנהלות מערכה משפטית תקיפה כדי לשמור בידיה את מלאי הדירות הציבוריות.

אדם שהוריו הם בעלים של דירה, איש לא יתהה אם ילדיו יבקשו לגור בה לפני מותו או אחריו. אנו מקבלים זאת בטבעיות. אך צאצאי הדיירים בדיור הציבורי בשכונת יפו ג' חסרי כל זכות מגורים בדירת הוריהם. וכך בני הדור השני והשלישי של אותם עולים שלא עלה בידם לצאת מן המעמד של דיירי הדיור הציבורי, מוצאים את עצמם היום ללא אותו נכס מרכזי שהמשפחה מסתמכת עליו מבחינה כלכלית.

זה סיפור עצוב. מאות התיקים המתנהלים כעת בבתי משפט שונים ברחבי הארץ משקפים דפוס משפטי קבוע: כל הנתבעים המוגדרים כפולשים בתיקים המשפטיים האלה, הם כמעט ללא יוצא מן הכלל צאצאי משפחות שמוצאן בצפון אפריקה. אך כאשר מצמצמים את הסיפור לכדי תביעה לסילוק ידו של פולש לדירה, נעלם מן העין הפן החברתי של ההיסטוריה, ואנו נותרים עם ניתוח משפטי יבש של דיני שכירות ובעלות, המנותקים מן ההקשר הרחב שהוליד את הקטגוריות המשפטיות הללו.

הנה כי כן, כאשר בוחנים הליכים משפטיים יבשים בדרך ביקורתית ומקפת, מתקבלת תמונה עגומה ביותר מבחינה חברתית-פוליטית. מנקודת המבט המשפטית מתברר, כי רשויות המדינה פועלות נגד קבוצות חלשות באמצעים משפטיים ובעזרת מנגנונים פורמליים, באופן המקבע אותן בתחתית הסולם החברתי ומשעתק את נחיתותן. ביפו הקיבוע הזה חל הן על התושבים הערבים בעג'מי והן על התושבים היהודים ביפו ג'.

הפתרון למצוקה הזאת אינו מצוי בזירה המשפטית אלא בזירה הפוליטית. מן הדין לחשוף את התמונה בפני הציבור ולהציגה ברבים כדי להתחיל לפתור את המצוקה.

חלק רביעי

החינוך בערים מעורבות – שילוב או הפרדה?

דילמות של חינוך בערים מעורבות

אלי רכס

רוב העוסקים היום בחקר ערים מעורבות אינם משתייכים לתחום המחקר ההיסטורי, שבו אני עוסק, אלא נמנים עם חוקרי מדעי ההתנהגות – אנתרופולוגיה וסוציולוגיה, ורבים מאוד משתייכים לתחום הגאוגרפיה. עם זאת, גם כהיסטוריון אני מבחין בשלוש סוגיות מרכזיות הבולטות בכל עיסוק בנושא של ערים מעורבות, בישראל לפחות. סוגיה אחת היא דיור ותכנון עירוני; סוגיה שנייה היא החינוך, והסוגיה השלישית היא בעיית הפשיעה, האלימות ועבריינות הנוער. תחום שלישי זה מעצים עוד יותר את בעיית החינוך ומקנה לה משנה חשיבות.

בתחום החינוך בולטות חמש בעיות מרכזיות הקשורות בערים המעורבות בישראל. הבעיה הראשונה היא השפעת המבנה העדתי-דתי של חלק מן הערים המעורבות. אי אפשר לדון במערכות החינוך בערים כמו יפו, חיפה או רמלה בלא להידרש להפרדה בין בתי הספר הממלכתיים הערביים לבין בתי ספר הפרטיים, שהם בתי ספר עדתיים-דתיים. בחלק מן המקרים יש מתאם לא מקרי בין סוג בית הספר לבין רמת הלימודים בו. אין בידי נתונים ספציפיים לגבי הערים המעורבות, אך לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2002, שיעור הזכאים לתעודת בגרות בקרב תלמידי י"ב נוצרים (67.4%) היה גבוה במידה ניכרת משיעורם בקרב תלמידי י"ב מוסלמים (49.4%).¹ יש לזכור כי מרבית התלמידים הנוצרים לומדים בבתי ספר פרטיים, וכן כי מרבית התלמידים בבתי הספר הפרטיים הערביים הם נוצרים. כלומר, ההישגים של תלמידים ערבים בבתי הספר העדתיים-דתיים גבוהים בהרבה מהישגיהם של הלומדים בבתי הספר הממלכתיים.

הבעיה השנייה היא רמת החינוך בבתי הספר בערים המעורבות, בעיקר במגזר הערבי. למען האמת, כשמדובר בערים מעורבות ראוי להזכיר גם את בתי הספר היהודיים, אך מוקד הדיון כאן הוא הצד הערבי והאינטראקציה בין יהודים לבין ערבים.

1 הנתונים מתוך השנתון הסטטיסטי לישראל לשנת 2004 (55), לוח 8.21, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.

הנתונים על רמת ההישגים של התלמידים הערבים בבתי הספר בערים המעורבות מדאיגים ומחייבים נקיטת פעולה. למשל, לפי נתונים משנת הלימודים תשס"ג (2002-2003), שיעור הזכאים לתעודת בגרות מלאה בקרב תלמידים ערבים כלור עמד על 46.5 אחוזים, ואילו ברמלה – על 37.6 אחוזים בלבד.² יש לזכור שהשיעור הכלל-ארצי של הזכאים לתעודת בגרות בקרב תלמידים ערבים עמד על 51.1 אחוזים, ואילו בקרב יהודים – על 56.3 אחוזים.³ הנתונים האלה אומרים דרשני.

מעניינת מאוד תגובתה של עיריית רמלה למציאות הזאת. דוברי העירייה הסבירו שהמצב נגרם בשל בעיות הכרוכות בהכוונת משאבים וכיוצא בזה, אך מצער מאוד הוא הסבר נוסף שסיפקה העירייה לשיעור הנמוך של הערבים הזכאים לתעודת בגרות: מספרם הנמוך נובע מכך שחלק מן התלמידים נתפסו מעתיקים בבחינות, ובמקרים אחדים – תלמידות שאמורות היו להיבחן התחתנו. קשה לקבל הסבר כזה.

גם בעכו המצב קשה. למשל, מסקר שערך השירות הפסיכולוגי העירוני עולה כי 35 אחוזים מן התלמידים הערבים בחטיבות הביניים בעיר אינם יודעים קרוא וכתוב באופן חלקי או מלא.⁴ זאת מציאות מדאיגה.

תופעה מעניינת המתרחשת לאחרונה היא התארגנות של ועדי הורים המבקשים להשפיע על רמת הלימודים בבתי הספר הערביים. בני הקהילה מתחילים להפגין מעורבות פעילה כדי לשנות את פני החינוך. זאת תופעה כלל-ארצית, אך בערים המעורבות רבה חשיבותה.

הבעיה השלישית, הקשורה לכך, היא רמת שירותי החינוך המקצועיים המוענקים לאוכלוסייה הערבית. המערך הכולל של שירותי העזר בבתי הספר, מעבר למורים ולמנהלים, אינו עומד ברמה הדרושה. בתי הספר הערביים סובלים מהיעדר שירותים מספקים בכל הקשור לקציני ביקור סדיר, ליועצים חינוכיים, ליועצים פסיכולוגיים וכיוצא באלה.

הבעיה הרביעית היא הפוליטיזציה של מערכת החינוך. לעתים המעורבות הפוליטית נובעת ממאבקים בין עדות או ממאבקים בין קבוצות שונות ביישוב אחד, על רקע שכונתי, עדתי או חמולתי. לעתים הדבר קורה על רקע ההתעוררות הלאומית הכללית במגזר הערבי. אירועי אוקטובר 2000 אכן השאירו את חותמם במקומות כמו לוד ורמלה, שבתי הספר הערבים בהן הושבתו. גם ביפו הורגשה המתיחות הקשה בין יהודים וערבים, אפילו בבתי ספר מעורבים.

2 אסף בוזנק ודני זאק, "ירידה של כ-13 אחוז בזכאות במגזר הערבי", איילון-שבועון רמלוד, 7 במאי 2004.

3 השנתון הסטטיסטי לישראל 2004 (55), לוח 8.21, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.

4 יפה ברנס, "עכו: כשליש מהתלמידים במגזר הערבי אנאלפביתים", כל הצפון-שבועון קריית ביאליק, 2 ביולי 2004.

למשל, מנהלת בית הספר הדו-לאומי על-שם וייצמן ביפו דיווחה, שגילויי האיבה הקשים בין יהודים לערבים ביפו עלולים להשפיע על אווירת הדו-קיום בבית הספר.⁵ הבעיה החמישית והאחרונה, אולי המעניינת מכול, היא השאלה המופיעה בכותרת הכנס הנוכחי: "יחד או לחוד?" מה הכיוון שעלינו לחתור אליו: להגביר את השילוב או שמא דווקא את ההפרדה? במילים אחרות, האם טוב לחבר מערכות או שמא מוטב להפרידן זו מזו?

יפו התמודדה ומתמודדת עם בעיות אלה במידה רבה מאוד בשנים האחרונות. מתנהל דו-שיח, לעתים דו-שיח של חירשים, בין הקהילה לבין העירייה על סגירת בתי ספר וגני ילדים משותפים ליהודים ולערבים ועל פתיחתם מחדש.⁶ מנסים להתמודד בעיר עם האתגר בדרכים שונות. לעניות דעתי, טרם התגבשה מדיניות ברורה ומוצהרת.

חלק מן הבעיות של מערכת החינוך לערבים בישראל אינו ייחודי לערים המעורבות. מדובר בבעיות המעיקות על כל מערכת החינוך לערבים, למשל השיעור הגבוה של הנשירה. בסוף שנת הלימודים תשס"ג (2002-2003), עמד הממוצע הארצי של נשירת תלמידים בגילאי 15-17 (כיתות ט' עד י"א) בחינוך הערבי על 10.1 אחוזים, לעומת ממוצע הנשירה הארצי של תלמידים יהודים בגילים אלה שעמד על 5.3 אחוזים בלבד.⁷ דומה כי מיותר להבהיר מהו הקשר בין נשירה מן הלימודים לבין התגברות העבריינות, למשל. זוהי בעיה כללית שאין מטפלים בה כראוי. המייחד את מערכת החינוך בערים המעורבות הוא האפשרות הייחודית הטמונה בהן לנסות לשלב בין שתי קבוצות האוכלוסייה. בערים המעורבות ניתן ליצור באמת מערכות חינוך משותפות ליהודים ולערבים, אולם ספק אם השילוב אכן נעשה באופן כולל ומוצלח.

בשנת 1948 החליטה מדינת ישראל לבחור באפשרות של שילוב האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל בדרך השונה מן הנהוג במקומות אחרים בעולם. בצרפת, למשל, הוחלט שיש אומה אחת, שפה אחת ותרבות אחת; אין שתי מערכות. מדינת ישראל הכירה במערכת מעין אוטונומית או אוטונומית למחצה לציבור הערבי, דבר הבא לידי ביטוי בעיקר בתחום החינוך. החינוך לאוכלוסייה הערבית הוכר כזרם נפרד מזרם החינוך הממלכתי והלימודים בו מתנהלים בשפה הערבית.

השיח הציבורי של האליטות הערביות בישראל מתמקד לאחרונה בהגדרת הזכויות הקיבוציות של המיעוט הלאומי הפלסטיני-ערבי ובהעלאת התביעה למימושן. אין ספק כי בשאלת החינוך

5 ראלי סער, "בביה"ס וייצמן התחילו להבחין בין יהודים לערבים", הארץ, 15 באוקטובר 2000.
6 אמנון רובינשטיין, "ללמוד בחדר ולחוד", הארץ, 29 בספטמבר 2003; איימן סיסק, "סיבת המוות: דו-קיום", הארץ, 29 באוקטובר 2004.
7 הנתונים מתוך השנתון הסטטיסטי לישראל לשנת 2004 (55), לוח 8.20, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.

הלכה מדינת ישראל כברת דרך לכיוון של הענקת זכויות קיבוציות. עם זאת, אין בכך כדי לפטור את מורכבות הבעיות והסוגיות שבתחום החינוך שהוזכרו לעיל.

מערכת החינוך לערבים בחיפה: בין הפרטי לציבורי

נביל סמור

האוכלוסייה הערבית בחיפה מונה כ־30,000 תושבים, כמעט 10% מכלל האוכלוסייה בעיר. שוררים חילוקי דעות לגבי האומדן המדויק; יש האומרים כי רשמית רשומים בעיר רק 25,000 ערבים והיתר גרים בה אך אינם רשומים כתושביה. עם זאת, ההבדל הזה במספר אין בו כדי לשנות את התמונה הכללית. כציבור ערבי בעיר אחת, זו הקהילה השנייה בגודלה אחרי העיר נצרת. דומה כי מאפייני הציבור הזה שונים מעט מן האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות האחרות – יפו, לוד, רמלה ועכו.

איני יודע איזו מסגרת חינוכית טובה יותר: ביחד או לחוד. אך כעובדה, מן הדין לזכור כי בשנות החמישים החליטה ממשלת ישראל, לאחר התלבטויות והצעות שונות, כי במדינת ישראל יהיה חינוך נפרד ליהודים ולערבים. בגלל הריכוזיות של מערכת החינוך, גם עיר הרוצה לשלב בין שתי האוכלוסיות לא תוכל לעשות זאת בשל מגבלות התקציב ובשל בעיות ארגוניות כאחת.

ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי הזמינה בשנה שעברה סקר מקיף והכין אותו ד"ר ח'אלד אבו עצבה. הסקר בדק שאלות אחדות, ואחת מהן עסקה במבנה החינוך לערבים בישראל. הוצגו שלוש אפשרויות: (1) לשלב את מערכת החינוך לערבים במדינת ישראל בחינוך ליהודים; (2) לקיים שתי מערכות נפרדות; (3) ליצור דרך ביניים, בדומה לחינוך הממלכתי הדתי ליהודים. רוב הנשאלים העדיפו את דרך הביניים: אינם מעוניינים באוטונומיה מלאה, אך גם לא בשילוב מלא.

אשר למערכת החינוך לערבים בחיפה: הנתונים מעלים כי בשנים תשס"א, תשס"ב ותשס"ג לא חל גידול במספר התלמידים יחסית לאוכלוסייה הערבית בחיפה, אך גם לא חל גידול באוכלוסייה. היציבות בגודל האוכלוסייה מקורה בצמצום שיעור הילודה אך גם בצמצום היקף ההגירה אל העיר; למעשה, בעיר כולה יש הגירה החוצה ולכן לא נפתחים בתי ספר חדשים. מספר התלמידים בחינוך הממלכתי בשנת תשס"ד נאמד ב־2,268. בחינוך המוכר שאינו רשמי,

מה שמכונה בתי ספר פרטיים, למדו 4,732 תלמידים, ובסך הכול למדו בשנה זו 7,700 תלמידים. מספר זה אינו גבוה בהרבה ממספר התלמידים שנה קודם לכן, שעמד על 6,817 תלמידים.

כשני שלישים מן התלמידים לומדים בבתי הספר הפרטיים. בבתי הספר התיכונים ייתכן כי 70% מן התלמידים לומדים בבתי הספר הפרטיים ורק 30% מהם לומדים בבתי הספר הממלכתיים. מצב זה נוח מאוד לעירייה ולמשרד החינוך משום שיש בו חיסכון בכסף. ראש העירייה הנוכחי מנסה לשנות מעט את היחס הזה, אך אין כל ביטחון שהדבר יעלה בידיו.

במערכת החינוך הממלכתית לערבים בחיפה יש ארבעה בתי ספר יסודיים קטנים: בשכונת אחמדיה כבאביר, בשכונת חליסה, וכן בוואדי ניסנאס, שם מצוי הריכוז הגדול של האוכלוסייה הערבית. בית הספר נקרא "אחווה" משום שבעבר הייתה השכונה מעורבת, יהודים וערבים גרו בשכונות. בית הספר הרביעי נקרא "אל-כרמה", ובעבר היה זה בית הספר היהודי ע"ש חיה זיו. חטיבת ביניים יש אחת, בית הספר "אל-מותנבי", העומד להתפרק ובשנת הלימודים תשס"ו ילמדו תלמידי כיתות ז'-ח' בבית הספר היסודי, על פי המתכונת הישנה של שמונה שנות לימוד בבית הספר היסודי וארבע שנות לימוד בבית הספר התיכון. זאת המתכונת הקיימת בבתי הספר הפרטיים. מאחר שלא הצליחו לאזן את התמונה חזרו למתכונת הישנה. בחיפה יש בית ספר תיכון עירוני אחד, האמור להיות בית ספר לחינוך טכנולוגי, ושמו "שיף", על שם הרחוב שבית הספר מצוי בו. אפילו שם לא הצליחו למצוא לבית הספר הזה. בנוסף יש בית ספר השייך לרשת אורט, שהוא בית ספר אזורי לחניכים מכל אזור חיפה.

מערכת החינוך הפרטית, שהיא במסגרת החינוך המוכר שאינו רשמי, כוללת את בית הספר של נזירות נצרת, ובו גן ילדים, בית ספר יסודי ובית ספר תיכון שלומדים בו למעלה מ-800 תלמידים; בית ספר "כרמלית" של הנזירות הכרמליות, הכולל גם הוא גן ילדים עד כיתה י"ב; בית הספר כרמל, שבעבר היה מיועד רק לבנים והיום הוא מעורב, לבנים ולבנות; בית הספר "יוחנן הקדוש" של העדה האנגליקנית, ובו כיתות א'-ח'; ובית הספר התיכון האורתודוקסי, הכולל כיתות ט'-י"ב, והקולט את תלמידי בית הספר האנגליקני וילדים מחוץ לחיפה, מאזור המשולש ומן הגליל. כמעט לכל עדה נוצרית בעיר יש בית ספר. בית הספר של העדה הגדולה ביותר נסגר לפני שנים. בית הספר האורתודוקסי קיבל השנה מעמד של בית ספר על-אזורי ורשאים ללמוד בו ילדים מכל הארץ. בית ספר זה טוב ויוקרתי, ונוקט סלקטיביות בקבלת התלמידים. אחוז ההצלחה בבחינות הבגרות בכל השנים נע בין 95% ל-99%. הרמה הזאת תמשיך להתקיים כל עוד ממשיך בית הספר לקבל תלמידים טובים בלבד.

רמת הלימודים במערכת החינוך לערבים בחיפה מושפעת במידה רבה ממדיניות העירייה. עיריית חיפה רצתה תמיד לקדם את מערכת החינוך לערבים, מסיבות שונות. דומה כי החשובה ביותר היא בחירת ראש העירייה. ראש עיריית חיפה תלוי במידה רבה בבחור הערבי בעיר, ומרבית ראשי העיר בחיפה, בוואדי שלושת האחרונים – אריה גוראל, עמרם מצנע ויונה יהב

— פעלו מתוך מחויבות מוסרית ומתוך מחויבות לפני הבחירות. זאת אחת הסיבות לכך שמצב החינוך לערבים בחיפה טוב יותר מבערים המעורבות האחרות. עם זאת, מן הדין להדגיש כי אין הישג של האוכלוסייה הערבית בעיר שלא היה מלווה במאבק ציבורי; דבר לא ניתן על מגש של כסף. המאבקים נגד העירייה התחילו כבר בשנות השבעים, כאשר נפתח בית הספר חיפה, שהוא היום בית הספר היסודי הגדול ביותר בעיר, לאחר שקבוצת הורים החליטה לא לשלם עוד שכר לימוד לבתי ספר פרטיים והצליחה במאבקה. בית הספר התיכון היחיד היה "אל-מותנבי", שבאו אליו כחטיבת ביניים מכל רחבי העיר, ואילו כבית ספר תיכון נקבע בית הספר העירוני א', שהוא בית ספר יהודי, שלמדו בו תלמידים ערבים. הרעיון היה של אבא חושי, ראש העירייה המנוח. הכיתות הערביות בבית הספר נסגרו בינתיים, וחטיבת הביניים "אל-מותנבי" הפכה להיות בית ספר תיכון שש-שנתי.

בשנת 2004 קם בית הספר הדמוקרטי, שנקרא "חינאר" (דיאלוג), כיוזמה של קבוצת הורים. השם מעיד על כוונות התוכן של ההורים. העירייה התנגדה להקמתו ומשרד החינוך התנגד אף הוא, ובעקבות עתירה לבית המשפט העליון פסק בג"צ כי יש לפתוח את בית הספר. תחילה נפתחו שלוש כיתות — גן, א', ב' — ולומדים בו 75 תלמידים, 25 בכל כיתה. אני מקווה שבית הספר ימשיך ויצמח.

חרף מה שנראה על פני השטח כנתונים משביעי רצון, סובלת מערכת החינוך בחיפה מהפליה מתמשכת בשתי רמות. הרמה האחת היא ההפליה הכללית של מערכת החינוך לערבים מאז הקמת המדינה. היום איש אינו מכחיש את העובדה שיש פער עמוק ביותר בין מערכת החינוך לערבים לבין מערכת החינוך ליהודים. הרמה השנייה היא בזירה העירונית: מערכת החינוך לערבים שייכת למחלקת החינוך בעירייה ואינה זוכה לטיפול מיוחד על פי צרכיה, למשל בצורה של הפליה מתקנת. נהפוך הוא, החינוך לערבים נמצא תמיד בשוליים.

הרמה הגבוהה של בתי הספר הפרטיים והצלחת תלמידיהם הן העדות הטובה ביותר לכך שהרמה הנמוכה של בתי הספר הממלכתיים לערבים היא תוצאה של הזנחת הרשויות האחראיות על בתי הספר הממלכתיים. הנושא הזה מטריד מאוד את ההורים בחיפה, ויש להניח כי גם בערים מעורבות אחרות, ואת ההורים הערבים בכלל: היכן לרשום את הילדים — בבית ספר ממלכתי שהלימודים בו חנים אך רמתם נמוכה, או בבית ספר פרטי שהלימודים בו טובים, אך יש לשלם שכר לימוד חודשי? המציאות מראה שכל מי שיכול להרשות לעצמו, מעדיף את בית הספר הפרטי.

לשאלת היחד או לחוד, המציאות היא שלא זו בלבד שהחינוך ליהודים והחינוך לערבים נפרדים, אלא גם בתוך החינוך לערבים יש שתי מערכות נפרדות. ההפרדה היא תוצאה של מצב כלכלי. עם תושבי חיפה נמנים ערבים שהגיעו אליה מארבעים כפרים ויותר. גם אני באתי לחיפה בגלל הלימודים באוניברסיטה והשתקעתי בעיר. מצבם הכלכלי של רבים מן האנשים האלה

חלש, הם גרים בשכונות ישנות, בצפיפות, בשולי העיר, הקשר בין התושבים רופף, כמעט אין קשר משפחתי בין התושבים, המורה זר לתלמידים, הקשר חברתי רופף וכתוצאה מכך נוספות בעיות חברתיות על הבעיות הכלכליות. הבעיות עולות בחריפות בין כותלי בית הספר ובדרך כלל אין לבית הספר מענה עליהן, דבר המשפיע על אווירת הלימוד. מי שיש בידיו האמצעים מעדיף לשלוח את ילדיו לבתי הספר הפרטיים.

המצב הזה מפלג את החברה הערבית בחיפה לשתי חברות: חברה אחת שיש לה אמצעים כלכליים וחברה אחת שאין לה. התלמיד הערבי בעיר חיפה חשוף להשפעות חיצוניות, רואה לפניו חברה השונה מן החברה שהוא חי בה ומנסה לחקות את החברה האחרת. התלמיד נמצא בהתלבטות מתמדת בשאלה למי הוא שייך. יש לכך השלכות על המוטיבציה בלימודים. תלמידים רבים מחפשים חלופות ועוזבים את בית הספר כדי למצוא עבודה ולעזור לעצמם ולהוריהם. זוהי הסיבה לנשירה הרבה מן הלימודים, בעיקר במעבר מבית הספר היסודי לחטיבת הביניים ומחטיבת הביניים לחטיבה העליונה. בחיפה מנסים לצמצם את הנשירה באמצעות קציני ביקור סדיר. תופעה אחרת היא ההנשרה, במיוחד מבתי הספר הפרטיים, בגלל הישגים ירודים בלימודים ובשל התנהגות בלתי הולמת.

הדבר מוביל אותנו לבעיה אחרת במערכת החינוך לערבים, שהיא "מכת מדינה": האלימות בקרב בני הנוער. לא כאן המקום לנתח את הסיבות לכך. חשוב רק לציין, כי האלימות בולטת בעיר יותר מאשר בכפר, בגלל הלחצים החברתיים הכלכליים ובשל סיבות הקשורות בסביבה החברתית-לימודית של התלמידים. הילד בעיר רואה בבית ספר מקום לפרוק האנרגיות שאינו יכול לפרוק בבית צר, במרחב מחיה חונק.

חרף כל הקשיים יש כמה נקודות אור, בעיקר ביחס בין ההורים לבין בית הספר. לאחרונה קמו בחיפה שדולות, קבוצות לחץ של ועדי הורים. ההורים מגלים מעורבות יתרה במתרחש בבית הספר ובקהילה. גם הורי הילדים בבתי הספר הממלכתיים מתארגנים בקבוצת לחץ מול עיריית חיפה. ועד ההורים העירוני לאוכלוסייה הערבית דואג, מתריע ויוזם פרויקטים חשובים לקידום החינוך בחיפה. בסיוע שתי"ל וביוזמת כמה אנשי חינוך הוקמה בחיפה ועדת מעקב לענייני חינוך לערבים. זהו פורום של אנשי חינוך ואקדמיה יחד עם ועדי הורים מכל בתי הספר בעיר. ביולי 2003 נכנתה תכנית הנקראת "תכנית ההתחדשות למערכת החינוך לערבים בחיפה". במסגרת הזאת נעשה מחקר בעלות של 20,000 דולר כדי לבדוק איך אפשר לקדם את מערכת החינוך לערבים בחיפה. העירייה כמעט לא השתתפה בו, אך אנשי ארגון שתי"ל סייעו ויש לברכם על כך. התכנית ניסתה לבחון כיצד אפשר לקדם את מערכת החינוך לערבים בעיר. עיריית חיפה ומשרד החינוך קיבלו את ההמלצות ומשנת תשס"ה מתחילים ליישם אותה. כמה יעלה הדבר לעירייה? איני יודע.

החינוך ברמלה וביפו כמקרי בוחן

גאנץ יעקובי

המציאות מראה, כי לפי שעה לפחות מעדיפים ההורים בשני המגזרים, היהודי והערבי, לשלוח את ילדיהם לבתי ספר נפרדים, להוציא קומץ של בתי ספר בעלי אידאולוגיה של שיתוף. במקומות אחרים הסיבה למה שנראה על פני השטח ביחד היא, למרבה הצער, סיבה מעוררת דאגה: הרמה הירודה של בתי הספר הממלכתיים הערביים.

למען הגילוי הנאות אקדים ואומר, כי שימשתי ועודני משמש כיועץ האקדמי של בית הספר הניסויי ביפו. אני יועץ אקדמי בהתנדבות לבית הספר החדש הנמצא בהקמה ברמלה ויועץ לכמה תכניות אחרות במגזר הערבי.

אני מבקש להדגיש שלוש נקודות. ראשית, במערכת החינוך לערבים לא חל מעולם כל שינוי מהותי אלא אם כן השינוי נולד מתוך מעורבות ואחריות רבת-משתתפים של האוכלוסייה הערבית עצמה. מי שממתיך לשינוי כלשהו כתוצאה מהמדיניות של ממשלת ישראל, מהתערבות של משרד ממשלתי או בזכות נדבת לבו של פילנטרופ, אינו אלא שוגה בחלומות. חייבת להיות התערבות רבה והתגייסות מלאה של השלטון המקומי הערבי, של חברי כנסת, של הפעילים בציבור ושל המורים עצמם.

שנית, חינוך, כלכלה ופוליטיקה הם שלושה גורמים כבדי-משקל, הקשורים זה בזה ואי אפשר להפריד ביניהם. מי שמנסה להפריד בין שלושת הגורמים יוצא מחבל בשלושתם, במיוחד כשמדובר בחינוך במגזר הערבי.

שלישית, החינוך לערבים הפך בשנים האחרונות לשדה ניסויים שונים. בשלושה פרויקטים שהושקו ביפו במהלך 15 השנה האחרונות הושקעו 30 מיליון שקל, תקציב שהיה אמור לטפל בנושא של חינוך ורווחה. תקציב זה כולל את תקציבי תכנית שיקום השכונות וכמו כן תרומה של כ-4 מיליון דולר מקרן פרייס-ברודי. לדעתי, מן הדין לבחון את ההשקעה הזאת בכלים אקדמיים ובדרך מעמיקה לאור הסוגיה של עלות מול תועלת: מה היו היעדים והאם הם אכן הושגו? להערכתי, מחקר מעין זה הוא מרתק ואפשר ללמוד ממנו רבות, שכן מדובר בתופעה ההולכת ומתרחבת.

אלה הן שלוש שאלות המיקוד החשובות בעיניי, בדברנו על חינוך ביחד או חינוך לחוד:

1. האם חינוך נפרד יכול להיות שוויוני באופן מהותי?
2. האם הבחירה המתקיימת בקהילות שונות, לרבות בערים המעורבות, היא בחירה חופשית ושוויונית?
3. האם מערכת החינוך משמשת כמערכת משמרת או כמערכת משנה בתחום העיצוב החינוכי והחברתי של התלמידים?

חינוך ברמה גבוהה הוא לא רק זכות בסיסית המעוגנת בחוק, אלא מכשיר בעל חשיבות מכרעת בהתפתחות האנושית על כל היבטיה, לרבות ההיבטים הרגשיים, החברתיים והכלכליים. חובתנו וגם זכותנו לדרוש חינוך ברמה גבוהה ביותר, שכן זהו המכשיר היחיד ואין בלתו. פרט לכך שהזכות הזאת מעוגנת בחוק, בית המשפט העליון נתן תוקף לכך בפסיקות חוזרות ונשנות.

בית המשפט העליון דן בסוגיה הזאת בדיון בג"צ 421/77, ניר נגד המועצה המקומית באר יעקב, בצינו: "בסוגיית חינוכו של הדור הצעיר מצויות שתי זכויות-חובות יסוד, האחת זכותם וחובתם של ההורים להקנות חינוך נאות לילדיהם. ודעתם השקפתם בדבר חינוך נאות מהו? היא ללא ספק בעלת משקל רב וחשובה מאוד". בית המשפט העליון דיבר על חינוך נאות, לא סתם חינוך. ובהמשך: "והשנייה, זכותה וחובתה של המדינה באמצעות מוסדותיה שהוסמכו לכך לדאוג להקניית חינוך נאות בצורה מאורגנת ומתוכננת הקבועה בחוק ואף זכות חובה זו בעלת משקל היא וחשובה מאוד". מלכתחילה אפוא הנושא הזה של חינוך ברמה גבוהה הוא זכות חוקית. ברור כאן ולמן ההתחלה שהכוונה לא סתם לחינוך כי אם לחינוך נאות, חינוך ברמה גבוהה, שיבטיח את מימוש הפוטנציאל של כל תלמיד באשר הוא לרמה האופטימלית. מכאן שמניעתו של חינוך ברמה גבוהה, חינוך נאות, פוגעת קשות במימוש הפוטנציאל וההון האנושי, ומהווה פגיעה חמורה בזכויות יסוד המעוגנות בחוק חוק חינוך חובה 1949, חוק זכויות התלמיד 2000, וגם באמנות בין-לאומיות שאשררה מדינת ישראל, לרבות האמנה לזכויות הילד. האמנה הזאת קובעת, כי ללא הברל דת גזע מין, כל הילדים זכאים לאותה רמת חינוך גבוהה, המבטיחה את האפשרות לממש את הפוטנציאל שלהם.

בית המשפט בישראל נדרש לסוגיות המהותיות שבמוקד העניין הנדון. כך נאמר בבג"צ ועד פוריה עילית נגד שרת החינוך, בפסק דין מיום 2 במאי 2002:

החינוך הממלכתי במוסדות הרשמיים מושתת על עקרון היסוד של חינוך חובה חינוך, המבקש לאכוף זכותו של כל ילד לרכוש חינוך והשכלה על בסיס שוויון הזדמנויות וללא אפליה ולא חסרון שישפיע על איכותה ורמתה של המסגרת החינוכית הניתנת לו. הקניית ערכי חינוך כלליים על בסיס שוויוני נועדה לאפשר לפרט לפתח את אישיותו בתחומי דעת שונים, ובה בעת לפתח באמצעות החינוך חיי חברה הנשענים על ערכי מוסר זכויות אדם ותרבות אנושית.

בפסק דין נוסף, בג"צ 1554/95, עמותת שוחרי גילת נגד שר החינוך והתרבות, נאמר:

אכן החינוך מכשיר חברתי אשר לא ניתן להפריז בחשיבותו. מדובר באחת הפונקציות החשובות ביותר של הממשלה והמדינה. החינוך הוא חיוני לקיומו של משטר דמוקרטי חופשי חי ומתפקד.

על רקע הדברים האלה אני מבקש לבחון דברים אחדים שמערכת החינוך נותנת בכלל ולמגזר הערבי בפרט.

בחינות המיצ"ב בוחנות הישגים לימודיים בעברית, במתמטיקה, במדע וטכנולוגיה ובאנגלית לכיתות ה' בחינוך היהודי. מהשוואת התוצאות בשנים תשס"ב-תשס"ג עולה, כי הציון הממוצע בארבעת מקצועות היסוד האלה הוא 70-75. באותה השנה במערכת החינוך לערבים הציון הממוצע בערבית הוא 43-46; במתמטיקה הציון הממוצע הוא 50-58; ובשנת תשס"ג חלה ירידה במדע וטכנולוגיה והציון הממוצע בבתי הספר הערביים הוא 48-52; באנגלית הציון הממוצע הוא 63-66. בקבוצה הנקראת באופן כולל "ערבים" נבחנים ערבים, בדואים ודרוזים. זאת נקודת הפתיחה של תלמידי כיתה ה' במערכת החינוך הממלכתית במגזר הערבי.

בכיתות ח' המצב אינו טוב יותר. במגזר היהודי התוצאות יורדות מעט, אבל עדיין נשארות בסביבות 65-70. בכיתות ח' במגזר הערבי לא השתנה דבר בלימודי הערבית: הילדים עדיין נכשלים והממוצע הוא 48-49. במתמטיקה הציון הממוצע פחות מ-40. במדע וטכנולוגיה הציון הממוצע הוא 53-57 ובאנגלית חל שיפור רב.

הנתונים האלה אומרים דרשני, משום שהם נראים כהכרזת מלחמה על המגזר הערבי. איני טוען שזאת אכן הכרזת מלחמה, אך עלינו לברוק את הנתונים האלה ואת עצמנו באורח יסודי. אם מסתמכים על מה שקובע החוק, על כך שבית המשפט העליון קבע כי זכות היסוד של הילד היא לקבל חינוך ברמה הגבוהה ביותר, וכי בלי חינוך ברמה גבוהה נגזר דינם של הילדים לכשיתבגרו להיות חוטבי עצים ושואבי מים, ברור כי דבר-מה כאן אינו תקין: המדיניות אינה תקינה, ותוצאות הבחינות הן רק התסמינים שלה.

הנה כמה נתונים נוספים: במבחני ההערכה הבין-לאומיים, המכונים PISA בראשי תיבות (Program of International Student Assessment), השתתפו ילדים ערבים לראשונה רק בשנת 2002. והנה התוצאות: הממוצע הכולל של מדינת ישראל לא היה מזהיר, אך הוא עמד על ממוצע סביר של 500. לעומת זאת, התוצאות בבתי הספר הערביים שהשתתפו במבדקים האלה היו נמוכות ביותר, ולא הגיעו אפילו לציון 400. פירוש הדבר הוא, שהילדים הערבים בישראל נופלים בצורה עגומה ביותר אל תחתית סולם ההערכה בהשוואה בין-לאומית. במושגים של גלובליזציה, הערבים בישראל אינם נמצאים לא במרחב הזה ולא במרחב העולמי. על רקע הנתונים האלה של השוואת רמת הישגים של ילדי ישראל לילדי העולם קמה ועדת

דברת וקבעה שהחינוך בארץ הוא בעייתי. ועדת משנה עסקה בבדיקת החינוך לערבים בישראל. חשבנו שאולי סוף סוף, לאחר 56 שנים, תקום ועדה ותנסה לחשוב על הדברים באופן העמוק ותמצא מזור לחולי החינוך לערבים. הנה כמה מהמלצות ועדת דברת בנושא החינוך לערבים, וכך תבינו שלמעשה לא חל כל שינוי מהותי.

הוועדה מכירה בכך שהיו הזנחה והפליה שנמשכו למעלה מחמישים שנה, וכי יש כוונה לתקן את המצב. איני יודע איך. לפיכך ממליצה הוועדה לרשום יהודים לבתי ספר ערביים: "על פי המצב הקיים אזורי הרישום של יהודים וערבים הם נפרדים, הן בשל מגורים בישובים נפרדים, הן בשל קיומם של אזורי רישום נפרדים בערים מעורבות. ועדת השופטת רוטלוי המליצה בעניין הזה, כי תהיה זכות להורים לחצות את הקווים". דרך אגב, הדבר מעוגן בבג"צ 4091/96 ביפו, אבו שמים נגד עיריית תל-אביב. לא אביא את כל הפסיקה, אבל טענתי היא, שעם כל הכבוד ליושר הציבורי בהצבת העובדות, נשאלת השאלה: האם אין בהמלצה הזאת משום הנצחת המצב הקיים, המפלה את התלמידים הערבים בערים המעורבות? מותר להם לחצות את הקווים, אך בלא שיווצר רוב של תלמידים ערבים בבית ספר יהודי או רוב של ילדים יהודים בבית ספר ערבי. הרי אין תלמידים יהודים בבתי ספר ערבים; מדוע אפוא להתפתל ולהתחכם? מאחורי הניסוח הזה מסתתר רצון להגביל את התנועה של תלמידים ערבים אל בתי ספר יהודיים. עם פתיחת אזורי הרישום, לרבות בחינוך העל-יסודי, איך ייתכן שנשארו אזורי רישום נפרדים בערים המעורבות?

אזורי רישום נפרדים פוגעים פגיעה חמורה בזכויותיהם של התלמידים הערבים לזכות בחינוך נאות ואפילו בחינוך ברמה גבוהה. בחירתם של התלמידים הערבים, במיוחד בערים המעורבות, בבתי ספר ממלכתיים ליהודים ובבתי ספר פרטיים היא בריחה ממוסדות כושלים שרמת הלימודים בהם נמוכה וללא תוחלת אל בתי ספר המספקים חלופה חינוכית וחברתית חזקה יותר, עשירה יותר ובעלת השפעה חיובית על העתיד האקדמי והמקצועי כאחד. חציית הקווים, גם אם היא באה מוועדה כה מכובדת, היא אחיזת עיניים ותו לא ואין לה מקום.

לפני שנתיים נפל דבר: בית ספר "ויצמן", שקלט מספר רב של תלמידים ערבים בלב יפו, נחצה, והוקם בית ספר חדש, בית ספר "א-זהרא". יש לברך על פתיחת בתי ספר, אך לדעתי מקרה זה העיד על כישלון חמור של משרד החינוך ושל עיריית תל-אביב-יפו כאחד, פשיטת רגל חינוכית. מה היה הרציונל המדעי שעליו הושתתה ההחלטה הזאת? האם מישו בדק בצורה מדעית שהפרדת מספר ילדים כזה או אחר משפיעה לטובה על החינוך או לא לטובה? איש לא בדק את השאלה הזאת; ההחלטה הייתה פוליטית-לאומית-לאומנית בלבד, ללא כל ביסוס מדעי. במקום להתמודד עם המצב הטבעי שנוצר, של בית ספר המתהווה ובו אוכלוסייה מעורבת, במקום לגשת לתופעה בדרך חינוכית, פסיכולוגית, סוציולוגית; במקום ליצור פנינה, הפרידו את התלמידים, כדי שלא יגרל מספרם של התלמידים הערבים בבית ספר יהודי.

זאת שערורייה. האם נפריד את המדינה לשתי מדינות? כולנו במדינה אחת. אכן, מרביתם לדבר על הערבים כעל איום דמוגרפי, אך זאת שאלה פוליטית, וכשהיא גולשת אל שדה החינוך זאת פשיטת רגל במלוא מובן המילה. מוזר שתוך כדי כך משקיעים מיליוני שקלים בחינוך לדור־קיום, לסובלנות, אך ברגע של מבחן נוצרת הפרדה. איש לא העלה את השאלה הנוקבת הזאת: מדוע? שאלה זו חייבת להישאל וחייבת להיבדק. מדיניות הפרדת התלמידים הערבים מן היהודים על יסוד חישוב דמוגרפי היא מדיניות נפסדת ותבוסתנית.

אשר לעיר רמלה, שם מערכת החינוך לערבים כושלת. מתוצאות בחינות הבגרות בשנה שעברה עולה כי 16 תלמידים בסך הכול מתוך 230 היו זכאים לתעודת בגרות. האם עורר הדבר תשומת לב? לא, עולם כמנהגו נוהג, שנת הלימודים הבאה נפתחה כאילו לא קרה דבר בשנה שעברה.

שיעור הילדים הערבים ברמלה הלומדים בבתי ספר פרטיים מגיע לכדי 33%. שיעור ילדי רמלה בבתי הספר הפרטיים נמוך יותר מזה שבחיפה וביפו משום שרוב האוכלוסייה הערבית בעיר חלשה מאוד מבחינה חברתית־כלכלית.

להלן נתונים מתוך סקר שערכתי בקרב 195 ערבים תושבי יפו בעלי השכלה אקדמאית, רובם בוגרי בתי ספר פרטיים: 79 אקדמאים הם בוגרי בית הספר "טרה־סנטה", 53 בוגרי תיכון מקיף י"ב, 43 בוגרי בית הספר הצרפתי "פרר" (סן ג'וזף), 7 בוגרי "טביתה", 11 בוגרי תיכון עירוני ז', אחד למד ב"גימנסיה הרצליה", אחד בוגר "אליאנס".

כדי להעניק לילדיו השכלה טובה ביפו, מוטב לערבי לשלם במיטב כספו ולשלוח אותם לבתי ספר פרטיים. ממצב זה מצטיירת תמונה עגומה מאוד. מרבית הערבים תושבי יפו אינם יכולים להרשות לעצמם מימון חינוך פרטי לילדים. מאחר שכבר נאמר שהחינוך הוא המכשיר המרכזי להכשרת הילד להיות חבר טוב בחברה לכשיגדל, זהו מעגל סגור ללא אפשרות לפרוץ ממנו החוצה.

מה עלינו לעשות כדי לחזק את מערכת החינוך לערבים? יש לחזק את בתי הספר הממלכתיים ביפו. לאחרונה הוקם בית ספר חדש, המעניק הזדמנות מצוינת לילדים בעלי רקע חברתי־כלכלי נמוך להשתלב במערכת חינוך מצוינת. כך צריך לעשות. יש כמה בתי ספר שאפשר לקיים בהם חינוך ביחד. כאלה הם בתי הספר הדו־לשוניים בירושלים, במשגב ובית הספר החדש בכפר קרע. מוסדות אלה הם דוגמה מצוינת לחינוך משולב ברמה גבוהה. אין זה מקרה שבתי הספר האלה הוקמו היכן שהוקמו, שכן ראשי המועצות המקומיות בכפר קרע ובסכנין דוגלים ברעיון של דו־קיום יהודי־ערבי.

עם זאת, אין כל ערובה לכך שזהו הדגם הטוב היחיד. מן הדין להשקיע מחשבה ולקבל החלטות על סמך בדיקה מדעית, חינוכית, פסיכולוגית ואנושית. בחיפה כמעט כל הילדים הערבים לומדים בבתי ספר ערביים. בעבר למדו תלמידים ערבים בודדים בבתי ספר יהודיים: בבית הספר הריאלי, בתיכון עירוני א' ובתיכון עירוני ה'. היום הרוב מעדיפים חינוך נפרד. בבחינת השאלה אם חינוך של יהודים וערבים צריך להיות לחוד או ביחד, ראוי לזכור כי במדינה דמוקרטית יש להתור לכך שהחינוך יהיה חופשי, שהאנשים יוכלו לבחור לעצמם חינוך זה או חינוך אחר, אך אין להשלים עם מצב שהיכולת הכלכלית היא הגורם העיקרי לחופש הבחירה. המפתח הדמוקרטי הוא שבחירת החינוך נעשית באופן חופשי ושוויוני תוך צמצום מרבי של שיקולים המסתמכים על דת, על גזע, על לאום או על מצב כלכלי.

חלק חמישי

אסטרטגיות התערבות

מעורבות אוניברסיטאית בקהילה: פרויקט פרייס-ברודי ביפו

שמעון שפיר

מאז הקמתן לפני מאות רבות של שנים, תפקידן של אוניברסיטאות הוא ליצור ידע, לשמר, לאגור אותו ולהעבירו מדור לדור; במילים אחרות: מחקר והוראה. תפקיד נוסף, השנוי במחלוקת, הוא שירות לקהילה. יש הסבורים שהאוניברסיטה צריכה לשרת את הקהילה רק אם השירות הוא פועל יוצא של המחקר ושל ההוראה. לעומתם יש הטוענים, כי בדומה למפעלים עסקיים, על אוניברסיטה להתנהג כ"אזרח טוב" של הקהילה שבה היא ממוקמת.

המעורבות של אוניברסיטה בקהילה נעשית בדרכים שונות. אוניברסיטה עשויה ליצור מנגנונים להפצת הידע שהיא מייצרת בקרב צרכנים פוטנציאליים – חקלאים, מורים, עובדי שירותי הבריאות ואחרים. חברים בסגל האוניברסיטה עשויים לשמש כיועצים לשלטונות, לעסקים או לארגוני החברה האזרחית, למשל מעורבות פרופסורים לכלכלה בהתוויית המדיניות הכלכלית באמצע שנות השמונים. סטודנטים במקצועות שונים, כגון משפטים, הוראה, עבודה סוציאלית ורפואה, מכשירים את עצמם, בין היתר, באמצעות עבודה בקהילה. יש אוניברסיטאות הסבורות, כי נוסף על ההכשרה המקצועית יש לחנך את הסטודנט, כאדם, למעורבות חברתית, באמצעות תכניות התנדבות בקהילה. ויש שאוניברסיטה פותחת את מתקניה ואת תכניות הלימודים שלה בפני הציבור הרחב.

אפשרות נוספת, השנויה במחלוקת בקרב אנשי אקדמיה, היא שהאוניברסיטה תקבל על עצמה לתרום לפיתוח הכולל של יחידה עירונית כלשהי. אוניברסיטת תל-אביב הייתה מאז ומתמיד מעורבת בקהילה במרבית הדרכים שהוזכרו כאן, למעט האחרונה. האוניברסיטה מעולם לא קיבלה על עצמה להיות מעורבת באופן שיטתי בקידומה של יחידה גאוגרפית מסוימת. זאת עד להפעלת יוזמת פרייס-ברודי ביפו.

הנשיא הנוכחי של אוניברסיטת תל-אביב, פרופ' איתמר רבינוביץ, הצהיר עם כניסתו לתפקיד, כי האוניברסיטה רואה לעצמה חובה לדאוג לקהילה. הזדמנות לממש את ההצהרה הזאת נוצרה כאשר קרן פרייס מסן-דייגו הביעה נכונות לתרום לאוניברסיטה סכום נכבד לפעילות למען הקהילה. יפו נבחרה כיעד לפעילות של האוניברסיטה, בתמיכת הקרן.

בחירתה של יפו לא הייתה מקרית. התורמים גילו עניין מיוחד במעמדו ובמצבו של המיעוט הערבי בישראל וביקשו לקדם דו-קיום בין יהודים לבין ערבים. הגם שראש עיריית תל-אביב-יפו טוען שעירו אינה עיר מעורבת, אין חולק על כך שיפו היא אזור מגורים משותף ליהודים ולערבים.

כך נבחרו שתי שכונות ביפו, שכונת עג'מי ושכונת יפו ג' דרום, כשכונות יעד ליוזמה הזאת. ברם, מכיוון שחלק ניכר מתכניות היוזמה מכוונות לתחום החינוך, ומערכת החינוך של יפו אינה מאורגנת לפי שכונות, נבחרה גם מערכת החינוך הציבורית כולה כיעד להתערבות. ליוזמה שותפים שלושה גורמים: קרן פרייס, עיריית תל-אביב-יפו ואוניברסיטת תל-אביב. יוזמת פרייס-ברודי מלווה בהערכה של הפעולה ותוצאותיה, ודברים אלה מבוססים על מידע שנאסף במסגרת הערכת פעילויות היוזמה.

מטרות היוזמה הן לשפר את איכות החיים של תושבי יפו, להעשיר את השירותים העומדים לרשותם, לשפר את רמת ההישגים החינוכיים והמקצועיים של ילדים ושל בני נוער, להעצים את התושבים ולהרחיב את מעגל המנהיגים והפעילים. כמו כן נקבע שיש להעמיק את הדיאלוג ואת שיתוף הפעולה בין יהודים לבין ערבים ביפו, ולהדק את הזיקה בין האוניברסיטה לבין הקהילות של יפו.

במהלך השנים האחרונות התקיימו במסגרת היוזמה הזאת עשרות רבות של תכניות. בשנת השיא התנהלו במקביל 45 תכניות שונות. גם בשנים דלות יותר התקיימו למעלה מעשרים תכניות, ובסך הכול התקיימו במהלך חמש השנים מאז ייסודה של היוזמה קרוב לשבעים תכניות מסוגים שונים. מרבית התכניות היו באחריותן של מחלקות אקדמיות: בית הספר לחינוך, הפקולטה למשפטים, בית הספר לעבודה סוציאלית, הפקולטה לרפואת שיניים, הפקולטה לארכיטקטורה, החוג לתאטרון ועוד. תכניות מעטות התקיימו בניהול ישיר של הנהלת היוזמה, הפועלת כמחלקה בדקנאט הסטודנטים.

מדי שנה בשנה משתתפים בדרך זו או אחרת כמחצית מתלמידי מערכת החינוך הציבורית ביפו בתכניות של היוזמה. בסיכום של שנים אחדות דומה, כי 90% בקירוב מכל תלמידי יפו נהנו מתכנית כל שהיא במסגרת היוזמה. בכל שנה משתתפים גם כמה מאות בוגרים בתכניות חברתיות, כמה מאות אנשים פונים לקליניקה המשפטית, וכמה מאות עובדי ציבור משתתפים בתכניות הכשרה והשתלמות. היקף החדירה של היוזמה ליפו הוא משמעותי ביותר.

לעומת משקלה הנכבד של היוזמה ביפו, באוניברסיטה היא בטלה בשישים. מתוך עשרות אלפי הסטודנטים ואלפי חברי הסגל, רק 170-240 סטודנטים ו-20-30 חברי סגל משתתפים בתכניות אלה.

כיצד העובדה שיפו עיר מעורבת באה לידי ביטוי בפעילותה של היוזמה? הדבר ניכר במודעות לקיומם של שני מגזרים, יהודי וערבי, ובמאמץ לחלק ביניהם את משאבי היוזמה

באופן שוויוני. תכניות שהתחילו במגזר היהודי הורחבו למגזר הערבי, ולהפך. במשך הזמן הייתה גלישה מסוימת לכיוון המגזר הערבי, מכיוון שהוא צמא יותר למשאבים ולתכניות ולכן גם מסוגל לקלוט אותם טוב יותר. מדי פעם בפעם תכנית שלא האריכה ימים במגזר היהודי התפתחה היטב במגזר הערבי.

מקום מיוחד הוקצה לתכניות המפגישות ערבים ויהודים, ילדים או מבוגרים, מקצתן פעילויות של למידה משותפת, מיעוטן מפגשים מונחים של דיאלוג סביב הקונפליקט היהודי-ערבי. מרבית הפעילויות המשותפות הצליחו, למעט אלה שהתמקדו בקונפליקט. אלה נקטעו לעתים באופן, משום שהמשתתפים חשו שהם מתקשים מדי להתמודד עם הקונפליקט היהודי-הערבי. כמו במקומות רבים אחרים, גם כאן נמצא שמוטב ליצור דיאלוג סביב נושאים משותפים ולא סביב הנושא המפריד.

ככלל, יוזמת פרייס-ברודי של אוניברסיטת תל-אביב ביפו היא סיפור הצלחה. בדקנו כל תכנית בנפרד על ידי מעקב ומשוב, באמצעות שיחות עם מנהלי בתי הספר ועם מנהיגים בשכונות, וההדים חיוביים מאוד. התכניות השונות מתנהלות ביעילות, תוך היענות לצרכים המקומיים. חלק גדול מן ההצלחה הוא בעצם המפגש של אנשי יפו, ילדים ומבוגרים כאחד, עם האוניברסיטה. התחושה כיום היא שהאוניברסיטה נראית קרובה יותר, מנוכרת פחות.

שתי שאלות נותרו בלא מענה. השאלה האחת היא, האם יוזמת פרייס-ברודי, כפי שהיא, ממצה את הפוטנציאל של האוניברסיטה הגדולה ביותר במדינת ישראל, על אלפי אנשי הסגל שלה ועשרות אלפי הסטודנטים, ומשאבי הידע העצומים האצורים בה? בעניין הזה יש לומר, כי האוניברסיטה לא בחרה למלא תפקיד אסטרטגי לפתרון כל הבעיות של יפו. האוניברסיטה פעלה במסגרת יוזמת פרייס-ברודי כגוף המאפשר לחבריו (אנשי הסגל האקדמי וסטודנטים) להכיר את הקהילה ולתרום לה. האוניברסיטה לא התיימרה להתמודד עם הבעיות הגדולות של יפו, ואיש גם לא ביקש ממנה לעשות זאת.

השאלה השנייה שנותרה בלא מענה היא השרידות של תכניות. תפקידה של האוניברסיטה, כפי שהיא רואה אותו, הוא ליזום, להגות ולחדש. היא אינה רואה את תפקידה כמפעילת תכניות לטווח ארוך. העירייה מצדה לא קיבלה על עצמה אחריות להמשך התכניות האלה. לכן השאלה עד מתי תימשכנה התכניות נותרת בלא מענה.

המסקנה הכללית הנובעת מהערכת יוזמת פרייס-ברודי היא, שאוניברסיטה יכולה להיות מעורבת בקהילה ולתרום לה תרומה ניכרת. כמעט לכל מחלקה באוניברסיטה יש מה לתרום לקהילה, אך נדרש מנגנון המאפשר לחברי הסגל האקדמי ולסטודנטים לממש את הפוטנציאל הזה. מנגנון כזה נוצר ביוזמת פרייס-ברודי ביפו, והוא הוכיח את יעילותו. עם זאת, שינוי מהפכני במצבם ובמעמדם של אזורי מצוקה עירוניים מחייב שינוי במדיניות השלטון העירוני והארצי, בצד חשיבה אסטרטגית על בעיות מורכבות וסבוכות. אוניברסיטה יכולה לתרום רבות

לחשיבה כזאת, הן על בסיס הידע הכללי שנצבר בה, והן בזכות ההיכרות עם חיי הקהילה ועם מצוקות תושביה, הנוצרת במהלך המעורבות של חברי הסגל ושל הסטודנטים בפרויקטים כמו אלה שנכללו ביוזמת פרייס-ברודי ביפו. כיום זוהי הבטחה שעדיין לא מומשה.

פרויקט ערים מעורבות של שתי"ל ברמלה ובלוד

בות'ינה דביט

אני ילידת רמלה ומגדירה את עצמי כאישה ערבייה פלסטינית אזרחית המדינה. ההגדרה העצמית היא עניין לאדם המגדיר את עצמו. קבוצה אינה יכולה לקבוע כרצונה לקבוצה אחרת הגדרת זהות.

רמלה ולוד הן שתי הערים הקשות ביותר בכל הקשור לדיור לאוכלוסייה הערבית. בשתייהן האוכלוסייה הערבית עדיין נאבקת על עצם ההכרה החוקית בהימצאותה, אף שמדובר באוכלוסייה ילידה בעלת היסטוריה ארוכה, גאוה ואהבה למקום. כדי לפתור היטב את הבעיות של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות, יש להתחיל להתחשב ברקע ההיסטורי שלה. העיר רמלה נבנתה בשנת 716, ובמשך 400 שנה הייתה בירת פלסטין. עולי הרגל שהגיעו ליפו היו מקבלים לידיהם מפת דרכים. המפה הראתה שלוש תחנות בדרך לירושלים: יפו הייתה התחנה הראשונה, רמלה השנייה, עמ'אס (כפר ליד לטרון שישראל הרסה בשנת 1967) השלישית, ומשם הראתה המפה את הדרך לירושלים. בשנים 1940-1948 מנתה האוכלוסייה הפלסטינית ברמלה 17,000 נפש. רק 900 מהם נשארו לאחר 1948. רוב השכונות שהיו אז בעיר נהרסו. בדברנו על הצורך לשמר את מרכזי הערים ההיסטוריים ואת מסורת החיים המקומית, אין אנו עוסקים אך ורק במונומנטים ההיסטוריים והדתיים, אלא גם במרקם השכונתי המיוחד לאותן הערים.

ברמלה מתגוררים 14 אלף תושבים ערבים בקירוב, שהם כ-20% מכלל תושבי העיר. כ-1,100 בתים הם מבנים בלתי מאושרים, הוצאו 150 צווי הריסה, ובשנתיים האחרונות (2003-2004) נהרסו 25 בתים. האוכלוסייה הערבית ברמלה מרוכזת בשלוש שכונות עיקריות: (1) העיר העתיקה, האזור המכונה בפי כול "גטו", לעתים גם בפי ראש העירייה, שאחרי 1948 רוכזו בו מרבית הפלסטינים תושבי העיר. האזור מונה כיום 3,500 איש; (2) ג'וואריש, שכונה שנוסדה בשנת 1950 במסגרת הסכם בין מנהל מקרקעי ישראל לבין בדואים שהובאו מן הנגב; (3) גן חקל א' וגן חקל ב'. יש בעיר עוד כמה שכונות קטנות שהיו קיימות לפני קום המדינה וכיום הן אינן מוכרות רשמית.

ברמלה מתנהלת כיום מתקפת תכנון שנועדה לחנוק את השכונות הערביות ולא לאפשר להן להתפתח בעתיד. האזור הנקרא גן חקל א' וב' הוא מחוץ לתכנית, והוא מיועד כולו לאזור תעשייה רג"ם, שישתרע על פני 3,000 דונם, ללא כל התחשבות בעובדה שיש במקום שכונות מגורים, בוודאי ללא כל התחשבות בצורכי האוכלוסייה הפלסטינית המתגוררת במקום, הזקוקה לעתודות קרקע. במפות התכנון של העירייה הקו הכחול מקיף את גן חקל ב', ומשמעות הסימון היא הוצאת השכונה אל מחוץ לתכנית הבנייה המוצעת.

מרבית הבתים בשכונת גן חקל הם מבנים בלתי מאושרים, או בלשון הציבור – לא חוקיים. בשכונת גן חקל ב', מעבר לכביש, מתוכננת הרחבת כביש מספר 40. קווי הבניין אינם מאפשרים להפוך את הבתים שכבר קיימים היום לחוקיים. לכל הבתים האלה הוצאו צווי הריסה המקבילים לקו הבניין.

מצב שכונת הרכבת ברמלה דומה לזה השורר בשכונת הרכבת בלוד. את השכונה הקימו השלטונות הבריטיים בעבור העובדים הבריטים. היום השכונה דחוסה בין כביש מספר 40, מסילת הרכבת, גשר עילי והכביש המהיר לירושלים. לרברי ראש העירייה, נועדה השכונה הזאת "להתאדות", וכדבריו – מהר ככל האפשר. הנה כי כן, רשויות העיר מצפות מתושביה להתאדות.

בעיר העתיקה ברמלה פרויקט "פינוי בינוי": המדיניות שואפת לפנות את התושבים הערבים מן העיר העתיקה כדי לייעד את העיר ולהרוס את הצביון המקומי ההיסטורי של המקום ואת המרקם השכונתי הקיים. דוגמה לכך היא שכונת הארמנים ברמלה: לפני חודשים אחדים נהרסו כל המבנים בשטח המשתרע על פני שלושה-ארבעה דונמים. דומה כי מישוהו בעירייה החליט שיש להכשיר שטחי חניה בעבור באי אולמות השמחות המצויים בסביבה. כך הרסו שכונה בעלת היסטוריה בת מאות שנים, תוך הפרת חוקי רשות העתיקות.

האוכלוסייה הערבית מוכפשת כעוברת על חוקי התכנון והבנייה, אך לתושבים הערבים אין כל בררה אחרת. השכונות החדשות מיועדות רק ליהודים, על פי תנאים קבועים מראש: לקליטת עלייה או דיור לציבור הדתי-לאומי, או בתים המיועדים לאוכלוסייה לאחר שירות צבאי. ככל הבנייה הציבורית ברמלה, כמו גם בלוד, אין כל הצעות לפתרון מצוקת הדיור של האוכלוסייה הערבית.

על המדיניות המפלה מעיד גם שיווק הדירות לשכונות החדשות. על פי נתוני העירייה, חסרות עתה בלוד 1,600 יחידות דיור בעבור האוכלוסייה הערבית, אך שלטי חוצות בעיר מכריזים על פרויקט כמו רמת אלישיב, הנבנה בסיוע משרד ראש הממשלה, כמקום המיועד אך ורק לציבור הדתי-לאומי. המקום נמכר במחיר של שבעה שקלים למגרש.

הזנחת השכונות הערביות באה לידי ביטוי גם במראה הסביבה. בכל מקום נראים מי ביוב הזורמים על פני השטח, בין שמדובר בשכונה בלתי מוכרת ובין בשכונה מוכרת שנבנתה ביוזמת

העירייה. חיידק קדחת הנילוס המערבי אינו גזען, והוא עלול לפגוע גם ביהודים. שכונות הערבים מוקפות חומות; הן נראות היום כמו אתרי פסולת, ובין עֲרַמַת פסולת אחת לאחרת גרים אנשים. בלוד כמעט אין איסוף פסולת בשכונות הערביות.

המצב בלוד שונה מעט. בלוד יש 20,000 תושבים ערבים בקירוב שהם כ-27% מכלל תושבי העיר. ראש הממשלה שותף ליצירת ההפליה, בהגדירו את העיר כבעלת "בעיה דמוגרפית". זהו היחס של המדינה כלפי המיעוט — כאל מטרד סביבתי שיש להיפטר ממנו.

כאן השכונות הערביות אינן מוכרות כלל ואינן מופיעות במפות. במפה נראה מושב ניר צבי ונראית שכונת גני אביב, שהיא שכונה חדשה. השכונות הערביות — שכונת הרכבת ופרדס שניר — להן אין קיום במפות והן אינן נזכרות בתכניות. העיר העתיקה בלוד נהרסה ולא נשאר לשמר בה אלא קומץ מבנים.

בשטח שבין הערים לוד ורמלה יוזמת עיריית רמלה פרויקט הנקרא "מתחם מכבי", המציע דירות — כנראה שוב רק ליהודים — באופן החוסם את המעבר אל השכונה הערבית, ללא יצירת כל אפשרות חלופית. תושבי השכונה יצטרכו ללכת סחור סחור עד שיימצא להם פתח יציאה. הכניסה לשכונות הערביות כרוכה בסכנת קיום יום-יומית. בשלוש השנים האחרונות, 13 איש נפלו קורבן בגין היעדר מעברים מוסדרים להולכי רגל ולמכוניות על פני פסי הרכבת. משרד ראש העירייה בלוד, לעומת זאת, מצוי במקום מטופח ונקי, שאינו אלא שטח ערבי שהוכרז כנכס של נפקדים.

כתוצאה מהתארגנות תושבי שכונת הרכבת בלוד ולאחר גיוס אמצעי התקשורת, החליטה ועדה בין-משרדית לבנות הפרדה מפלסית במעבר המסילות בשכונת הרכבת בלוד. יש בכך הבטחה להתחלה של שינוי, הנובע מלחץ של תושבי המקום. גם ברמלה מתחילים לחוש בשינוי מסוים, כתוצאה מלחץ של התושבים.

לסיכום, המציאות בשכונות הערביות ברמלה ובלוד היא סביבה העוינת את תושביה. העיריות אינן כוללות את התושבים הערבים בעיר במסגרת התכנון העירוני, אין מציעים להם פתרונות דיור, אין מציעים להם אזורים ציבוריים ומתייחסים אליהם כאל מטרד מאיים. כדי למנוע את מה שהעיריות רואות כסכנה של בנייה ערבית, חוסמים את השכונות הערביות בכבישים מהירים, בחומות הפרדה ובאזורי תעשייה.

בלוד, במקום לשפר את תנאי החיים של הציבור הערבי, יוצרים פתרונות של כוח, של מחסומים, בטענה של חיפוש אחר סמים. הערבים בלוד וברמלה אומרים "לא לסמים", אך גם "לא למחסומים". כדי להיאבק בסמים יש צורך בהתארגנות של כלל המערכת הציבורית

והממסדית. יש צורך בשיפור מערכת החינוך, בהסברה ובהקמת מוסדות לטיפול באוכלוסייה החלשה בדרך המכבדת את התושבים ולא כעונש קיבוצי.

השלטונות מכחישים שיש בעיה ומסתפקים בדיבור על מחדל באכיפת חוקי התכנון והבנייה. הפתרון שהם מציעים הוא הרס בתים, לא תכנון שכונות. ראשי העירייה מציעים להקים יחידות ללחימה בבנייה הבלתי חוקית. קשה להאמין: המדינה מוכנה להשקיע משאבים בהרס במקום בבנייה. עלות הריסה של בית היא 300-500 אלף שקלים חדשים. אילו הושקע הכסף הזה בהכנת תכניות מתאר, בבנייה לאוכלוסייה הערבית, בשימור המבנים ההיסטוריים, היו פני שתי הערים האלה שונות. ההרס פוגע בכולנו, גם באוכלוסייה היהודית.

לפי שעה רשויות המדינה עושות יד אחת עם הרשויות העירוניות. האטימות קיימת גם בכנסת. להוציא חבר כנסת אחד, הרב מיכאל מלכיאור, הדואב על הילדים שבתייהם נהרסו, ניכרת אטימות כוללת. קשה להבין כיצד נותנות רשויות המדינה יד מעודדת למשטרה ולרשויות המקומיות להרוס בתים, להרוס משפחות.

מה נותר לתושבים הערבים לעשות? בעיקר לשמור על שפיות, לפעול כחברה אזרחית מודעת, להקים שותפויות עם ארגונים למען זכויות האדם ולהפעיל לחץ על מוסדות השלטון כדי לשנות את המציאות. הציבור הערבי צריך לקבל על עצמו אחריות, להתארגן כקולקטיב ולדרוש את זכויותיו כמיעוט. כדי להבטיח עתיד משותף ובונה, נודעת חשיבות רבה גם לפעילות משותפת של יהודים וערבים.

מעורבות הרשות המוניציפלית: המשלמה ליפו

דרור אמיר

המשלמה ליפו הוקמה במסגרת ניסיונה של עיריית תל-אביב לפעול לשיפור איכות חיי התושבים ביפו, יהודים וערבים כאחד. ראוי לבחון אם המסגרת הזאת עשויה לשמש כמודל למקומות אחרים בארץ המבקשים לנקוט העדפה מתקנת.

יפו משתרעת על פני 12% משטח העיר; מתגוררים בה 137,400 תושבים המהווים 37% מתושבי העיר, ו-15 אלף מתוכם ערבים. 27% מתושבי יפו מקבלים סיוע וטיפול בלשכות הרווחה ביפו. במשך שנים הוזנחה יפו, בין שהייתה זו מדיניות ובין שהיה בכך מחדל, ומצב התשתית ותנאי הקהילה הידרדרו בה. עם כניסתו לתפקיד החליט ראש העירייה, רון חולדאי, להציב את יפו במקום גבוה בסדר העדיפות העירוני. לצורך זה הקים את המשלמה ליפו, אשר ביקשה ליצור ביפו משהו חדש. כל הניסיונות הקודמים במסגרת מנהלת רובע או במסגרת ועדה מיוחדת עלו בתוהו בשל היעדר תקציבים.

המשלמה היא מסגרת ארגונית תוך-עירונית, מנהל בתוך העירייה. ראש המשלמה כפוף למנכ"ל העירייה ולראש העירייה. תפקיד המשלמה הוא לארגן את המשאבים העירוניים והחוץ-עירוניים וליצור שיתוף פעולה בין כל הגופים העוסקים ביפו וכן בין העירייה לבין הקהילה. למילה "משלמה" אין כל הגדרה במילון; זהו שילוב של "שלם" ו"ממשל". עובדים בה 18 איש במגוון רב של תחומים ועומד לרשותם תקציב פיתוח של 50-60 מיליון ש"ח בשנה. החזון הוא לפתח את יפו כמרכז רב-תרבותי ותיירותי מוביל, המעניק לתושבים איכות חיים בסטנדרטים הגבוהים ביותר.

המשלמה עובדת בשישה אפיקי פעולה. אפיק פעולה אחד הוא שיפור התשתית העירונית ופיתוח גנים ציבוריים. בארבע שנים (2000-2004) נוספו ליפו למעלה משמונים דונם של שטח ירוק. העירייה הרחיבה את שירותיה ופיתחה עוגנים כלכליים וחברתיים, בהם המכללה האקדמית ונמל יפו.

אפיק הפעולה השני הוא מיזמים מיוחדים: אמנם המשלמה אינה עוסקת בחינוך ובחברה – על כך אחראים מנהל החינוך ומנהל השירותים החברתיים – אך היא מתערבת במפעלים מיוחדים, כמו פרויקט פרייס-ברודי של אוניברסיטת תל-אביב, ובשיתוף פעולה עם גופי העירייה השונים, כדי לתת ערך מוסף לפעולות שונות וכדי לאפשר התמקדות בבעיות ספציפיות. אפיק הפעולה השלישי הוא סיוע לקידום הדיאלוג וחיי השיתוף בין יהודים לערבים; לפעמים המשלמה מצליחה בכך במידה רבה ולפעמים במידה פחותה. היא מנסה להקהות נושאי מתח; למשל, בשיתוף עם המועצה המוסלמית מנסה המשלמה להקהות את הוויכוח בנושא עוצמת הקריאה של המואזין, נושא שגם בקהיר היה לסלע מחלוקת.

אפיק הפעולה הרביעי הוא שיפור התדמית של יפו. לעתים בולט בעיר הפן של התיירות, עיר של רומנטיקה, לעתים שמים אליה לב בשל היותה עיר עתיקה ועיר נמל, אך יש שמתייחסים אליה כאל עיר של פשע. יפו אינה עיר פשע. יפו היא עיר, או חלק מעיר, בעלת פנים חיוביות, ואותן אנו מציגים. הפעולות האלה מלוות בהעצמה קהילתית של ועדים ושל מועצות ואגודות של התושבים.

בשנים 2000-2004 הושקעו ביפו למעלה מ-400 מיליון ש"ח בפיתוח. תקציב זה אפשר לחולל מהפכה ואכן נעשה בו שימוש הלכה למעשה. אחד הפרויקטים המובילים בעיר הוא המכללה האקדמית של תל-אביב-יפו, השוכנת במקום שהיה עד עתה עזוב ומוזנח. כיום (2004) לומדים במכללה של יפו 800 סטודנטים, ובשנת 2007 ילמדו בה 1,500 סטודנטים נוספים. למכללה יש השפעה חינוכית על הסביבה באמצעות הפרויקט "גם אני אהיה סטודנט". במסגרת זו מבקרים סטודנטים של המכללה בבתי הספר ביפו לוודא שתלמידים בעלי הכישורים המתאימים יצליחו לסיים את לימודיהם ולהיבחן בבחינות הבגרות ברמה של חמש יחידות בכל המקצועות העיקריים ולהגיע ללימודים אוניברסיטאיים.

אפיק הפעולה החמישי של המשלמה הוא מפעל "בנה דירתך" לציבור הערבי כדי לאפשר לזוגות צעירים ערבים לרכוש לעצמם דיור הולם במחיר שווה לכל נפש ולהתמודד עם מחירי הדיור הגבוהים בעיר. למרבה הצער התברר, כי הבעיה אינה רק מחסור בהיצע של דיור זול. הבעיה ביפו היא סוציאלית: היעדר כל יכולת לקנות כל דירה שהיא והיעדר יכולת של רבים מן התושבים הערבים לעמוד בתשלומי משכנתא. בשלב הראשון הוצעו 95 יחידות דיור ונמכרו 22 יחידות בלבד. הפתרון לבעיה בהיקף כזה מצוי בידי הדרג הממשלתי, שצריך להקצות דיור לזכאים לכך מבחינה סוציאלית. הנושא הזה אינו בידי העירייה. גם פיתוח התשתיות בעיר מתקדם. 40% מהרחובות ביפו זכו לטיפול תשתית מקיף, הוחלפו כל מערכות הביוב, המים, החשמל, התקשורת, התאורה, הכבישים והמדרכות. תכנית החומש מקיפה 70% מרחובות יפו.

אפיק הפעולה השישי של המשלמה הוא פיתוח התיירות, ומטרתו לשפר את המצב הכלכלי על ידי הגברת פעילות המסחר, אך גם לשפר את תדמית העיר. הפיתוח הזה נעשה במשותף עם משרד התיירות והיעד הוא להפוך את כל צפון יפו לאזור שוטטות תיירותי. מסתבר שתיירים מגיעים ליפו, אך הם אינם משקיעים בה מכספם, הם אינם נכנסים למסעדות ולחנויות, אלא מובילים בסיור באוטובוס בשעת לילה יפה וחוזרים לתל-אביב. המטרה היא להשאיר את התייר בעיר ולהניעו לסייר בה רגלית.

במסגרת שיפור פניה של העיר נעשות פעולות שיקום במגרל השעון, בבית הספריא ובבית המושל העתיק שעמד לקרוס. שוק הפשפשים הוסדר והפיתוח הציבורי החל לתת את אותותיו בעסקים. במדרון של יפו יפותח פארק חוף בהשקעה גדולה והתכנון יעשה בשיתוף עם התושבים ובעזרת קבוצות מיקוד.

מערכת החינוך ביפו סובלת מחוליים רבים. נשירת התלמידים גבוהה, הם אינם מתמידים במידה הנדרשת והישגיהם אינם משביעי רצון. בשנים האחרונות נפתחו בתי ספר ערביים חדשים: בית ספר בלב יפו, חטיבה צעירה בבית הספר "ויצמן", חטיבה צעירה בבית הספר "חסן ערפה", בית הספר העירוני כ"ב נפתח בבית ספר הנותן הזדמנות שנייה לתלמידים שנשרו, ואכן חלק מהתלמידים הצליחו להגיע לתעודת בגרות. שיעורי ההתמדה בלימודים גדלים. המצב עדיין אינו משביע רצון, אך ניכר שיפור ברמת ההישגים ובמספר התלמידים הבוחרים להמשיך ללמוד ביפו. המשלמה פועלת גם למען בני נוער מחוץ למערכת הלימודים ובעיקר למען מי שנשרו מן המערכת הסדירה.

ההצלחה אינה מובטחת. כדי להצליח בשיפור פני העיר על הנהלת העירייה וראש העירייה לדבוק בתכנית מתוך מחויבות מלאה ולהבטיח את התקציבים למימוש המפעלים רבי-החשיבות. נדרש גם צוות שיוכל לממש את התכניות, גוף המוקדש למשימה זו, המתחיל פרויקט ואינו מניח אותו עד השלמתו במלואו. העירייה איננה כוח משימה לפרויקט; היא פועלת באמצעות מחלקות וארגונים עירוניים. כדי להתמיד במלאכת פיתוח יפו יש לארגן את כל הכוחות העירוניים ולהקצות את התקציבים הדרושים לכך. ייתכן שיש לדרוש לכך גם תקציב ממשלתי.

פרט לתקציבים חשובה מאוד גישת העבודה של המשלמה. ראשית, יש צורך להגביר את האמון בין המשלמה לבין הקהילה. שנית, יש לטפל בבעיות של יפו כמכלול, לא בבעיות יחידות.

חלק שישי

ערים מעורבות בעולם – הממד ההשוואתי

שאלות מעיר גבול

פרדריק בול

עד סוף שנת 2002 היה חלק מן הרבעים הפנימיים של בלפסט מקושט בדגלים ישראלים וחלקם בדגלים פלסטיניים. כדי למפות את החלקים הקתוליים או הפרוטסטנטיים, די היה בשרטוט מפה על פי פריסת הדגלים הפלסטיניים והישראליים. זאת הייתה אפיזודה קטנה וחריגה, אך אין ספק כי היא קשורה בעובדה שהאוכלוסיות בבלפסט פירשו את מצבן בדרך מיוחדת: צד אחד הרגיש קרבה לישראלים ולמה שנתפס בעיניהם כמצבם של הישראלים, ואילו הצד האחר חש קרבה למה שנתפס כמצבם של הפלסטינים. ייתכן שצדקו וייתכן שטעו, אך זאת המציאות שאנחנו עוסקים בה למעשה.

העניין שלי בהפרדה אתנית אורבנית נובע מכך שבמשך 41 השנים האחרונות אני חי בבלפסט ועובד בה. בתחילה ניסיתי לתאר באופן כמותי את מידת ההפרדה שהייתה קיימת בין הקבוצות בעיר. אחר כך התחלתי לבחון מהן הפונקציות האפשריות של ההפרדה האתנית בין מקומות מגוריהם של התושבים. לאחר מכן התמקדתי בשינוי שיוצרת ההפרדה ובמידת יציבותה. בשלב הרביעי של התעניינותי התחלתי לגלות עניין באפשרות למקם את ההפרדה האתנית הקיימת בבלפסט בהקשר של השוואה רחבה יותר. לבסוף חשתי צורך הולך וגובר לבחון את ההשלכות של ההפרדה על היבטים אחרים של חיי העיר ולחקור יוזמות של מדיניות המיועדת לצמצם את ההפרדה.

בשנת 2000 יצא לאור ספר שערכתי שכותרתו Ethnicity and Housing: Accommodating the Differences. אחד האנשים שהוזמנו לכתוב לאסופה היה ד"ר ע'אזי פלאח (Ghazi Falah), שעבד בעת ההיא באוניברסיטה של טורונטו וכתב מחקר על ערים מעורבות בישראל. כשקיבלנו את המאמר התברר מיד שהמושג "מעורב" נתפס בעיניי בדרך שונה משהוא נתפס בישראל. וכך קבע פלאח: "מן הדין לציין, כי בישראל משתמשים במושג 'מעורב' כדי לבטא מציאות דמוגרפית אתנית ולא מצב ממשי של מגורים". כל הערים והעיירות שלנו באירלנד הן מעורבות במובן הישראלי של המושג, אך בעיניי מנקודת המבט של אירלנד הצפונית, "מעורב" אינו רק מאפיין של שתי קבוצות הנמצאות יחד בעיר או חסרות בה, כי אם יש לבדוק באיזו מידה שתי האוכלוסיות – במקרה שלנו קתולים ופרוטסטנטים – מעורבות זו בזו בשכונות וברחובות.

לאחר שנים ארוכות של סכסוך רווי-דם מנסה בלפסט ליצור את דפוס החיים ההולם את שתי קבוצות האוכלוסייה העיקריות בה: הקתולים והפרוטסטנטים. כיום יש בעיר מידה רבה של הפרדה: יש בה שטחים המאוכלסים רק בפרוטסטנטים, שטחים אחרים הם של קתולים בלבד, ויש בה אזורים מגורים מעורבים. בין האזורים יש חומות הפרדה או קווי שלום, אך אין זו חומה רצופה אלא שורה של קטעים נפרדים.

שליש מתושבי העיר מתגוררים באזורים קתוליים נפרדים, ו-42% מתגוררים בשכונות פרוטסטנטיות. פירוש הדבר הוא, שלמעשה 75% מאוכלוסיית העיר מתגוררים בשכונות נפרדות, ואילו 25% מתגוררים בשכונות שאפשר להגדירן מעורבות.

בחברה או במדינה שיש בה שתי קבוצות אתניות לאומיות גדולות, כמו אירלנד הצפונית וישראל, אפשר למצוא ארבעה מצבים אורבניים על פני הרצף שבין מעורבות להפרדה:

- ערים נפרדות: עיר בעבור קבוצה א' ועיר בעבור קבוצה ב', עיר לקתולים ועיר לפרוטסטנטים, עיר ליהודים ועיר לערבים.
- שתי קבוצות החיות בעיר אחת אך תוך הפרדה מלאה בין השתיים.
- שתי קבוצות החיות בעיר, יש ביניהן עירוב רב, אך עדיין קיימת מידה רבה של הפרדה בין שתי האוכלוסיות.
- מעורבות מלאה של שתי הקבוצות, המקיימות ביניהן קשר ממשי ואין כל הפרדה ביניהן בדרך משמעותית כלשהי.

מדידת ההפרדה

כדי להשוות בין ערים ובין חברות, מן הדין לגבש אבני בוחן מדידות להשוואת ההפרדה בין קבוצות באוכלוסייה, שכן השוני בין חברה לחברה רב עד כדי כך שכל השוואה לא תהיה תקפה, אלא אם כן המחקרים יתנהלו על בסיס עקבי ומדויק ביותר של השוואה.

אחת הבעיות העיקריות היא כיצד מגדירים קבוצות באוכלוסייה. למשל, האם נגדיר את האוכלוסייה בעיר כמו בלפסט כפרוטסטנטים, כקתולים וכמשהו אחר שנכנה "אחרים"? האם המיון אמור לכלול רק שתי קבוצות? האם יש סכנה שאנו כופים אחידות פנימית בלתי מציאותית על קבוצות שאנו מצמידים להן תווית של "קתולים" ו"פרוטסטנטים"? במילים אחרות, תהליך קביעת התוויות אינו קל ויש סכנה שנדחוס מגוון של אפשרויות הקיימות במציאות לתיבות מופשטות.

תפקידה של ההפרדה

בדרך כלל נהוג להתייחס אל הפרדה כאל תופעה שלילית, אך יש לה גם כמה היבטים חיוביים. במצבים של קונפליקט, של תחושת איום או של איום ממשי באלימות גופנית ונפשית, ההפרדה

ממלאת תפקיד חיובי. התרכזות של קהילה אתנית עירונית באזור אחד היא דרך להתמודד עם איום ואף אמצעי של הגנה מפני התקפות מבחוץ. ההיסטוריה הארוכה של הסכסוך בין הקהילות בבלפסט מדגימה שוב ושוב את החשיבות של המקבץ הקהילתי הנפרד כאמצעי להתגוננות. התרכזותם של בני קהילה אתנית במקום מגורים אחד, גם ללא איום מבחוץ, מגבירה את תחושת הנוחות של חיים באווירה בין אנשים הדומים זה לזה. כדברי הסוציולוג האמריקני Louis Worth, זאת הסובלנות האופיינית למושבות של מהגרים.

פן נוסף של התרכזות של קהילה אתנית באזור מגורים מקובץ הוא ההתקפה: הפרדת המגורים של הקבוצה עשויה לספק בסיס לפעולה במאבק של חברי אותה קבוצה נגד החברה הרחבה. המאבק הזה עשוי להתנהל בדרך פוליטית שקטה או ב אלימות. התרכזות של קבוצה מסוימת במרחב מסוים עשויה לאפשר לה לבחור את נציגיה ולשלוח אותם להיאבק את מאבקה של הקבוצה כולה בזירה הפוליטית.

עם זאת, התרכזות של קבוצה במקום מגורים אחד עשויה להתרחב אל מעבר לפוליטיקה הממוסדת. אזורים כאלה עשויים בסופו של דבר ליצור את הבסיס להתקוממות עירונית או למלחמת גרילה. אזור כזה הופך לסביבה המקבילה במידה רבה לאזורים הקלאסיים שבהם מתנהלת מלחמת גרילה, שהיו חביבים, כידוע, על מאו צה טונג. אוכלוסייה אוהדת היא מקור החיים של מלחמת הגרילה, ואכן אזורים מסוימים בבלפסט תפקדו כך מעת לעת, כאשר קבוצות של מתקוממים הסתתרו באזורים המוגנים בשתיקת התושבים, שתיקה שהייתה מבוססת על אהדה, על קרבה או על עירוב של השתיים.

היבט חיובי נוסף של בידוד אתני הוא היכולת לשמר תרבות. קבוצות אתניות עירוניות רבות משתקקות לשמר את מסורתן התרבותית ולפתחה. הן אינן רוצות לאבד את מה שנתפס בעיניהן כאורח חייהן הייחודי, את המסורת, את התרבות, את השפה, את הדת או כל פן אחר של התרבות. מגורים בנפרד הם אמצעי המסייע לקיים את תרבותה של הקבוצה בידי האנשים שאתם מתנהלים קשרי היום-יום, לבנות את מוסדות הקהילה, בהם הכנסיות, בתי הכנסת, המסגדים, המקדשים וכיוצא באלה. יש קשרי גומלין בין המוסדות של הקהילה לבין הקהילה. המוסדות מסייעים לקיים את הקבוצה והריכוז של הקבוצה מסייע לקיים את המוסדות. המושג האופנתי כיום של הון חברתי מתאים כאן בהחלט.

החיים של קבוצה אתנית באזור נפרד מסייעים גם לפתח יזמות אתנית. אזור שמתרכזים בו בני קהילה אחת עשוי לתמוך בהתפתחות של יזמים אתניים, המתפרנסים מן השכונה המקומית והציבור המקומי בשכונה תומך בהם.

יתר על כן, לבידוד של קבוצה אתנית יש פונקציה גם בחברה הרחבה. לפונקציה ההתקפה, שהזכרנו קודם, יש פונקציה נגדית, של השתקפות מקבילה: הפרדה עשויה לשמש כאמצעי

ריסון ופיקוח בידי החברה הרחבה כדי למנוע מעשי אלימות, אם אכן טיב הסכסוך בין הקבוצות בעיר עלול לעורר אלימות.

הפרדה בין קבוצות אתניות ממלאת גם פונקציה של הימנעות ממגע בעבור קבוצות דומיננטיות. ההפרדה מאפשרת לצמצם את המגע עם מי שעשויים להיתפס כ"אחרים" או כגורמים זרים ובלתי רצויים.

לבסוף אציין, כי הפרדה מאפשרת לקבוצות מיעוט לשמר את תרבותן בזכות צמצום הסיכוי של נישואים בין-קבוצתיים. ההפרדה מסייעת לקבוצת הרוב לשמר את הדומיננטיות שלה בבתי הספר השכונתיים, זאת כמובן במקום שבו מערכת בתי הספר משותפת.

עם זאת, הכול ערים לכך שלקבוצות מבודדות רבות אין כל אפשרות לבחור את דרך חייהן בעיר, בעיקר בתחום המגורים, בתי הספר והתעסוקה. הפרדה, כידוע, עלולה להפוך למלכוד ולאמצעי להוציא יחיד או קבוצה מן הכלל. סביבה שמועט בה הקשר האינטגרטיבי מובילה ליצירת שפע של סטראוטיפים שליליים כלפי הזולת האתני, שכן אנשים אינם פוגשים את זולתם. בראייה פונקציונלית מתברר אפוא כי לבידוד המרחבי של קבוצות אתניות יש היבטים חיוביים ושלייליים כאחד.

בדיקת המשמעות הפונקציונלית של הבידוד האתני עודדה אותי לרדת לעומקו של חקר הנושא, מעבר להתפלגות המרחבית. אין די בהתבוננות ברפוס ההיבדלות או המעורבות. מן הראוי להבין את הגורמים המעוררים את התהליכים האלה: האם התהליכים האלה נוצרים כתוצאה מהתנהגות וולונטרית של התושבים נשואי הדיון, או שמא מדובר בתופעה שהיא תוצאה של לחצים חיצוניים? ואולי הבידול והמעורבות נוצרים מעירוב של שני התהליכים?

הניתוח הפונקציונלי הביאני למחשבה, שכאשר אנו חוקרים את הנושא ומציגים את הנתונים, אנו בעצם מספרים סיפורים. הסיפורים האלה מנסים ליצור משמעות מסודרת של המתרחש. אך יש לספר סיפורים רבים והם עשויים לשקף סוגים שונים של מציאות, ולעתים הם תוצר של נקודות מבט שונות על אותו הדבר. לפני זמן מה הצעתי ארבעה סיפורים על הפרדה אתנית במגורים: ניתן לראות הפרדה כזו כאמצעי ביניים בדרך להיטמעות, כמצב ארוך-טווח שאנשים בוחרים באורח חופשי, כתופעה מתמשכת הנובעת מלאומיות, ולבסוף כגטו המכנס בתוכו אנשים הנקלעים אליו בתוקף הפליה מצד הרוב, ככל הנראה לטווח ארוך. יהיו הסיפורים אשר יהיו, עלינו להיות ערים לעובדה שהזכיר ההיסטוריון האמריקני ויליאם קרונין (William Cronin): הפרשנות שאנו נותנים לרברים "אינה אלא תרגילי כוח סמויים, המעוררים קולות אחדים והמשתיקים אחרים". סבורני כי במובנים רבים הפירושים שאנו נותנים לממצאים ולתופעות

מתעצבים לפעמים על ידי היעדים שלנו לעתיד לא פחות משהם מתעצבים על ידי הדרך שבה אנו מבינים את ההווה ואת העבר.

יציבות ושינוי

פן נוסף של התבוננות בחיי קהילות בערים מעורבות הוא בחינת מידת היציבות ומידת השינוי בחיי העיר. האם אנו מניחים שהדברים נשארים כל העת כפי שהם, או שמא ניכרת בהם דינמיקה של שינוי? האם ייתכן שהבידוד והפיצול גוברים, או שמא חל תהליך של צמצום הפירוד? ניסיתי להציב את בלפסט בהקשר רחב יותר של ערים אחרות בעולם, להשוותה עם מודלים אחרים שהתפתחו בארצות-הברית ולבחון האם היא מייצגת מודל של טמיעה, של גטו, או שמא היא מגלמת צורה אחרת של חיים. כל הדוגמאות שבחנתי לא התאימו. דומה כי תבנית הפירוד בבלפסט היא ייחודית במידה רבה. הפירוד בבלפסט הלך וגבר, וכיום הפירוד האתני עמוק מכפי שהיה אי פעם בעבר.

מתברר כי פירוד בין קבוצות אתניות בעיר אחת אינו נשמר במידה קבועה. יש בו עליות ומורדות הנקבעים על פי התפרצויות הסכסוך בקהילה ועל פי תקופות הרגיעה שלאחריהן. עם זאת, בתוך התבנית הזאת של עליות ומורדות יש תבנית קבועה של התפתחות. שלוש מסקנות עולות באשר למידת היציבות של מערך היחסים בבלפסט, כמו בערים מעורבות אחרות: (1) מן הראוי להבחין בדינמיקות המרכזיות של הפירוד; (2) אי אפשר להניח הנחות מוקדמות אם אכן יחול שינוי או לא; (3) אין מקום להניח הנחות כלשהן בדבר כיוון השינוי.

כאמור, לאחר מכן בחנתי את בלפסט בהשוואה לערים אחרות, בהקשר רחב יותר. האם יכולה בלפסט, למשל, להיות בקטגוריה אחת עם ערים אשר שימשו כמרכזי קליטה של מהגרים? היסטוריון אירי אמר, כי אפשר להשוות את הקהילה האירית הקתולית בבלפסט לאירים במקומות אחרים: בגלזגו, בליברפול או בבוסטון. מתברר שהמודל הזה לא התאים, או ביתר דיוק – מודל המהגרים מתאים רק כהיבט נוסף לחוויית המהגרים בבלפסט.

מסגרת נוספת להשוואה מצאתי בקטגוריזציה שהחל לפתח מירון בנבנישתי בסוף שנות השמונים של המאה העשרים. הוא התבונן בערים אחדות – ירושלים, מונטריאול, בירות, בלפסט, ברלין וניקוסיה – וטבע את המונח זַמְּוּזִיָּה כביטוי לתיאור החיים בעיר מורכבת ושסועה. לדבריו, סכסוך ברמת המיקרו על מתן שירותים עירוניים נוטה להתגבר ולהפוך לאינטנסיבי על רקע סכסוך לאומי ברמת המקרו. סכסוכים לאומיים מגבירים את השסעים המקומיים והופכים את העיר לעיר חצויה, ובלשונו: עיר מקוטבת. מאפיין חשוב ביותר בעיר מקוטבת ניכר כאשר הממשלה נוקטת עמדה או מנסה לנקוט עמדה, בלא שקיימת הסכמה כללית בדבר הריבונות הכללית. שתי קבוצות המתקיימות באגף הרמדומים מתחרות זו בזו ומנסות לפעול מצד אחד

כשכנות ומצד שני כאויבות. המצב הזה גורם לחוסר סובלנות, כפי שהבחין בנבנישתי בצדק. הוא הסיק שירושלים מכילה את מלוא עולם הסכסוך הישראלי-פלסטיני, בדיוק כפי שבלפסט מיצתה באירלנד את מלוא הסכסוך בין מי שהזדהו כבריטים לבין מי שהזדהו כאירים. מה שבנבנישתי מכנה "ערים מקוטבות" (Polarized Cities) מכנה איש מדע המדינה, הבלגי יואל קוטק (Joel Kotek), "ערי גבול" (Frontier Cities). הוא מדגיש את המאפיין של ריבונות שנויה במחלוקת בערים כאלה, ואומר כי הן קבוצה ייחודית ואי אפשר – או אסור – לכלכל ביניהן לבין ערים שאין בהן ויכוח על הריבונות.

המושג "עיר מקוטבת" או "עיר גבול" הוא מסגרת דיון מועילה להבנה טובה יותר של האופי ושל הדינמיקה של קבוצה מסוימת של ערים, שבלפסט היא אחת מהן. עם זאת, נחוצה רמה שנייה של השוואה בין ערי הגבול האלה בהקשר רחב יותר, שאני מכנה "מנעד התרחיש" (scenario spectrum). את המושג הזה פיתחתי בתחילה לא כמסגרת להשוואה בין ערי גבול לבין צורות אחרות של ערים חצויות, אלא כאמצעי הוראה לתלמידיי בעת בחינת המצב של בלפסט. ניסינו לפתח שורה של תרחישים אפשריים לעתיד בלפסט. הוצעו חמישה תרחישים על פני רצף: טמיעה הגורמת להיעלמות ההבדלים; פלורליזם או התאמה של ההבדלים בדרך חיובית, תוך שמירה על הפרדה מסוימת ותוך מתן הזדמנות רחבה לצאת מן האזורים הסגורים המבודדים; סגמנטציה תוך שמירה על ההבדלים, ובה האפשרות לביטול ההתבדלות תהיה קשה למימוש גם אם ירצו בכך הצדדים; קיטוב, בייחוד במצב הנוכחי של עיר גבול; ולבסוף טיהור, שפירושו חיסול כל הבדל אתני באמצעות הרחקה של אחד מגורמי הבידול.

אמצעי הלימוד הזה הוביל אותנו לשני כיוונים נוספים. ראשית, הגם שקיבלנו את ההגדרה של בלפסט כעיר מקוטבת, היה אפשר לכלול בקטגוריה הזאת ערים נוספות, למשל ירושלים. מצאנו שערים אחרות מתאימות לקטגוריה אחרת במנעד התרחישים שיצרנו. טורונטו, למשל, מתאימה להגדרת הפלורליזם; שיקגו, בהסתמך על מחקרי ההגירה של רוברט פארק וארנסט ברגס (Robert E. Parke, Ernest W. Burgess et al.), מתאימה לקטגוריה של היטמעות. ההפרדה של שחורים בערי ארצות-הברית מתאימה לקטגוריה של סגמנטציה. סרייבו אולי מתאימה לקטגוריה של טיהור וכן הלאה. התבנית הזאת עודדה אותנו להשוות בין בלפסט לבין ערים מקוטבות דומות, אך בה בעת מצאנו לנכון גם להציב את הקטגוריה הזאת של קיטוב לצד מצבים אתניים אחרים ובניגוד להם.

באמצעות תיאור של כמה אפשרויות של חיים בבלפסט העלינו שתי שאלות. השאלה האחת הייתה, האם חל בבלפסט תהליך כלשהו של התקדמות על פני המנעד, למשל מקיטוב לעבר פלורליזם או לעבר הקצה השני של טיהור. השאלה הזאת עוררה את האפשרות לבחון מה קורה בערים אחרות המצויות על פני המנעד הזה: האם לא חל בהן כל שינוי, או שמא הן נעות לעבר

הגברת האינטגרציה או הגברת הפירוד? השאלה השנייה שעלתה מן השימוש במנעד מחייבת התערבות משום שיש בה יותר מהתבוננות גרידא: האם המקום העכשווי של עיר מסוימת על פני המנעד הזה הוא המקום הרצוי, או שמא יש לנסות ולהוליכה אל עבר אחת החלופות? ההשלכות המעשיות של השאלה הזאת קשורות לעניין המדיניות והמעשה.

יהיה מקומה של העיר במנעד התרחישים אשר יהיה, חשוב לעקוב אחר המתרחש בה. חשוב לבחון אם המצב בעיר נשאר כפי שהוא או שמא חלה התפתחות אל עבר מצב אחר על פני המנעד. בלפסט, למשל, נעשתה מקוטבת יותר בשנות השבעים ובשנות השמונים של המאה העשרים. יתרה מזאת, האם נקבע מהו כיוון ההתפתחות הרצוי של העיר על פני המנעד הזה? למשל, אם נקבע כי רצוי שהעיר תהיה פלורליסטית יותר ותתרחק מן הפיצול, אפשר לפסוק אם שינוי שנצפה במיקום העיר על פני המנעד הוא רצוי או בלתי רצוי, ואזי המדיניות הנוגעת לבינוי ולתכנון עירוני עשויה להגיב על ההתפתחויות על ידי עידוד כיוון השינוי או על ידי נקיטת פעולה לשינוי הכיוון, הכול תלוי בנסיבות. יתרה מזאת, אפשר לנקוט מדיניות שתגביר את השינוי בכיוון הרצוי. מה אפשר לעשות, למשל, כדי לצמצם הפרדה במגורים או כדי ליצור זירות עירוניות העשויות להגביר מעורבות אתנית משלבת?

בכל קביעה יש לכלול, כמובן, גורמים כלכליים, ואזי השאלה היא באיזו מידה ההפרדה בין הקבוצות אינה אלא תוצר לוואי של המצב הכלכלי.

אפשר לסייע לצמצום הפיצול העירוני גם באמצעות מדיניות המתמקדת במוסדות חברתיים. גם כאן אפשר להציע קטגוריות. אני מזכיר שוב שאני תושב בלפסט, וייתכן שהמצב בישראל שונה לחלוטין. ראשית, כיצד מעורדים הקמת מוסדות שכונתיים ההולמים את צורכי הקבוצות האתניות השונות באמצעות שימוש הולם בקרקע, בדרכי תכנון, בפיקוח על הפיתוח ועל ידי מתן תמיכה כספית? כיצד מעורדים קבוצה אתנית מסוימת להמשיך להתגורר בשכונה מסוימת משום שמוסדות התומכים בדרך החיים של בני הקבוצה יימצאו בקרבת מקום, כמו מוסדות דת, בתי ספר, מרכזים קהילתיים וכיוצא באלה?

הגישה השנייה, שגם היא מיועדת לעודד שכונות מעורבות, היא לסייע לפיתוח מוסדות משותפים, כגון בתי ספר מעורבים לבני מגוון הקבוצות האתניות בשכונה.

מהלכים נוספים העשויים להגביר את השילוב בערים על פני מנעד התרחישים הם בתחום מדיניות השיכון והבינוי. בתחום זה, המגזר הציבורי והמגזר הפרטי חייבים לקחת חלק במאמץ הכולל, הן בכל הקשור להגיינות והן בטיפוח הרגישות האתנית. ניתן לעודד פיתוח של שכונות מעורבות באמצעות הקצאת משאבים לבנייה ציבורית ובאמצעות הסרת מה שבבלפסט מוכר כ"גורמים מעורדי הרג" (ethnic kill factors), כלומר כתובות קיר, דגלים המונפים בכל אתר וציורי קיר הנתפסים כולם כזרים וכעוינים בעיני הקבוצה הנגדית. סילוק התופעות האלה נחוץ

כדי לא לפגוע בנכונות של אנשים לבוא להתגורר בשכונות כאלה. כלומר, אם אפשר להסיר כמה מן הביטויים התוקפניים של הסביבה העירונית, אפשר לרכך את הסביבה וליצור אווירה נוחה יותר להשתלבות.

ייתכן שיש מקום להציע סיוע כספי ושיפור איכות הבנייה למשפחות המגלות עניין בהשתלבות. בנוסף, יש מקום לעודד הקמת בנייני מגורים חדשים שיהיו פתוחים למגורים של בני קבוצות אתניות או לאומיות שונות.

מדיניות מעשית נוספת קשורה בשאלה האם יש להמתין לדברים שיתרחשו מעצמם או שמא יש לפעול כדי לגרום להם להתרחש. המעקב אחר הדברים צריך לכלול לא רק את הדינמיקה העירונית אלא גם את המדיניות עצמה.

הערכת מדיניות

מעקב אחר התפתחות החיים בעיר החצויה או המעורבת צריך לכלול גם הערכה של המדיניות. בראשית שנות התשעים של המאה העשרים הנהיגה ממשלת אירלנד הצפונית שיטה של הערכת מדיניות של יחס הוגן (PAFT — Policy Appraisal for Fair Treatment). שיטה זו חייבה לבדוק את כל ההיבטים הקשורים במדיניות הממשלה, כולל תכנון עירוני, מדיניות עירונית וממשל עירוני, והעריכה את ביצוע המדיניות בתחומים האלה כדי להבטיח יחס שוויוני כלפי שתי הקהילות, הקתולים והפרוטסטנטים, או הלאומנים והאיחודיים. שיטת המעקב והביקורת של מדיניות היחס ההוגן התפתחה לדרישה למה שאנחנו מכנים "מדד לביקורת של השפעת השוויון" (EQIA — Equality Impact Assessments). המדד הזה מעוגן בסעיף 75 בחוק אירלנד הצפונית משנת 1998, שקבע את צורת הממשל, כפי שהתוו הצדדים ב"הסכם יום השישי הטוב" או "הסכם בלפסט", שהתקבל גם הוא בשנה ההיא. כשאני מכנה את ההסכם הזה בשני שמות, פירוש הדבר הוא, שאפילו לגבי שם המסמך, האמור לאפשר לכל הצדדים לחיות ביחד, אין הסכמה בין הצדדים; לפעמים הוא נקרא "הסכם יום השישי הטוב" ולפעמים "הסכם בלפסט". אני סבור שזה אותו הדבר.

כאמור, הערכת ההגינות והשוויון היא עניין בסיסי ביותר. מדיניות כזאת, המיועדת להגביר את ההגינות, עשויה להתאים למקומות שונים, מבחינה תאורטית לפחות. אפשר לפעול בהגינות כלפי כל אחת מן הקבוצות גם במצב של הפרדה ובידול. אם מעדיפים להישאר בבידול, אין בכך פסול, אלא שבמקרה זה יש לנקוט גישה של התערבות מינימלית ולאפשר לעניינים להתפתח בכוחות עצמם. לעומת זאת, אפשר לנקוט גם גישה של התערבות פעילה כדי לקדם דווקא מעורבות והשתלבות. אך השוויון, תאורטית לפחות, חייב להתקיים. אפשר כמובן להתווכח באיזו מידה אפשר ליצור שוויון כאשר הבידול הוא ברמה גבוהה. אולי אפשר, תאורטית לפחות.

שנתיים לפני שנחתם "הסכם יום השישי הטוב" משנת 1998 ערכנו ב־Queen's University סקר שבחן, בין היתר, באיזו מידה אנשים מעדיפים בידול או שיתוף. בקרב האנשים שסקרנו ניכרה העדפה בולטת לשיתוף על פני בידול בכל הקשור לשכונות, לבתי ספר ולמקומות עבודה. הצענו אז שהממשלה תנהיג מדיניות חדשה של הערכה, שכינינו PASS – הערכת מדיניות לבידול או לשיתוף (Policy Appraisal for Separation or Sharing). טענו אז, כי המדיניות הזאת צריכה להבטיח שוויון בתחום החברתי, הכלכלי והמדיני בין שתי הקבוצות. עם זאת, אם נוקטים מדיניות של התערבות כדי להגביר את ההשתלבות של הקבוצות העירוניות זו בזו – כפי שאכן שאפנו – יש צורך לנקוט מדיניות של הערכה נוספת, אותו כלי הבוחן את מידת השיתוף והבידול. שיטת ההערכה הזאת עשויה להבטיח שכל קווי המדיניות הרשמית וכל ההצעות ייבחנו על פי מידת תרומתם לשיתוף הקהילתי ולהימנעות מהגברת הבידול הקהילתי. כלומר, מדובר במדיניות המלווה כל הזמן במעקב ובהערכה של ההתפתחויות, בצד פיתוח דינמי של המדיניות עצמה. מערכת הערכה מעין זו טרם נוצרה, ככל הידוע לי, על אף הדרישות להעריך את השפעת השוויון.

הנה דוגמה: הוטל עליי ועל אחד מעמיתי ב־Queen's University להציע אומדן של השפעת השוויון בתכנית הנוכחית לפיתוח המטרופולין של בלפסט. איש לא התבקש לבחון את ההשפעות של התכנית על מידת השיתוף או הבידול של שתי קבוצות האוכלוסייה. גם הממשל לא הפגין מעורבות רבה כדי להגביר את השיתוף. עלו רעיונות שונים בעניין המדיניות המיועדת להגביר את השיתוף, אך אין מיישמים אותם בדרך ברורה כל כך כשם שמיישמים את המדיניות להגברת השוויון בין הקבוצות.

שאלות על ערים מעורבות בישראל

במהלך דבריי הצגתי שאלות הקשורות בנושא של עיר גבול. לסיום אני מבקש להציג שאלות כלליות אחדות מנקודת המבט של עיר הגבול, העשויות לתרום לדיון על ערים מעורבות בישראל (אפשר, כמובן, להעלות עוד שאלות רבות אחרות):

- מהי דרגת הבידול הקיימת בפועל בעיר המעורבת? (הכוונה לבידול שאפשר למדוד במדויק)
- האם אנו רגישים למורכבות של ההקשר שהעיר קיימת בו, או שמא אנו מחילים עולם מושגים פשוט על מציאות מורכבת? האם תהליכי החלוקה לקטגוריות הם חלק מן הבעיה בצד הניסיון ליצור מדדים המובילים לפתרונות?
- האם נוכל להבהיר מהם ההיבטים החיוביים ומהם ההיבטים השליליים של בידול ושל שילוב?

- האם התהליכים שאנחנו בוחנים נוצרו או נוצרים כתוצאה מהתנהגות וולונטרית של התושבים הנוגעים בדבר, כתוצאה של לחצים חיצוניים או כתוצאה משילוב של שני התהליכים האלה?
- מהו אופייה של העיר עתה וכיצד אנו רוצים שתיראה בעתיד? התשובה הייתה פשוטה אילו היה מדובר בקבוצה אחת בעלת השקפת עולם אחת, אך במציאות הנוכחית יש לבחון: האם שוררת הסכמה בדבר הכיוון שרוצים ללכת לקראתו? האם יש מודלים אחדים בעתיד שלקראתו אנחנו רוצים ללכת?
- מהם קווי המדיניות הנחוצים כדי להוביל את העיר אל הכיוון הרצוי לנו ומהם הצעדים הדרושים לשם כך? כיצד יש לפעול כשאינן הסכמה על מפת הדרכים (מונח השאול ממקום אחר)?

הפרדה או שיתוף: אפשרויות של דו-קיום בבלפסט

מארי פיצדאף

הדיוור הציבורי בעיר בלפסט הוא נפרד בעיקרו – 90% מן התושבים גרים בנפרד, כלומר קתולים ופרוטסטנטים אינם מתגוררים בשכנות. אנשים בני הקבוצה האחת אינם נוהגים לעבוד בתחום הטריטוריאלי של הקבוצה האחרת. ההפרדה יוצרת בעיה ממשית בעיקר כאשר מחפשים תעסוקה. מתקנים ושירותים רבים בעיר הם נפרדים לבני שתי הקהילות. חלק מן הסכסוך בבלפסט קשור בנגישות, למשל אל בתי ספר. 10% בקירוב מחסרי הבית הפכו לחסרי בית כתוצאה מהפחדה ומאיום. הדבר נכון בעיקר לגבי אנשים שנישאו "נישואים מעורבים", והם סובלים מאיום של בני קהילותיהם המתאמצים להרחיקם, בעיקר באזורים הפרוטסטנטיים. ברחובות של דיור מעורב, בשטח המשתרע על פני שלושה קילומטרים רבועים, אירעו 600 מקרי רצח. אנשים רבים סבורים שהם יודעים מי רצח את קרוביהם ויקריהם. בעיר בלפסט הוקמו חומות הפרדה בין אזורי המגורים של שתי קבוצות האוכלוסייה המסוכסכות, חומות השלום. מסתבר כי קשה לשנות את הדמוגרפיה משום שבבלפסט רבים הפרוטסטנטים תומכי האיחוד. כעת נעשה מאמץ ראשון מסוגו כדי להעביר את התושבים האלה אל מחוץ לשכונות שיש בהן רוב של קתולים. יש לכך חשיבות של ממש בכל הקשור לטריטוריה ולשינוי בטריטוריות. שני צדי המתרס סובלים במידה רבה מאלימות ומעוני.

מהן החלופות?

אחת האפשרויות היא הפרדה בין שתי הקהילות. יתרונה של ההפרדה בא לידי ביטוי בכך שהיא יוצרת נינוחות תרבותית; אין צורך לחשוב כל הזמן על רגישות כלפי הצד האחר. באחת הפגישות שלי עם יועצים מקומיים באחת המועצות המקומיות, הם הציגו זה בפני זה בפעם הראשונה את הרקע שלהם. בסופו של יום הם נהנו מזה וגם אני נהנית, אך היה גם מי שהעיר: האם אין פירוש הדבר שאיננו יכולים לצאת לשתות במוצאי שבת דווקא עם אנשים משלנו? הרי הישיבה עם אנשים כמוך ליד השולחן משרה תחושה של נוחות. אני עצמי נוהגת תמיד

לשאול: מי בא אליכם לארוחת הערב ביום שבת? האם אלה תמיד יהודים? ערבים? האם זה עשוי להיות כל אחד?

עם זאת, יש בהפרדה גם חסרונות עצומים. למשל, בצפון אירלנד 14% מן האנשים מגדירים את עצמם כ"אחר". הם מסרבים להגדיר את עצמם בזהות מסוימת. גם ילדי כאלה. אביהם הוא בן למשפחת מתיישבים, אשר באו לפני למעלה משלוש מאות שנה מסקוטלנד לצפון אירלנד. אמו של אביהם היא מדרום אירלנד. כשבאתי לגור במקום שבו אני גרה כיום, גיליתי את המצודה המבודדת של אמי, מצודת א'ניל (O'Neil Fort). ככל הנראה דחקה משפחת אביה את משפחת אמה אל מחוץ לצפון אירלנד. הם הלכו לבתי ספר פרוטסטנטיים ולבתי ספר קתוליים, הם נהגו ללכת לכנסייה קתולית או פרוטסטנטית בהתאם לנסיבות החברתיות, ולכן סירבו להגדיר את עצמם. הם מה שאנחנו מכנים במחקר "אחר". במציאות של הפרדה קשה מאוד להיות "אחר", משום שהאחר תמיד מאוים. הפרדה אינה מותירה מקום לשיקולים של זהות.

לשילוב יש יתרונות רבים. עלותו נמוכה יותר ואילו הפרדה עולה מיליארדים, משום שיש צורך ליצור בעיר אחת מתקנים ושירותים כפולים בכל תחום. בהתחשב בהיסטוריה שלנו, עלול הדבר להיות כרוך באובדן העושר הרב המצוי במגוון המיוחד שלנו. כשאנו צופים פני עתיד, ברור לנו כי המגוון והשוני הוא עושר העומד לזכותנו, וכי שילוב עלול להכות בהלם קבוצות מיעוט. לפיכך יצרנו מושג חדש, "שיתוף" (sharing). הכוונה לשיתוף שאינו נכפה בכוח, אלא יוצר מגוון רחב יותר של אפשרויות. שיתוף מחזק את התקשורת ואת האמון ההדדי בין אדם לחברו, הגם שהוא מצריך ניהול זהיר. קהילות המבקשות להיבנות על שיתוף זקוקות לניהול נכון. למשל, כדי לקיים מרכז משותף לפעילויות של שעות הפנאי, יש להתחשב בתרבות שעות הפנאי: הפרוטסטנטים מעדיפים לשחק בכדור והקתולים מעדיפים משחקי קלפים. אם רוצים ליצור אירוע פומבי משותף ביום שלישי, אירוע פומבי אחר ביום רביעי, וביום חמישי לערוך מפגש שהכול יכולים להתרועע בו, מתברר כי ניהול של מרכז פעילות כזה אינו פשוט כלל ועיקר. נדרשת תחושת מחויבות רבה והרבה מאוד עבודה בהתנדבות.

ערים חצויות מתקיימות תמיד על רקע של דברים רבים המתרחשים לטובתך או נגדך. לפיכך, כאשר פורץ סכסוך, תיווך וגישור אינם בהכרח הדבר הרצוי ביותר. יש לבחון, כפי שאנו בחנו, כיצד יישמר החוק וכיצד יתקיים הסדר הציבורי? כיצד ימלאו החיילים והשוטרים את תפקידיהם בלא ליצור 'קדושים מעונים' בקרב האויב ובלא לפעול בדרך שתנוצל כתעמולה על ידי האויב? כן יש לבחון כיצד ניתן להפוך את הפעילות הפוליטית לגמישה יותר, כיצד מקיימים פעילות מגוונת תוך הכרה בעושר המצוי בקהילות שלנו וכיצד פועלים למען פיתוח הכלכלה. הפעילות בעיר חצויה תצליח או תיכשל במידה רבה על פי הפעולות שננקוט הלכה למעשה. אחד הדברים שסייעו לנו רבות בארצי היה העיסוק במה שכינינו "פעילות של קשרי קהילה" במקום עיסוק בפתרון סכסוכים. בהתחלה זה היה קשה מאוד, בעיקר לקתולים. רבים מהם

סברו שאלה דיבורים סתמיים, ללא מעשים של ממש המתמודדים עם חוסר השוויון המבני. הפרוטסטנטים, לעומתם, סברו שמדובר בניסיון להטמיע אותם. לפיכך הושקע מאמץ רב בהגדרת הערכים שלנו. התברר שהגישא הזאת הועילה. כיום כל דבר שעושים באירלנד הצפונית וכל כסף ציבורי שמשקיעים, חייב לתרום קודם כול לחיזוק השוויון, אך בה בעת לשמר את ריבוי הגוונים ואת השוני בין קבוצה לקבוצה. תפיסת היסוד היא, שיש לאדם זכות להיות שונה והוא חופשי להיות שונה, אך במקביל חייבים לחזק את התלות ההדדית. אם שומרים על שני המרכיבים האלה, אפשר ליצור שוויון. אם אין שומרים על שוויון, תגבר ההסתגרות בשכונות הסגורות, תפרח הדמוניזציה ההדרדית, וירבו הרעות הקדומות וההפליה.

נושאים הקשורים בשוויון היו בעבורנו בעלי חשיבות רבה. יש להבין אותם על רקע ההיסטוריה שלנו. בשנת 1921 נערך משא ומתן בין אירלנד לבין בריטניה על עצמאות האי. הבריטים שמחו להחזיר את כל האי, הם לא היו זקוקים לו עוד ואחזקתו הייתה מקור לבעיות. אולם כמיליון בריטים שהתיישבו בצפון האי במהלך המאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה חששו כי ייבלעו בתוך מכלול שנראה בעיניהם קתולי ועני. הם לא רצו להיות חלק מן ההוויה הזאת ואיימו לנקוט מעשי אלימות. בסופו של דבר חולק האי והותר להם להישאר בחלק הצפוני שכלל 70% פרוטסטנטים ו-30% קתולים. בדרום היו 90% קתולים ורק 10% פרוטסטנטים. ומה עשו שני הצדדים? בדיוק את אשר היה עליהם אסור לעשות: הדרום כונן מדינה קתולית דתית והפרוטסטנטים חשו בה זרים ומנוכרים, ואילו הצפון כונן מדינה פרוטסטנטית והניכור של הקתולים בה הלך וגבר. מובן שהיה עלינו ליצור בצפון קהילה משולבת, להזמין קתולים להיות חלק מן הקהילה, לשלבם בהנהלות הגופים הציבוריים ולכונן מערכת חינוך משותפת. היו כמה צעדים בכיוון הזה, אך הקתולים המשיכו לכעוס. בסופו של דבר הפרוטסטנטים הם שפחדו מן הדת הקתולית, כפי שהיא התבטאה באירלנד המאוחדת, ולא השכילו לפעול לכך שהקתולים בחלק הצפוני יהיו מרוצים ושמחים. לכן, כאשר פרצה מלחמת האזרחים בשנת 1969, הקתולים הם שפעלו למען הצבעה אחת. הקתולים טענו אז, כי הם רוצים להיות שווים. עד אז הם הופלו לרעה בקבלת עבודה, בדיוור ובהקצאת דיוור ציבורי על פי אמות מידה שוויוניות של צורכי התושבים. המלחמה נסבה בתחילתה על זכויות אזרח. ארבע או חמש שנים אחר כך עדיין לא נעשה כמעט דבר כדי לפתור בעיות אלה, שוב בשל פחדם של הפרוטסטנטים שאין מדובר רק בזכויות האזרח אלא בסוגיה לאומית. הם לא פעלו במהירות הנדרשת, ובתוך הריק הזה צמחה תנועת ההתנגדות האירית, IRA, שאמרה: "אמרנו לכם! הפרוטסטנטים לעולם לא יעניקו לנו שוויון במדינה הזאת. עלינו להרוס את המדינה הזאת כדי לזכות בשוויון." אלה היו השנים העצובות ביותר של חיינו. במשך עשרות השנים שלאחר מכן איבדנו רבים כל כך מבני עמנו. לכן שוויון חשוב כל כך.

בשנת 1974 הבינו לבסוף הבריטים, כי אין הם יכולים עוד לתת אמון בפוליטיקאים המכהנים והדיחו אותם. במשך השנים הבאות נעשתה עבודה מוצלחת מאוד למען הגברת השוויון של הקתולים, אשר שיעורם באוכלוסייה צמח מ-30% ל-40% (כיום שיעורם באוכלוסייה נע בין 42% ל-43%; 55% מן הילדים בבתי הספר הם קתולים).

אנו עושים רבות כדי להוסיף חוקים המגבירים את השוויון. כמי שתמכה ועשתה רבות כדי לפתח זאת, עליי לומר בשמחה כי בתחום הזה השגנו את היעד שהצבנו לעצמנו. עדיין נותרו בעיות בכל הקשור באבטלה ממושכת ובשוויון במשרות הציבוריות הבכירות. מרשים מאוד לראות כיצד גובר משקלם של הקתולים הצעירים בתחומי החיים והתעסוקה השונים. כיום למעלה מ-50% מבעלי ההשכלה המשפטית הם קתולים, למעלה מ-50% מאנשי הרפואה הם קתולים, ובשירות הציבורי למעלה מ-50% הם קתולים. האוכלוסייה הקתולית התחזקה באמצעות תכניות קהילתיות הולמות ובעזרת חוקים נגד הפליה.

חשוב להבין את העובדות האלה על רקע יחסם של הפרוטסטנטים לקתולים. בעבר שמעתי רבים מתבטאים בנוסח גזעני למדי. אנשים נהגו לומר, "אין טעם לתת שוויון לקתולים, הם לא ידעו מה לעשות בזה", או "הם לא אוהבים לעבוד קשה", "אם תתקין להם אמבטיה בבית, הם ימלאו אותה בפחם, הם לא ידעו מה לעשות בזה" וכדומה. ביטויים כאלה אפשר לשמוע גם בקהילות אחרות. אך לא זו בלבד שהקתולים הגיעו למקום הראוי להם בחברה באירלנד הצפונית, הם עשו זאת בהצלחה. בעסקים, למשל, הם עולים על אנשי העסקים הפרוטסטנטים. יתר על כן, מעמדה של אירלנד השתפר בקרב העמים. בעבר התייחסו הפרוטסטנטים אל אירלנד בפחד וראו בה מקום שכוח־אל. כיום היא המדינה השלישית בעושרה באירופה. אני מזכירה זאת רק כדי להדגיש, שכאשר ניתנת לאנשים החירות, מרצם גובר במידה רבה.

מהלך נוסף שהתגלה כרב־חשיבות היה מתן התוקף לגיוון ולשוני. הדבר אינו קשה. אפשר לעשות זאת בדרך פשוטה כמו מתן שמות לרחובות. פרוטסטנטים אחדים התקשו להשלים עם העובדה ששמות רחובות כתובים באירית. הדבר היה מפחיד בעיניהם. עשינו זאת גם באמצעי התקשורת. לפני 1990 לא היה כל שימוש בשפה האירית במוסדות הלאומיים של BBC או בטלוויזיה העצמאית. הספורט האירי לא סוקר כלל. האם היה קשה להחזיר זאת? אכן היה קשה, אך הצלחנו. כיום יש תלונות במידה שווה משני הצדדים. זאת התקדמות חשובה.

סמלים גם הם נושא המצריך תשומת לב. לכל אחד מאתנו תגובה רגשית משלו לסמלים של עצמנו, כגון דגלים, ולסמלים של הצד השני. כדי להתמודד עם העניין הזה אספנו את כל הסמלים של המסורות השונות ביחד, אותם סמלים שהיו שנויים במחלוקת במלחמה, את כל הכרזות והסמאות, והצגנו אותם בתערוכה בבניין עיריית בלפסט, הסמל והמעוז של השליטה

הפרוטסטנטית. תערוכת הסמלים נעשתה בידי בתו של איאן פייזלי (Ian Paisley), השמרנית הקנאית ביותר בקהילה הפרוטסטנטית. התערוכה נרדה בארץ והגיעה לכל ספרייה, לכל בית עירייה. במסגרת המוגנת הזאת יכלו אנשים לחוש בנוח למראה הסמלים שגרמו להם בעבר צער רב. עד אז גם התלבטנו בעניין הנפת דגלים: איזה דגל מניפים, מתי והיכן.

ההצלחה הסופית בכל הקשור לזהות באה בהסכם בלפסט. גם פה התמודדנו עם השאלה של אזרחות כנגד לאומיות. הקתולים באירלנד הצפונית רצו, כמובן, מדינה אירית. לעומת זאת, הפרוטסטנטים רצו שהיא תהיה מדינה בריטית. את החירות שלנו השגנו כשהבנו שאין הכרח לבחור באחד מן השניים. לשני ילדיי, האחד בן 26 והאחר בן 24, יש שני דרכונים מאז לידתם, בריטי ואירי, אף שזה היה בלתי חוקי. אני אירית, משפחת בעלי היא בריטית. הסכם בלפסט קבע שהמצב הזה חוקי. כל אזרחי אירלנד הצפונית הם בריטים, אך רשאים לשאת גם דרכון אירי. המשמעות היא שאם אדם נמצא בחו"ל ואין במקום שגרירות בריטית, הוא יכול להיעזר בשגרירות האירית, ולהפך. זאת דרך יצירתית להתגבר על שאלת הזהות.

לבסוף הקדשנו תשומת לב גם ליצירת התלות ההדדית בבלפסט. כידוע, יש בבלפסט 20 חומות שלום. מאחוריהן מצויות קהילות שהתייחסו בעוינות זו אל זו. כדי להתגבר על כך השקענו מאמץ בעבודה קהילתית. בתחילה פעלנו בקהילה המקומית, פעילות "חד זהותית" מכל צד של החומה, תוך כדי התבוננות בסוגיות החברתיות שחצו את הקהילות ופילגו אותן. עובדי קהילה עבדו מצד אחד בקרב הקתולים ומצד שני בקרב הפרוטסטנטים. כשגבר הביטחון העצמי הם חצו את החומות והחלו לעבוד יחד בנושאים חברתיים. בסופו של דבר, כשהחלו לשחרר את האסירים, התברר כי האנשים החיוניים ביותר במלאכה הזאת היו האסירים לשעבר משני הצדדים. הפעילות הזאת עזרה. כשהתקרב הקיץ ואתו עונת הצעדות למיניהן, הכוללות כשלוש אלפים צעדות של פרוטסטנטים וכשלוש מאות של קתולים, גבר המתח בבלפסט. כדי להפיג את המתח פעלו עובדי הקהילות באמצעות מה שכינינו "רשת הטלפונים הניידים". לפני עשר שנים טלפונים אלה היו מצרך נדיר אצלנו, וגם טלפונים רגילים היו במעט מאוד בתים. כשהעובדים הקהילתיים שלנו בשני הצדדים החלו להכיר אלה את אלה, רכשנו בעבורם טלפונים ניידים. כך הם יכלו לשמור על קשר ביניהם ולטפל בכל הפרה אפשרית של הסדר הציבורי. ההצלחה הייתה רבה. סיוע רב הגיע גם מצד קבוצות המידע של הנשים שהחלו לפעול משני צדי החומות. לאחר מכן השתלבו רבים מן העובדים הקהילתיים האלה במערכת הפוליטית. הצלחנו להביא לפוליטיקה פנים חדשות, אנשים שאמרו לבני הדור הקודם שאין להם עוד עניין להילחם כפי שעשו קודמיהם.

גם הנשים, שפעלו מעבר למחיצות, החלו להתארגן במפלגה משלהן, "מפלגת קואליציית הנשים". הן לא התעניינו בעמדות הפוליטיות אלא בעבודת הדיאלוג. פעלנו רבות במישורים

רבים, למשל בתחום האבטלה. גילינו שקתולים רבים מעדיפים לעבוד באירופה במקום ללכת מרחק קצר מהבית כדי לעבוד באזור הפרוטסטנטי. בירושלים הבחנתי שיהודים רבים חשים אי נוחות מטיול במזרח ירושלים. גם בכלפסט יש תחושות כאלה, של איום ושל פחד מפני אלימות. היום אנחנו מסייעים לארגוני התעסוקה שלנו ומלמדים אותם כיצד להנחות אנשים לחוש בנוח בין כותלי הקהילה האחרת. פעלנו לא מעט גם למיסוד קשרי גומלין. אנו בוחנים כעת שני פרויקטים של דיוור מעורב. ברשימת ההמתנה כבר יש 400 משפחות. הפרויקט הזה מצריך עבודת ניהול רבה. שיעור נישואי התערובת בין קתולים לפרוטסטנטים אצלנו נאמד ב־10%-15% והשיעור הולך וגדל. עלינו ליצור למשפחות כאלה זכויות דיוור מכיוון שהן נופלות בין הכיסאות.

עבודה רבה נעשתה גם בתחום הביטחון. 93% מאנשי המשטרה היו פרוטסטנטים ורק 7% קתולים, שעה ששיעורם באוכלוסייה היה 35%-40%. מובן שבהרכב כזה המשטרה סבלה מחוסר רגישות, בעיקר כשהתעוררו קשיים ומכל עבר התפוצצו פצצות. לא קשה לתאר את הרגשות שמעורר מצב כזה. בתחום הזה נעשתה עבודה רבה באמצעות ארגונים לא ממשלתיים. אני עצמי השתתפתי בעבודה עם הצבא. לצבאות יש, כמובן, הזכות להתמודד בכלים צבאיים עם האלימות שיש בקהילה שלנו ובקהילה שלכם, אך התגובה שלהם, בעיקר לטווח הארוך, בניגוד לתגובה המידית, היא לעתים תכופות רבת-חשיבות בכל הקשור באמינות. פעלנו רבות גם בתחום הפיתוח החברתי והכלכלי. עשינו זאת במידה רבה בסיוע קרנות אמריקניות, ולבסוף גם בסיוע קרנות אירופיות. אחד התהליכים המעניינים ביותר בכלפסט כעיר חצויה היה היקף העבודה שהושקעה במסגרת העירייה. בתחום השלטון המקומי יש אצלנו מה שנקרא "מועצות שותפות". שותפים בהן האיגודים המקצועיים, אנשי עסקים, הארגונים הלא ממשלתיים ופוליטיקאים, והכול עובדים יחד בכל הקשור בהוצאות כספים. אין טוב מלתת לאנשים כסף ואחריות לעשות בו שימוש יחדיו, בתנאי שהם מגיעים לידי הסכמה ומפתחים אמות מידה משותפות. בנסיבות כאלה חייב כל צד להתבונן בצרכים של הצד האחר ולבחון מי באמת זקוק לכסף.

השילוב הולך ומתפתח גם בתחום החינוך. לפני 30 שנה היה בית ספר משולב אחד. היום יש כ־50 בתי ספר משולבים והמספר הולך ורב, אך עדיין רק מיעוט מילדי אירלנד הצפונית לומד בהם. בבתי הספר הנפרדים יש תכנית לימודים חובה בנושא של הבנה הדדית. חובה ללמוד על תולדות הקהילה האחרת ועל הקהילה שלך. בראשית שנות התשעים של המאה העשרים הצלחנו לגבש תכנית לימודים משולבת בהיסטוריה. בכל מקום שיש חילוקי דעות בין הקהילות לגבי פרק מסוים בהיסטוריה, שתי הגרסאות מופיעות בספרי הלימוד וזו לצד זו. הצלחנו לגבש גם תכנית אחת ללימודי דת. בסך הכול הצלחנו ליצור לכידות מסוימת בתכנית הלימודים במהלך שנות התשעים.

מה הייתם אומרים אילו הודיעה ממשלתכם, כי מעתה חובה על כל מוסד בישראל לאמץ יחסי אנוש טובים וכי אסור להוציא ולו אגורה אחת מכספי ציבור אלא אם כן המטרה תורמת לא רק להגברת השוויון, אלא גם מקדמת את היחסים בין יהודים לערבים? זהו החוק שחוקקנו עתה באירלנד הצפונית. רבים עדיין אינם יודעים איך להתמודד עם החוק הזה, אך הם מגלים שהרעיון הזה של מוסדות משותפים חשוב ביותר. אני גאה מאוד שהצלחנו לחוקק את החוק הזה, שהוא יחיד מסוגו בעולם.

מן התיאור שהצגתי כאן אפשר להבין שהמשימה קשה. החלק הקשה ביותר היה עבודת הדיאלוג. התברר כי אין די בכך. יש ללוות את המהלך הזה בעבודה המקדמת את השוויון הממוסד, כדי לבנות מערכת של אמון. פן חשוב נוסף הוא מתן האפשרות לכל אדם להתרחק מן הזהות שלו, משום שאנשים באים והולכים, משום שיש ילדים בני משפחות מעורבות ויש אנשים שהעניין הזה פשוט נמאס עליהם. כמו כן חשוב לזכור שחלק ניכר מן המלאכה צריך להיעשות בתוך הקהילות עצמן.

עדיין לא השלמנו את המלאכה. עלינו לעשות רבות להגברת התשתיות המשותפות. מבנה המשטרה הוא סוגיה שטרם באה על פתרונה, אך להערכת היעד יושג בקרוב. עתה יש לנו לראשונה חוק המחייב לקלוט במשטרה מספר קבוע של קתולים. יש לנו כיום חוקים נחרצים האוסרים הפליה. מי שמנסה להפלות כיום בדירור, ימצא למחרת היום את נציגי החוק בפתח ביתו. איסור ההפליה גורף: אסור להפלות נשים, קבוצות אתניות, נכים וכיוצא באלה. אני מקווה שגם אתם תגיעו לזה. חשוב לוודא שיש אנרגיה חיובית ורצון לעצב עתיד משותף, המתבטא בכך ש-70%-80% מן התושבים רוצים לגור בעיר מעורבת, רוצים מערכת חינוך משולבת, רוצים הזדמנויות תעסוקה משולבות, אמנם עדיין אינם בטוחים לגבי נישואים מעורבים אבל רוצים שילוב רב יותר. בעתיד הקרוב יש להשקיע מרץ ואסטרטגיה בכיוונים האלה.

לִבְנָה בּוֹסֶנִיָּה שְׁלֵאֲחֵר הַמִּלְחָמָה

ג'וליה דמיכליס

היכרותי עם ערים חצויות ועם קונפליקטים קהילתיים מבוססת על עבודה באזורים מוכי מלחמה במשך עשרים שנות עבודה ויותר, מהן שמונה שנים ביוגוסלביה, שבע שנים במערב אפריקה וחמש שנים בדרום מזרח אפריקה. פנים רבות לו, לסכסוך בבוסניה, ורבות הדעות על שורשיו ועל נסיבות השתלשלותו. הגעתי לשם לראשונה בינואר 1993 ונשאיתי שם כמעט עשר שנים.

בוסניה הייתה בעת ההיא רבת קבוצות אתניות. היו בה אזורים בעלי רוב מוסלמי, אזורים בעלי רוב סרבי, אזורים בעלי רוב קרואטי ואזורים אחרים היו מעורבים ולא היה בהם רוב של קבוצה אחת. על פי המפקד שנערך בשנת 1991, 34% מתושבי בוסניה הגדירו את עצמם כמוסלמים, 29% הגדירו את עצמם כקרואטים, 19% הזדהו כסרבים, ו-18% הזדהו כיוגוסלבים, קבוצה הכוללת למעשה 17 קבוצות של מיעוט לאומי.

סלובודן מילושביץ (Slobodan Milosevic) החליט לשנות את המצב הזה. הוא סבר שיוגוסלביה צריכה להיות שונה מכפי שסברו תושבי בוסניה. כך פרצה המלחמה. בשנת 1995 התערבה ארצות-הברית והציעה הסדר שלום. ההסכם הזה יצר 45 רשויות מקומיות חצויות. אני משתמשת במונח "רשויות חצויות" (Divided Municipalities) משום שזה המונח שהם השתמשו בו והוא עדיין משקף את המציאות. 25 רשויות חצויות נמצאות במסגרת הפדרציה של בוסניה ו-24 רשויות חצויות נמצאות לאורך קו הפסקת האש, קו השלום. איך מנהלים חצי רשות מקומית? על פי הסכם דייטון (Dayton Accord), 49% משטחי בוסניה הם כיום אזורים סרביים חד-אתניים. 51% הנוספים בבוסניה מחולקים לעשרה קנטונים, מהם שמונה קנטונים הם חד-אתניים, ושני קנטונים הם רב-אתניים ובתוכם יש רשויות מקומיות חצויות. משום כך אנו מכנים את התופעה "רשויות מקומיות חצויות".

אפשר למצוא בבוסניה רשות מקומית החצויה על ידי קו חזית או על ידי אזור חיץ. יש רשויות מקומיות שקו החזית בהן אינו ברור ביותר; הוא מתפתל, והתוואי שלו נראה בסימונים שעשו בעט סימון במפה. יש רשויות מקומיות שקבוצת המיעוט בהן נעקרה ויושבה במקום אחר, מרחק קילומטרים אחדים משם. ברשות אחרת קבוצת המיעוט עשויה להיות פזורה בכמה

מקומות. יש גם מקומות שקבוצת המיעוט מצויה בכיס סגור ומוקפת קבוצה אתנית אחרת. במקום אחר נוצרה תבנית דמוית סהר של החלוקה האתנית.

הרשות המקומית שעבדתי בה כמתכננת ערים וסייעתי לשיקומה וליצירת פיוס בין תושביה היא גורניי-וואקוף (Gornji Vakuf), רשות מקומית שיש לה שני קווי חזית. בעת קביעת קו ההפרדה במפה היה עט הסימון עבה מאוד, והקולונל, שאולי עיקם את פרק כף ידו ורשם קו נוסף, הותיר מצב מביך מאוד. לא זו בלבד שיש בעיר שני קווי חזית, אלא ממש במרכז העיר מצויים בניינים ששני הצדדים טוענים שחלקם העיקרי מצוי בצד שלהם.

לאחר שכל הרשויות המקומיות האלה למעשה נחצו ונותרו כך עד היום, נערך מפקד חדש, בלתי רשמי. מחצית מהתושבים הגדירו את עצמם כבוסנים או כמוסלמים-בוסנים, 34% סרבים ו-15% קרואטים. כל היוגוסלבים נעלמו או שינו את זהותם; על כל פנים הם לא רצו להגדיר את עצמם כיוגוסלבים, וכך שיעורם מכלל האוכלוסייה היה 0.7%. מתברר שעד עכשיו, המפתח לשיקום העירוני ולבניית שלום בר קיימא הוא לשלוח אנשים הביתה. למעשה, הבנק העולמי מצא כי רק 40% שבו הביתה מאז שוך הקרבות.

בעיר Gornji Vakuf השם החדש של חצי הרשות המקומית הוא אוסקופיה (Uskoplje), ביטוי קרואטי מן המאה האחת-עשרה, והחלק האחר של הרשות המקומית נקרא Gornji Vakuf, שם מוסלמי שמשמעותו "בקשה עליונה", מעין מתת של אדון הקהילה. בקהילה הזאת, שהתגוררתי בה במשך שנתיים, יש בתי ספר, בית חולים, חברת חשמל וחברת מים. כל השירותים הציבוריים מצויים באחד הצדדים של העיר החצויה, ועלינו הוטל לשקם את הקהילה כולה, על שני חלקיה, על פי הסכם דייטון. יש בעיר גם אזור חיץ הכולל בניינים, ואנשים מנסים לגלות מי גר בצד האחד ומי גר בצד השני. כל שהם רוצים הוא רק ללכת הביתה.

אם כן, מה עלינו לעשות?

לפני הסכם דייטון התהלכתי בבתי הקפה בעיר והקשבתי לשיח האנשים. כל רצונם של יושבי בתי הקפה היה ללכת הביתה, איש איש אל קהילתו, אך נציגי המפלגה הפוליטית שלהם לא הרשו להם. הם תקפו אותם ואמרו, כי אם יחזרו לבתיהם בצד האחר, פירוש הדבר שהצטרפו למפלגה האחרת. לא זה היה הלך המחשבה של האדם הפשוט, שהיה רגיל עד פרוץ המלחמה לחיות בקהילה מעורבת. כעת, כתוצאה מאסטרטגיה פוליטית, נדרשו אנשים להיפרד לקבוצות על פי שיוך אתני.

כותרת דבריי היא "הלֶבְנָה", משום שכאשר התחלנו להביא לבנים כדי לסייע לאנשים לשקם את בתיהם, החמיר משבר הזהות. לבנה היא חומר המסייע לאנשים לבנות את בתיהם. האנתרופולוגית טונה ברינגה (Tone Rand Bringa) מספרת כי "לפני המלחמה נהגו שכנים

לעזור זה לזה לבנות את הבתים, מעין סחר חליפין חברתי שהיה משולב בהכנסת אורחים. מוסלמים וקתולים, שהיו ידידים או שכנים, סייעו זה לזה לבנות בית. עם השלמת הגג נהגו לערוך מסיבה וכל מי שהיה מעורב בבנייה, מוסלמים וקתולים, הוזמן למסיבת חנוכת הבית. זה היה אחד האירועים הקהילתיים שקשר בין שתי הקהילות, המוסלמית והקתולית. הבית מסמל שייכות לכפר אחד, לשכונה אחת, שיש בה שתי קהילות. הוא מאפשר לתת ביטוי לדברים הדומים ולאחדות, ובו בזמן גם לשוני ולהפרדה. הבית הפך באחת לסימון הפיזי של משק הבית, מוקד לאחדות בחיי הכפר ובה בעת גם תווית של זהות דתית אתנית נפרדת. "הלבנה הייתה מרכיב מרכזי בבניית בתים בבוסניה. על הרקע הזה קם ונוצר הסכסוך. כיום כל צד הולך לדרכו ונאסר עליו לחצות את קו החזית; טנקים של האו"ם ניצבים סביב. הקרבות בקהילה הזאת היו כה צמודים: כל אחד ידע מי הרג את מי, מי זרק רימון לביתו של מי.

השאלה שעמדה בפנינו הייתה: מה יש לעשות כדי לשוב ולבנות את הקהילה? במסגרת תפקידי לסייע לבנות בתים, הבאנו הרבה לבנים. בימי המלחמה הפכו האבנים מחומר בנייה למשהו אחר, הרסני. בתחילה שימשו הלבנים לבניית מגן לחלונות, אחר כך הן הפכו לכלי הרס שהושלך על הצד האחר.

הלבנה לבשה צורה וממדים שאיש לא היה יכול לחזות מראש. הבאנו לבנים מתוצרת איטליה. התברר, כי אנשים האשימו את הלבנה כגורם המועיל מבחינה כלכלית לאויב ולכן לא רצו להשתמש בלבנים האלה, אלא רק בלבנים מתוצרת מקומית. התייחסו אל הלבנה כאל חפץ המכיל פצצה קטנה, העלולה להתפוצץ ברגע שהאנשים יתחילו לבנות את בתייהם. הם האמינו שהלבנים הללו תוכננו כך שתתפרקנה לאחר שאנשים יעברו לבית ותהרוגנה את כל יושביו. הסתבר כי אנשים שטרם פתרו את שאלת הזהות העצמית שלהם לא היו מסוגלים להתמודד עם הזהות של הדברים הפשוטים סביבם.

משימת הבנייה שהוטלה עליי נועדה לשתי עונות בנייה, שאינן ארוכות במיוחד בבוסניה. בעונת הבנייה הראשונה כיסיתי את כל הלבנים ולא הרשיתי לאיש לייבא ל-Gornji Vakuf לבנים נוספות וחומרי בנייה אחרים. עסקנו רק בשיחות. עד מהרה מצאתי בשני הצדדים מורים ומחנכים שהעלו הצעה: לעצב אסטרטגיה לשילוב מחדש של האוכלוסייה בתחום החינוך, שכן זהו המפתח הן לתכנית הבנייה מחדש של הקהילה והן ליצירת מפגש מחודש בין האנשים. אנשי חינוך אכן היו חשובים. פעמים רבות שמעתי ילד מבקש לברר מה עלה בגורל המורה שלו הנמצא בצד השני. ילדים ביקשו למסור דרישות שלום למוריהם כי אהבו ללמוד אצלם גם אם עכשיו נאסר עליהם לדבר עם מוריהם מן העבר השני.

התחלתי להעביר את דרישות השלום כדרך לבנות באנשים את האמונה שבשני הצדדים יש רצון טוב לפעול חרף הפיצול הפוליטי, חרף הטנקים, ולמרות האיסור להתקרב אל קו ההפרדה. בשני הצדדים גילו האנשים רצון להתאחד. כך פיתחתי אסטרטגיה חדשה של עבודה עם ראשי

העיריות. ניסיתי לשכנע אותם כי יש להם עניין פוליטי להרשות ולו גם מפגש קטן אחד ובלתי מזיק בין אנשים משני הצדדים, כדי להגביר את סיכוייהם להיבחר בבחירות הבאות. זה היה משא ומתן קשה וממושך. אמרתי להם שעליי לדווח על כל מילה הנאמרת בשיחותינו, כי הם מורשים לשלוח מרגלים לפגישה, ומשימתי העיקרית הייתה להרשות מפגש אחד של כל האנשים האלה כצעד ראשון להפגת המתח השורר בכפר הקטן הזה.

הם הסכימו וכך ארגנו פגישה באזור החיץ. ביקשתי מהם לקבוע סדרי עדיפות, אך הם לא עשו זאת. הם חזרו אל החדר. זה היה בבניין הרוס לגמרי באזור החיץ והכול התעלמו מסדר היום שקבעתי. האנשים הביטו זה בזה, הלכו זה אל זה, דבקו זה בזה במשך ארבע שעות, בכו, צחקו, ביקשו לדעת זה את שלומי של זה. הם ידעו כי לעולם לא ירשו לאיש לשנות את תחושותיהם אלה כלפי אלה ואת הזהות הקהילתית המאוחדת שלהם. כך התחלנו להיפגש לעתים תכופות, פעם בצד האחד ופעם בצד האחר. כל אותה העת נפגשתי עם ראשי העיריות ואמרתי להם שהאנשים רק מדברים, שאיני מבוזזת כסף ושלא קורה כלום. עם זאת, בתוך זמן קצר נוצרה תנופה ובבחירות הבאות התחלפו שני ראשי העיריות. אני אף נתבקשתי להתמודד בבחירות לתפקיד ראש העירייה, אך מובן שסירבתי.

זה היה הרגע להסיר את הכיסוי מעל הלבנים, מעל אלה שטרם התקלקלו, וכך התחלנו לשקם מבנים: בנינו בתי ספר ובתי חולים, החלפנו את כל תאורת הרחובות, ובנינו מחדש כמעט את כל הכפר, שהיה הכפר ההרוס ביותר במרכז בוסניה.

אמנם המצב שם שונה מן המצב בישראל, אך אפשר ללמוד ממנו לקח. גם אם היום כל המערכות הציבוריות מתקיימות בנפרד ובמקביל, בנינו לאורך קו ההפרדה תחום משותף. הקמנו בתי קפה שהותקן בהם חיבור לאינטרנט, מרכזי תרבות, מרכזי תחבורה, מרכזי ריקודים, חנויות קטנות שאנשים יכולים לבקר בהן ביחד, לאורך קו ההפרדה. החברה האזרחית השתלבה מחדש והם ממשיכים במאבק נגד ההפרדה הפוליטית.

ראשי העיריות החדשים סובלנים יותר מאלה שמונו בידי המנצחים במלחמה, אך הם עדיין אינם מוכנים לוותר על המדרג הפוליטי ואינם מוכנים לשנות את אשר חצוי באורח רשמי כדי לתת ביטוי למציאות החברתית. כמתכנני ערים זהו האתגר העיקרי שלנו. בדרך כלל אנחנו פונים לרשות העירונית או לרשות הארצית ומתווים תכנית האמורה לשרת את האינטרסים שלהם. כאן היה עלינו לפעול ביתר נחישות ולהתחיל מלמטה, לחזק את האינטרסים הערכים המשרתים את האנשים המשתמשים בשירותים האלה ולנסות להעביר את האינטרסים האלה לדרגים העליונים, כדי להשפיע על המדיניות המקומית ועל המדיניות הארצית ואפילו על המדיניות הבין-לאומית.

הסיפור הקטן שלי על הלבנה הוא דוגמה לדרך המראה כיצד דברים פשוטים בבוסניה צומחים לממדי ענק ותורמים לעיוות זהויות. בארץ שהייתה בעיקרה סוציאליסטית-קומוניסטית, המרכיב הדתי לא היה עמוק במיוחד. אנשים החליפו דת על פי הגורם הכובש. קהילות מסוימות החליפו דת, אחרות לא עשו כן. לכן דת מעולם לא הייתה שיקול. במהלך הסכסוך וההפרדות האלה היו רופאים, רוקחים, איכרים, מורים, סוחרי קפה וסיגריות — בעלי מקצוע מסוגים רבים שעשו ככל יכולתם כדי להתעלם מן הפילוג הפוליטי שנכפה עליהם ולהבטיח את הציבור את השירותים שהוכשרו לתת בתנאים קשים מאוד.

הקלף האתני בבוסניה היה בעל ממד אחר; אולי התנסיתם בזה כאן. שררו מתחים רבים בתוך כל קבוצה אתנית. למשל, אנשים שחיו בגרמניה וחזרו לאחר סיום הסכסוך נתפסו כמי שנשטשו את קהילתם. בני קהילתם שרפו את בתיהם או אסרו עליהם לשוב לבתייהם. היו גם חברות גדולות שפינו את הריסות המלחמה וביצעו את שלבי הבנייה הראשונים בבוסניה, שהיו מסוכנים מאוד. למרבה הצער הם עשו שימוש בפליטים ובעקורים מבני הקבוצה האתנית שלהם, שלחו אותם לאזור שנפגע בקרבות, מתוך ידיעה שיתפוצצו בעודם מנסים לבנות את ביתם מחדש. בכל קבוצה אתנית יש גם האשמות רבות נגד אנשים שלא גילו נאמנות והתנהגו בדרך הרסנית נגד בני קהילתם. כלומר, נעשה שימוש מניפולטיבי במשמעות ובעומק של המרכיבים האחרים בזהות של כל אחד על ידי אנשים שהיה להם עניין להמשיך ולקיים את הסכסוך. לדעתי, ראוי להקשיב בלב פתוח לסיפורים השונים של האנשים הפשוטים, גם בישראל. יש לשלב ידיים וליצור פתרון משותף, לא לשקוע במצב של אין-אונים נוכח בעיות סבוכות כמו אלה שאתם מתמודדים עמן. בבוסניה הצלחנו לעשות משהו רק בזכות אנשים יחידים שגילו נכונות להתקדם מעט ולהסתכן. חרף הסבל האישי ההדדי שהסבו הצדדים זה לזה, הם התחילו לעבוד ביחד, בניגוד למה שעשו המנהיגים הפוליטיים.

מעורבות אך ללא התאמה: סרייבו ככור היתוך – אגדה ומציאות

אנדרו וסטל

השוואות עשויות להועיל להבנת דברים. עם זאת, לא כל שתי תופעות, הנראות כראויות להשוואה בשל ממד זה או אחר של שוויון, אכן בנות השוואה, ולא בכל מקרה יש טעם בהשוואה. כשעוסקים בקהילות של מיעוטים, המשתנה להשוואה עשוי להיות הדמיון והשוני בין קבוצות אך גם מידת הרצון של כל קבוצה להשתלב בקבוצה האחרת, או רצון של קבוצות סמוכות זו לזו ליצור ביניהן שילוב. מספר הדוגמאות המאפשרות לדון בכך הוא קטן. לכן, כל אימת שאנו טוענים שאפשר להשוות בין מקרים שונים, כדאי לעשות זאת בזהירות רבה, משום שכאשר נרד לשורשי כל מצב ספציפי נראה שהדברים אינם כך. למשל, כאן בישראל המצב מזכיר קצת את אירלנד הצפונית, אך מה שחשוב אינו קווי הדמיון אלא דווקא פני השוני. חשוב להכיר בכך שאפשר להשוות בין דברים, אך יש לזכור כי דבר אינו ברהשוואה כאשר עושים אותה בפועל.

סרייבו בהחלט אינה מקרה המבחן הטוב ביותר להשוואה. סרייבו היא עיר מעניינת מאוד, כך הייתה לפחות בין השנים 1950-1990. העיר הייתה מעורבת למדי: שיעור הנישואין בין בני שלוש הקהילות העיקריות, הקרואטים הקתולים, הסרבים האורתודוקסים והמוסלמים הגיע לכדי 30%. גם באירלנד הצפונית לא הגיעו לרמה כזאת של נישואים בין הקבוצות השונות. בעיר הייתה גם קהילה יהודית קטנה מאוד, כידוע לכם. הקהילה המעורבת התפרקה וסרייבו היום היא עיר חד-אתנית. הפן היחיד של עירוב, והוא מעניין וראוי לדון בו, הוא העובדה שהקהילה הבין-לאומית דורשת להעמיד פנים שמדובר בעיר מעורבת. הסיוע הבין-לאומי והאהדה הבין-לאומית מותנים בכך שהחברה תהיה רב-אתנית, הגם שבשלב הזה העיר לגמרי אינה מעורבת. במובן הזה סרייבו היא דוגמה טובה ללקח שיש ללמוד כאשר מדברים על תהליכים הקשורים בעיר מעורבת שיש בה אזורים נפרדים לכל אחת מן הקהילות. בסרייבו חלו שינויים מהירים, והיא הפכה מעיר מחולקת לאזורים אתניים נפרדים, כפי שהייתה לפני 1945, לעיר

מעורבת, ואחר כך לעיר שהיא כולה חד-אתנית. הסברה שבדרך כלשהי חלה התקדמות כלשהי ומשם ממשיכים בקו ישר, היא שטות מוחלטת. אפשר ללמוד על כך מסרייבו.

ישראל אינה בת-השוואה לסרייבו, אלא אולי למעמדם של המיעוטים האפריקנים בארצות-הברית. תופעות בנות-השוואה לישראל ניתן למצוא ביוגוסלביה לשעבר – סקופיה, בירת מקדוניה, ובמידה מסוימת גם מיטרוביצה (Mitrovica) בקוסובו, שאדבר עליהן בהמשך. שיעור המיעוט האמריקני-האפריקני בארצות-הברית הוא 12%-14% מכלל האוכלוסייה באזורים העירוניים הגדולים. השיעור עשוי להיות גבוה יותר באזורים עירוניים גדולים רבים. בסן פרנסיסקו, למשל, כמעט אין אוכלוסייה אמריקנית-אפריקנית, בערים אחרות שיעור בני הקהילה האפריקנית עשוי להגיע לכדי 20%. עד שנות החמישים של המאה העשרים חיו בני הקהילה הזאת באורח נפרד לגמרי משאר האוכלוסייה. להלכה הם היו נפרדים בעלי מעמד שווה, אך במציאות כמעט אין מצב של נפרד ושווה. בית המשפט העליון של ארצות-הברית הכיר במעמדם של האמריקנים-האפריקנים כנפרדים אך שווים, אך ההכרה לא הפכה למדיניות ממשית. פן מעניין וחשוב הוא, שהשינוי לא חל כתוצאה ממעשים שנקטו בני קהילת הרוב, אלא דווקא בשל מעשים של בני קהילת המיעוט. בעניין הזה יש מקום להשוואה עם ישראל. קבוצת המיעוט דרשה זכויות אזרח ואימה לנקוט מעשי אלימות, שברוב המקרים לא התממשו, פרט לאי ציות אזרחי בדרכים מסוימות ולדרישה בדרכי שלום ליהנות מזכויות האזרח. עם זאת, אי שם ברקע היה קיים האיום, שאם לא תיענינה הדרישות, משהו חמור יותר עלול להתרחש. הקהילה הזאת הצליחה לשכנע שיעור ניכר של בני קהילת הרוב, שיש לפעול לשינוי המצב וכך אכן קרה. עם זאת, ההצלחה של האמריקנים-האפריקנים לזכות במלוא זכויות האזרח לא הייתה מלאה. מן הראוי להיות זהיר מאוד בעריכת השוואה לישראל ולטעון, שאם תינתנה מלוא זכויות האזרח לקהילה הפלסטינית בישראל מיד ישתנו פני הדברים. בארצות-הברית הסתבר, כי גם לאחר שההפליה הוסרה כליל בחוק, היא נותרה על כנה במקרים רבים ואי אפשר לייחס הכול רק למדיניות הציבורית של אוכלוסיית הרוב הלבן. בין שתי הקהילות התפתחה עם השנים תלות הדדית ולא היה קל להשתחרר ממנה. קהילת המיעוט נאלצה להתמודד עם קשיים מהותיים כדי להתאים את עצמה למצב החדש ולנצל את הזכויות ואת האפשרויות שנפתחו בפניה. במשך 25 שנים ניתנה להם ההזדמנות לפעול להשוואת מעמדם, אך לא עוד. בממשל האמריקני החדש אין עוד עניין להמשיך במדיניות המקצה תנאים מיוחדים לקהילות המיעוטים בארצות-הברית, אף שבמישור הרשמי לא חלה כל נסיגה מן המדיניות של שוויון זכויות האזרח. נהפוך הוא, הממשל האמריקני הנוכחי מראה מחויבות רבה יותר לשוויון בתחומים מסוימים, כגון שיפור רמת הלימודים בבתי הספר שרוב אוכלוסייתם מונה אמריקנים-אפריקנים. בבתי ספר באזורים שרוב תושביהם נמנים עם הקהילה האמריקנית-האפריקנית הוטמעה תכנית לימודים שנויה במחלוקת, שמטרתה לשפר את הישגי התלמידים. מתברר כי יצירת שוויון מלא

בין אוכלוסיית המיעוט לבין אוכלוסיית הרוב אינה משימה קלה ועצם הענקת הזכויות השוות למיעוט אינה מובילה מאליה להשתלבות משביעת רצון של האוכלוסיות זו בזו. ההשוואה בין ארצות-הברית לבין ישראל אינה פשוטה. המצב בארצות-הברית בשנות החמישים דומה, במידה מסוימת, למצב שמתארים הערבים בישראל מכמה בחינות: גודל אוכלוסיית המיעוט, התנאים המאפשרים לזהות את האמריקנים-האפריקנים בקלות והעובדה שהם זכו ליחס של אזרחים נחותים. השוני הוא בכך שהאמריקנים-האפריקנים בארצות-הברית לא זכו לכל סיוע מבחוץ. הם היו מבודדים, ולא הייתה כל מדינה באפריקה או מדינה אחרת מעבר לגבולות ארצות-הברית שבאה לעזרתם, לטוב ולרע. לפיכך האיום במעשי אלימות לא היה מעשי. היה אפשר לעורר מהומות, אולם איש לא חשב להתקומם באופן שהיה עלול להרוס את ארצות-הברית. לא אלה פני הדברים בישראל. אני מניח, שברמה מסוימת ההפליה והבעיות שהקהילה הערבית בישראל מתמודדת אתן קשורות בדרך כלשהי ליחס של הישראלים כלפי העולם הערבי וליחס של העולם הערבי הרחב כלפי ישראל. אי אפשר להפריד בין הדברים האלה, הגם שבדיוני הכינוס הזה הצליחו הדוברים להפריד ביניהם, להפצתם. בארצות-הברית הם היו נפרדים לחלוטין כיוון שלא היה קיים פוטנציאל למחיה מחוץ לקהילה.

ביוגוסלביה לשעבר, המקום היחיד המאפשר השוואה לישראל הוא מקדוניה. מקדוניה היא ארץ מוזרה למדי, דומה במובנים מסוימים לישראל. החוקה של מקדוניה, שנכתבה עם קבלת העצמאות בשנת 1991, קובעת כי זאת היא ארץ המקדונים, כלומר המקדונים הנוצרים-אורתודוקסים דוברי סלאבית, והאנשים האחרים החיים בה נהנים מזכויות אזרח מלאות. מצד אחד זוהי אפוא מדינה של אזרחים שיש בה 30% אלבנים בערך, רובם מוסלמים (לא כולם). מצד שני, חשוב לציין כי קיימת ישות שנייה והמדינה פועלת בעיקרה למען הסלאבים המקדונים, משום שאין להם כל מדינה אחרת וזו הייתה תמיד מדינתם. במשתמע נאמר, כי לאלבנים יש מדינה – אלבניה, הנמצאת ממש מעבר לגבול, ובקוסובו גם כן יש רוב של אלבנים, גם אם החלק הסרבי בה היה אז חלק מסרביה. כך שהסלאבים המקדונים יכלו להצדיק את טענותיהם שהמדינה נועדה להם, משום שאין להם מדינה אחרת, לעומת המיעוט האלבני שיש לו אפשרויות מגורים נוספות.

המיעוט במקדוניה גדול הרבה יותר מן המיעוט הערבי בישראל ונאמד בכשליש מאזרחי המדינה על פי נתוני מפקדי אוכלוסין שונים. באירופה בת-זמננו אין זה כלל ברור מאליו שאפשר לקיים מדינה בלנית אם שליש מן האוכלוסייה הם קבוצת מיעוט. מסופקני אם מדינה כזאת, באופן שאירופה מארגנת את עצמה, יכולה להתקיים. המבנה של מדינות ותיקות יותר באירופה, כמו בלגיה ושווייץ, אמנם כזה, אולם איני בטוח שאפשר לכוון תבנית כזאת במדינה חדשה. על כל פנים, מבחינה גאוגרפית נחלקת מקדוניה באופן כללי לאזור של המקדונים

האלבנים בצפון ובמערב ולאזור של הסלאבים בדרום ובמזרח. סקופיה, עיר הבירה, היא עיר מפוצלת ובני כל אחת משתי הקהילות טוענים כי קהילתם מהווה את הרוב בעיר. כיום מתנהל במקדוניה תהליך של קביעה מחודשת של המחוזות, על פי דרישת מדינות העולם. עלינו להמתין ולראות לאן יובילו הדברים.

בכל מקרה, סקופיה היא בהחלט עיר מעורבת אולם בין שתי הקהילות כמעט אין כל מגע: כל האלבנים מדברים אלבנית וכל הסלאבים מדברים מקדונית, שהיא שפה סלאבית, חסרת כל קשר לשפה האלבנית. בתי הספר נפרדים והמגע בין שתי הקהילות מועט ביותר. בשנות התשעים פתחו האלבנים במרד. הקהילה הבין-לאומית התערבה כדי לשים לו קץ, משום שלאחר אירועים דומים במקומות אחרים בחבל הבלקנים לא היה לאיש כל עניין שעוד ארץ תשקע במרחץ דמים הדדי. לפיכך כפו על מקדוניה, בעיקר על המקדונים הסלאבים, תהליך של רפורמות. ייתכן כי כתוצאה מן הרפורמות האלה יהיה בארץ פיצול נוסף, שיתנהל באטיות ויאפשר "פרידה רכה" בין שני חלקי הארץ. ייתכן שבסופו של דבר תיווצר ישות אלבנית נפרדת, אשר תצטרף לאלבניה (סיכוי קלוש) או לקוסובו (סיכוי רב יותר), ואילו החלק המקדוני הסלאבי יישאר לעצמו. לקהילה הבין-לאומית אין עניין ליצור במקדוניה מדינה מעורבת. הפעולות שנעשו עד כה לא קידמו תרבות דו-לשונית, גם לא שיתוף פעולה בין הקהילות או עניינים המקדמים את שילובן זו בזו.

אם המטרה היא ליצור מדינה אינטגרטיבית, זה מודל טוב שלא ראוי לחקות. עם זאת, הפרשה הזאת מדגימה עד כמה מוגבלת הקהילה הבין-לאומית באמצעים העומדים לרשותה כדי להשפיע על אוכלוסייה מסוימת לשנות את אורחות חייה. באירופה איש אינו סבור שמדינות כאלה יכולות להאריך ימים, הגם שהאירופים משקיעים זמן רב בכפיית מסגרות מעין אלה על אחרים ומאלצים אותם להעמיד פנים שהן מתקיימות. במרבית המקרים מדינות אירופה אינן עושות דבר כדי שהמסגרות האלה יתפקדו היטב הלכה למעשה. הנה כי כן, אנו שבים אל סרייבו, אחד המקרים ההיסטוריים המעניינים ביותר.

סרייבו ההיסטורית הורכבה ממגוון של קבוצות אוכלוסייה. מאז הקמתה במאה החמש-עשרה על ידי הטורקים העות'מאנים נשלטה העיר בידי מוסלמים, אך אוכלוסיית העיר מעולם לא הייתה כולה מוסלמית. תמיד הייתה בה אוכלוסייה נוצרית אורתודוקסית, קהילה קתולית גדולה למדי, ולאחר שנת 1490 הייתה בה גם קהילה יהודית גדולה למדי, שמנתה 10 אחוזים בקירוב מכלל אוכלוסיית העיר, ככל הנראה עד המאה התשע-עשרה. הקהילות האלה חיו זו לצד זו, כמעט ללא מגע ביניהן, כפי שמעידות תעודות העוסקות בתולדות העיר. רק לאחר מלחמת העולם השנייה היא הפכה לעיר מעורבת מאוד וקוסמופוליטית. התושבים התעלמו מהיותם יהודים, קתולים, אורתודוקסים או מוסלמים, הם חיו בשכונות מעורבות והקימו משפחות

בין בני דתות שונות. בשום מקום בעיר לא היה אפשר להבחין בהפרדה כלשהי. בהיעדר דת המדינה, לא חולקו השיכונים שבנה הממשל היוגוסלבי הקומוניסטי על פי שיוך דתי. לאחר שהעיר נהרסה במהלך המלחמה שהתנהלה בארץ בשנות התשעים של המאה העשרים, הפכה סרייבו לעיר שכמעט כל תושביה בני קבוצה אתנית אחת.

בבוסניה בכלל ובסרייבו בפרט נוצרו שני סוגי זיכרון. על פי גרסת זיכרון אחת, הייתה העיר מורכבת תמיד מקבוצות שונות שחיו יחדיו אך רחשו זו לזו שנאה. אי שם מתחת לפני השטח כל אחד ידע תמיד מי שייך לאיזו קהילה ותמיד היה רצון לשסף את גרונות השכנים. זו מיתולוגיה אחת, חסרת אחיזה של ממש במציאות, בהתחשב בתקופות ארוכות מאוד של חיים אלה לצד אלה, לא בהכרח מתוך אהבה, בלא מעורבות יתרה, אך בהחלט לא מתוך המתנה לרגע שיוכלו לשסף את גרונם של האחר.

גרסת הזיכרון השנייה היא שהעיר הייתה פינה אוטופית, הכול היו מעורבים בכול, הכול אהבו אלה את אלה. זאת המיתולוגיה של סרייבו שמקדמת כרגע הקהילה הבין-לאומית, המעוניינת לאחר את בוסניה, הגם שאין היא עושה זאת הלכה למעשה. הנה כך נכתב בספר של Dzevad Karahasan, "סרייבו – יציאת העיר" (Sarajevo, Exodus of a City):

המערכת הבוסנית, שקיבלה את צורתה הטהורה ביותר בסרייבו, היא בהגדרה מדויקת למדי מערכת דרמטית, בניגוד למערכות שאפשר לתארן דיאלקטיות. מערכת היחסים הבסיסית בין הגורמים השונים במערכת היא של מתח ניגודי. פירושו של דבר, שהגורמים השונים שומרים על שיווי משקל ביניהם והניגוד הזה יוצר ביניהם קשר הדדי, שבמסגרתו כל גורם מגדיר את עצמו. הגורמים האלה משתלבים במערכת המייצגת את צורת הסדר הגבוהה ביותר, בלי לאבד את האופי הראשוני שלהם או לטשטש את התכונות שיש לכל אחד בנפרד בתוך המערכת שהם נמנים עמה.

זה נשמע כמו תיאור מושלם של צפון אירלנד, שהקהילות השונות בה שומרות על ייחודן אך מתערבבות זו בזו. "כל גורם משתלב במערכת על ידי קבלת תכונות נוספות, לא כתוצאה מאובדן התכונות שהיו לו מלכתחילה. התכונה הבסיסית של מערכת תרבותית מעין זו היא פלורליזם". עד כאן דברים מן הספר.

האמירה הזאת היא שטות מוחלטת. מצב כזה מעולם לא התקיים בסרייבו ומסופקני אם מצב כזה יכול להתקיים במקום כלשהו. המחשבה שאדם יכול לשמר את כל מרכיבי המערכת ובה בעת להתמזג עם הזולת אינה בת-קיום. אפשר לשמר מרכיבים רבים במערכת כל עוד הם יכולים להיות מושפעים מן הזולת, אי אפשר ליצור מערכת הדדית. את המיתולוגיה הזאת על סרייבו מפיצה קבוצה הרוצה לקדם את הרעיון האוטופי של שיתופיות.

לאור הניסיון של סרייבו, על היהודים והערבים בישראל לשאול את עצמם: אילו יחסים שתי הקהילות האלה רוצות לקיים ביניהן? רק על בסיס התשובה לשאלת היסוד הזאת אפשר להתחיל להתקדם. במהלך הדיונים בכינוס הזה לא הבחנתי בהסכמה כלשהי על מהות מערכת הקשרים הרצויה כאן. לכל אחד ואחת יש רעיון, אך עד שלא תושג הסכמה על כללי היסוד של מערכת הקשרים הזאת, קשה לראות כיצד מתקדמים. ללא הסכמה מראש, כל אחד מתקדם בתחומים שונים לגמרי מזולתו.

זאת ועוד: אם מבקשים דוגמאות להשוואה במקומות אחרים בעולם, כאמצעי עזר להתקדם לקראת מימוש השאיפות של שתי הקהילות באשר הן, מן הדין להיזהר מאוד ולומר מהו בדיוק הגורם ב־ההשוואה. יש לבחון היטב האם הדבר שממנו מבקשים להפיק לקח הוא אכן ב־ההשוואה, או שמא בוחרים אנלוגיה חסרת היגיון או אוטופית באופייה ולכן חסרת אפשרות מימוש. דומה כי הדרך לפתרון היא קודם כול בהצגת שאלות ופחות בניסוח התשובות.

ערי המטרופולין בדרום-אפריקה: המטרופולין של נלסון מנדלה כדוגמה

א"ג כריסטופר

המונח השגור "אפרטהייד", שהוא המונח הקבוע בחוק להפרדה, חדר לשפות רבות כמבטא את הצורה הקיצונית ביותר של הפרדה. מה מתרחש היום בדרום-אפריקה ואיך ניתן להיחלץ ממצב זה?

על פי חוקי האפרטהייד חולקה כל עיר לאזורים על פי הקהילות: אזורים ללבנים, להודים, לצבעונים, וכן אזורים לאפריקנים. לכל קהילה היה אזור הקבוע בחוק. המודל הבסיסי הזה מעולם לא הושג בשלמותו. לכל עיר ולכל מטרופולין היו מאפיינים ייחודיים, אך כולן התקרבו מאוד לתבנית הבסיסית.

קיום התבדלות תלוי בזהותם של אלה שרוצים להפריד אותם. דרום-אפריקה פיתחה מערכת מפורטת של סיווגים, שכללה ארבע קבוצות עיקריות: לבנים, שחורים אפריקנים, צבעונים והודים, וכן קבוצות קטנות יותר, כך שכל תושב סווג בדיוקנות. תופעה מעניינת היא שלאחר 1994 הותר לכל אחד לשנות את תווית הזיהוי שלו, אך במפקד הכללי שנערך בשנת 1996 התברר כי פחות מאחוז אחד מכלל התושבים ניצלו את הסעיף בשאלון, שאפשר לאדם להגדיר את עצמו בצורה שונה מהסיווג הרשמי. במפקד האחרון היה השיעור הזה קטן עוד יותר. מסתבר אפוא כי הסיווג של עידן האפרטהייד שרד והפך לזיהוי מרצון, גם אם לא היה עוד חלק משיטת הסיווג הרשמית. למעשה, הציבור אכן מזדהה עם הקטגוריות האלה.

ביסודה של שיטת האפרטהייד עמדה סוגיית השליטה בקרקע, כלומר למי מותר להיות בעלים של קרקע ולהשתמש בה ולמי אסור. ברוח הזאת חולקה כל עיר, דוגמת יוהנסבורג, לאזורים ללבנים, אזורים לשחורים, אזורים להודים ואזורים לצבעונים. כאלה היו האזורים בכל עיר ועיר בכל רחבי המדינה. בנוסף, הייתה חלוקת משנה לאזורים על פי קבוצות שפה. כך היו באזור אפריקני, למשל, אזורים נפרדים לזולו (Zulu), לקורזו (Corzo), אזור לסופדי (Supédi) וכן הלאה, ואנשים הוכרחו לגור כל אחד בתת-האזור המיועד לו. בשל הסיווג השיטתי היו הערים מפוצלות מאוד. אם נבדוק את ששת האזורים של הערים הגדולות במדינה ונבחן נתונים של הפרדה, נגלה שיעור גבוה בכל אחד מהמדדים. אם נבחן כל מדד בנפרד, מדד ההפרדה או

מדד הבידוד, כולם מציגים אותה תמונה. למשל, באזור המטרופולין נלסון מנדלה יש אזור לבן עשיר ואזור אפריקני וביניהם מסילת ברזל ואזור חיץ. זהו מבנה קלאסי של עיר אפרטהייד. האזור האפריקני מכונה "גבעת אמרלד" (Emerald Hill). בשוליו צומחים עצים המשמשים דוגמה לחלוקה מושלמת של אפרטהייד. החלוקה הזאת עתיקה למדי והייתה קיימת עוד לפני החלת האפרטהייד. בחינת התפתחות העיר מעלה, כי האזור האפריקני הנפרד הראשון היה קיים כבר בשנת 1830 לערך. במהלך המאה התשע-עשרה נקבעו כמה אזורים לאפריקנים. השכונות החדשות הנפרדות הן מראשית המאה העשרים. חקיקה המובילה לבידול והפרדה התקיימה בדרום-אפריקה במשך למעלה מ-150 שנה. בפורט אליזבת היו עיירות אפריקניות לפני שחלמו על כך ביוהנסבורג.

גם באזורים לא-אפריקנים הייתה הפרדה ברבעים הקדומים. כל אחד היה יכול לקנות בהם חלקת אדמה, אך בשנת 1890 לערך התחילו להתגבש פרברים שקבעו במפורש שהמקום מוגבל ללבנים בלבד. ברבעים הפנימיים הותר לכל אחד לקנות לעצמו חלקה, אך ככל שיצאו אל הפרברים גברו ההגבלות על הרכישה. מקומות אחרים היו מחוץ לתחום ללבנים. אפילו דיור ציבורי, שהחל להתקיים בשנות העשרים של המאה העשרים, נבנה מלכתחילה כנפרד, גם אם בניינים נפרדים ניצבו סמוך זה לזה. כך התפתחה מציאות, שבאזורים המרכזיים של הערים והעיירות היו רבעים משולבים. הרכוש באזורים מסוימים היה בעיקרו בידי הלבנים, אך כל השאר בתקופה הקולוניאלית היה של אוכלוסייה מעורבת. התבנית הזאת של הרבעים והשכונות התקיימה בכל ערי הפרברים. מובן שכל זה חדל להתקיים תחת שלטון האפרטהייד. בתקופת האפרטהייד נהרסו הפרברים הספציפיים האלה עד היסוד וכיום זה אזור פתוח.

כיצד נראים האזורים המשולבים האלה כיום?

ועדת האמת והפיוס (The Truth and Reconciliation Commission) ביקשה לעקור מן השורש את עידן האפרטהייד ולקרב את הקהילות זו אל זו. הוועדה בחנה, בין היתר, עניינים של רכוש ושל אובדן רכוש בתקופה שמשנת 1930 ואילך. שערי הוועדה היו פתוחים בפני התובעים. במהלך שנות התשעים הובאו בפני הוועדה בפורט אליזבת תביעות שונות לגבי אזורים שהיו מלכתחילה מעורבים ואנשים הוכרחו להתפנות מהם. התהליך הזה של השבת קרקעות מתנהל עתה, וככל הנראה יאפשר לשקם קהילות. אך זהו תהליך קטן בהשוואה לגודל הערים. ברחבי המדינה הוגשו 65,000 תביעות בקירוב להשבת קרקע באזורים עירוניים. בפורט אליזבת עצמה הגיעה האגודה לשימור הקהילה למסקנה שהקרקע קיימת, אולם שיקום הקהילה הוא בעיה קשה מאוד.

המבנה של הערים כמו פורת אליזבת מראה כי המודל של חלוקה לאזורים על פי צבע אינו קיים במלואו והחלוקה לאזורים אינה בדיוק על פי תבנית היסוד. צורה מזוהה שכיחה בעיקר

באזור הלבן. עם זאת, יש בעיר הפרדה, רצועת חיץ של אדמה פתוחה, בעיקר סביב אזורי אפריקניים. יתרה מזאת, רוב אזורי המגורים נפרדים זה מזה באמצעות אזורי חיץ גדולים למדי. קביעת האזורים נעשתה על פי התפלגות האוכלוסייה. במפקד של שנת 1951 התברר, כי יש בעיר קהילות מעורבות, אולם האזור של הקבוצה הלבנה נקבע כך שיכלול את כל התושבים הלבנים, ומחוץ לו נותר שטח הכולל פחות מאחוז אחד מכלל שטח העיר. התברר שכמעט כל האוכלוסייה הלבנה הייתה באזור שנקבע כאזור לבן; רק 57% של האוכלוסייה האפריקנית מצאו את עצמם באזור האמור להיות כולו של אפריקנים, פחות מ-40% צבעונים באזור שיועד להם, ובהמשך, האזור שהוקצה לצבעונים ולאסיאנים נדחק לשולי העיר וממילא איש אינו גר שם. לאחר שרטוט המפה דחקו השלטונות את התושבים איש איש אל המחוז שנקבע לו. בשנת 1990 התאימה ההתפלגות של 97% מן האוכלוסייה של פורט אליזבת למפת אזורי הקהילות. השאלה העומדת בפני שלטונות המשטר החדש היא: כיצד מפרקים את המרקם הזה? התפלגות האוכלוסייה בשנת 1990 העידה כי אין עוד קהילות מעורבות. בעיר ובכל רחבי המטרופולין היו רבעים ופרברים חד-גזעיים וחד-אתניים.

בתקופה הזאת גדלה האוכלוסייה במידה ניכרת. בשנת 1951 שיעור הלבנים בעיר היה 40%, כלומר 80,000 איש מתוך אוכלוסייה כוללת של 200,000 איש בערך, ולעומת זאת בסוף התקופה של העיר המופרדת השתנה היחס המספרי לבלי הכר. הגידול חל בעיקר באוכלוסייה האפריקנית, שהצטופפה במסגרת המחמירה של גבול האזור שנקבע לה. בשנת 1991 הוסרו המגבלות המחייבות להתגורר בתוך האזור הקהילתי. במהלך עשר השנים שלאחר מכן גדלה האוכלוסייה בקבוצות השונות, להוציא קבוצת הלבנים. מספר האפריקנים גדל ב-34%, בעיקר משום שהוסר האיסור על אפריקנים להגר מן הכפר אל העיר. באוכלוסייה הלבנה, לעומת זאת, חלה ירידה של 9%.

היכן השתקעו האנשים? האם הייתה תנועת אוכלוסייה? האם נוצר שילוב? מתברר שהאזור העיקרי שחל בו שינוי הוא האזור שהוקצה ללבנים. בשנת 2001 לא היה עוד האזור שהוקצה ללבנים לבן. נמצאים בו כיום אנשים בני קבוצות אחרות. עם זאת, רק 9% מאוכלוסיית העיר מתגוררים מחוץ למסגרת הקודמת של אזורי קבוצות. מתברר אפוא כי הייתה תנועה לשינוי פני העיר, אולם השינוי דווקא חיזק את ההפרדה. אזור העסקים במרכז העיר השתנה. בעבר היו בו לבנים בלבד, כיום יש בו גם אפריקנים, אם כי לא רבים.

הממשלה ניסתה לחולל שינוי במפת המגורים בעיר ובנתה דיור ציבורי מסוכסד בשולי העיר, אך הבתים האלה בעיקרו של דבר המשיכו והרחיבו את קווי ההפרדה שהיו מקובלים בתקופת האפרטהייד. האפריקנים נכנסו לדירות באזור שהרחיב את האזור האפריקני הקודם, הדיור לצבעונים היה המשך לאזור הצבעוני וכן הלאה.

תהליך נוסף שגרם לשינוי בהתפלגות התושבים היה הגירה של לבנים אל פרברים חדשים; רובם נבנו כשכונות הסגורות בחומה והכניסה אליהם דרך שער. כלומר, חרף ההיתר החוקי, שוב מעדיפים התושבים לגור בשכונות המוגבלות לקבוצת אוכלוסייה מסוימת. ייתכן שהדבר משקף תנאים המוכרים בישראל, אך לפי שעה איש לא חקר את השאלה של סכסוכי בתים המפלים לרעה את מי שבא לגור בהם. אכן מעניין.

אינטגרציה יש בעיקר באזורים של בנייה פרטית ובפרברים הפנימיים. תנועת אוכלוסייה ניכרת קיימת בקרב האסיאנים. 25%-30% מן התושבים באזורים שהיו בעבר לבנים מאוכלסים כיום באסיאנים. זהו שינוי בולט. השינוי העיקרי בעיר לאחר עשר שנים ניכר באזורים האפריקנים, המתחילים גם הם לשנות את פניהם. הממשלה פועלת במסגרות שונות להעמיק את השירותים, מוקמים קניונים פרטיים, יש אפילו מגרש גולף בתהליך בנייה. המטרה היא לשנות את הדימוי הבסיסי של העיירות האפריקניות ולהפוך אותן למקום שוקק חיים. הפירוד נותר על כנו, אך אזורי המגורים של האפריקנים הופכים למקומות נעימים יותר למחיה. סוף סוף מביאים לשכונות האלה את שירותי היסוד כמו מים, חשמל, ביוב, שירותי בריאות ושירותי חינוך.

ההתפתחויות האלה מעלות הרהור של ספק: האם יש תועלת בנקיטת מדיניות של שילוב? לממשלה אין כל מדיניות ברורה בנושא הזה, אין כל חזון לגבי המראה הרצוי של העיר בעידן שלאחר האפרטהייד, לעומת שנות החמישים של המאה העשרים כאשר הייתה תכנית מוגדרת היטב בכל הקשור למבנה העיר במסגרת משטר האפרטהייד. האם עלינו להמשיך ולקיים את המבנה הקיים? אחד הגורמים התורמים להמשך ההפרדה הוא השפה. גורם זה מהותי, משום שהוא קשור במערכת החינוך. בעיר פורט אליזבת, למשל, האפריקנים מדברים את שפת קורו, ולא-אפריקנים מדברים אנגלית ואפריקאנס. באזורים שהיו בעבר לבנים מדברים בעיקר אנגלית, באזורים שהיו צבעוניים מדברים בעיקר אפריקאנס, אך באזורים שהיו בעבר אפריקנים כולם מדברים את שפת קורו. מערכת החינוך מבוססת על שפת האם, ולפיכך השיקולים היכן לגור קשורים בשיקול של מציאת בית ספר קרוב המתאים לשפת ילדיה של כל משפחה. בתי הספר המלמדים בשפת קורו מצויים באזורים שהיו בעבר שחורים, בתי הספר המלמדים באנגלית ובאפריקאנס ממוקמים באזורים שהיו בעבר לבנים וצבעוניים. כשבוחנים שיעורי זכויות לתעודת בגרות על פי התפלגות בתי הספר בעיר (הצלחתי להבחין מי אפריקני ומי לא בעיקר על סמך שמות נוצריים), מתברר כי מערכת החינוך משולבת יותר מן האוכלוסייה. זה היבט מעניין. ייתכן כי יש בכך כדי לרמוז על תהליך התפתחות לעתיד. ילדים אפריקנים לומדים במערכת החינוך המלמדת באנגלית, אולם בעיקר בבתי ספר הממוקמים באזורים שהיו בעבר לבנים וצבעוניים.

מה יקרה בעיר מעתה ואילך? אין כל תכנית מתואמת כדי לשנות את תבנית העיר שהתפתחה במסגרת משטר האפרטהייד. מרבית תכניות הממשלה ממשיכות להתקיים במידה זו או אחרת, והן נוצרו על ידי הממשלה הקודמת. עם זאת, מעניין לציין כי אין כל מאבק על השליטה בעיר, בדיוק כשם שאין כל מאבקי כוח על השליטה במדינה. הושג הסדר פוליטי; בפורט אליזבת מכהן זה למעלה מעשר שנים ראש עירייה ממפלגת הקונגרס האפריקני הלאומי. לפני כן הוא היה מנהיג המפלגה הקומוניסטית. המצב הזה רחוק מאוד מן הרצון של הלבנים ליצור שינוי רדיקלי. המערכת הפוליטית מתמקדת בהספקת שירותים. קבלת שירותים הייתה, כמובן, נושא שהטריד בעיקר את הציבור האפריקני, שלא זכה בעבר לרמה מספקת של שירותים. במועצת העירייה כמעט לא היו כל חילוקי דעות על כך שיש לתקן את המצב. "מיעוטים צריכים להיות בחסדו של הרוב", נאמר בספר על הורו. דומה כי זאת הגישה הנקוטה כעת בעיר כמו פורט אליזבת. אך האמת היא שהמיעוטים, שחששו מהעברת השלטון לידי הרוב, גילו שהחיים אינם נוראים כל כך, אחרי הכול. דומני כי זה המצב בכל רחבי דרום־אפריקה.

הכותבים המשתתפים בקובץ

מר חוסין אגבאריה — יו"ר העמותה לקידמה חברתית, חיפה

מר דרור אמיר — בעבר מנכ"ל המשלמה ליפו

מר זוהיר בהלול — עיתונאי ואיש ציבור תושב עכו

ד"ר רות גולדהבר — המחלקה לגאוגרפיה ותכנון סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

גב' בות'נה דביט — אדריכלית ומנהלת פרויקט "ערים מעורבות", שתי"ל

ד"ר נטע זיו — הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר גאנם יעקובי — מרצה לחינוך ולפסיכולוגיה, מכללת בית ברל

ד"ר חיים יעקובי — המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ד"ר דניאל מונטרסקו — Central European University, בודפשט

ד"ר חנא סויד — בעבר מנהל המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי וכיום חבר כנסת מטעם

חד"ש

מר נביל סמור — חבר ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי

מר רועי פביאן — אדריכל

ד"ר אלי רכס — מנהל תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת

תל-אביב

פרופ' יצחק שנל — החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' שמעון שפירו — בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל-אביב

Prof. Frederick W. Boal — Queen's University, Belfast, Northern Ireland

Prof. Anthony J. Christopher — University of Port Elizabeth, South Africa

Ms. Julia Demichelis — Conflict resolution consultant and urban planner

Prof. Mari Fitzduff — Brandeis University, USA

Prof. Andrew B. Wachtel — Northwestern University, USA

Still, positive aspects of mixed cities have not remained unrecognized. Municipal bodies, non-government organizations, and projects such as the Price-Brodie Initiative are evidence of dynamic efforts at urban renewal and rehabilitation. In Jaffa, the Development Authority is operating at full steam and a significant improvement in the level of physical infrastructure has been achieved. In Haifa and in Acre, resources and efforts are being directed to education. However, these are modest beginnings. Most of the required investment is in human resources.

As illustrated in this volume, international experience indicates that the situation is not irredeemable. Actions can be taken through government, municipal, community, and personal channels. Investing in these directions might ease inter-group tensions and create a foundation of firm relations among the residents of mixed cities. Continued disregard of the current reality creates a dangerous situation which should be a source of grave concern for public leaders.

We hope that this volume will contribute to increasing awareness of the issue of mixed cities, and perhaps even stimulate progress.

*

I would like to thank the Konrad Adenauer Foundation for its continuous support of the program, without whose help and encouragement this volume would not have been published. I am also indebted to Arik Rudnitzky, project manager of the program, for his efficient and meticulous assistance with the publication of this volume.

Elie Rekhess

entire remaining population belonged to the same ethnic group. Wachtel emphasizes that Jews and Arabs in Israel should learn from the experience of Sarajevo and define their desired mutual relations in advance. Only then will it be possible to start working towards a state of coexistence.

Prof. Anthony J. Christopher of the University of Port Elizabeth in South Africa discusses the consequences of South African apartheid, citing Nelson Mandela's metropolis as an example. First he reviews the history of South African apartheid, concluding that its results are still patently obvious. For example, a great majority of the population has willingly retained the label with which it was associated under apartheid laws, despite the fact that since 1994 it has been open to change. With the end of the apartheid state, the Truth and Reconciliation Commission sought to uproot all traces of segregation and to draw the communities closer to each other; the desegregation efforts, however, are impeded by the geographic segregation between the residential zones of the different groups. Christopher discussed the case of the city of Port Elizabeth, in which the two major populations are physically separated by un-developed areas that divide most residential areas. He says that the segregation stems both from government policies and from people's tendency to remain close to their communities and to people who speak their language. His conclusion is that segregation remained unchanged despite official elimination of apartheid policies, and notes that city leaders have no coordinated plan to transform former city patterns.

*

In summary, the picture emerging from the essays in this volume is not encouraging. The Israeli case of mixed cities reveals exclusion, separation, discrimination, and neglect. Mixed cities suffer from social, economic, and planning inferiority. The socio-economic status of Arabs living in mixed cities is lower than the national average for Israeli Arabs. These mixed cities have become areas of the underprivileged and disenfranchised: The "Rakevet [Railway] Neighborhood" in Lydda was nicknamed "Israel's garbage can." In other cities, crime, delinquency, and violence, are rampant: automatic drug dispensers, drug addicts, prostitution, extortion, and bloody wars between crime clans.

Municipal services in some of these cities are in a state of collapse. In some places, the police have begun to assume the responsibilities of welfare authorities. Education attainment is low, and dropout and illiteracy rate are high. Housing is plagued with crowding, illegal construction, and inadequate housing for young couples.

communities, side by side with respect for diversity. In the field of local government, “cooperative councils” comprised of professional associations, business people, politicians, and non-governmental organizations — have been formed and are responsible for allocating resources to both communities. Integration is emerging from educational enterprises as well: Today there are 50 integrated schools, and segregated schools include a curriculum dealing with mutual understanding.

Ms. Julia Demichelis, conflict resolution consultant and urban planner, describes her experience in conflict resolution activities involving various Bosnian communities during ten years from 1993 to 2003. When she first came to Bosnia, the country was home to many ethnic groups; the peace accords had created 45 local authorities which were very difficult to manage due to national-ethnic conflicts. Demichelis worked as a city planner in one of these authorities and helped reconstruct the community and create conciliation between its residents. Schools were built, hospitals were established, and street lights were replaced; the demolished city was reconstructed. She says that all public systems exist separately and concurrently, but a common area, including cultural centers, transportation centers, and small shops has been built along the border between the communities. Civil society has become reintegrated and residents continue their opposition against political segregation. Demichelis emphasizes that success will be achieved thanks to locals who work together to create a joint solution instead of surrendering to the despair that might have resulted from the complicated ethnic problems.

Prof. Andrew B. Wachtel of Northwestern University suggests comparing Israeli mixed cities to other cases, such as Scopia in Macedonia and Sarajevo in Bosnia, in order to draw analogies. In the case of Macedonia, Wachtel explains that there is almost no contact between the two communities, the Albanian minority and the Slavic-Macedonian majority. One of the reasons is the radical difference between the Albanian and Macedonian languages, leading to separate schools. In the nineties, following an Albanian rebellion, the international community enforced reforms on the Macedonians and the Slavs. As a result, Macedonian districts were redefined in order to encourage integration, a process which is still in the making. In the case of Sarajevo, Wachtel reminds us that historical Sarajevo was composed of a variety of groups which lived side by side with almost no contact, and only after World War II did it become a very mixed and cosmopolitan city. He says that it was impossible to discern any segregation in the city, since housing projects built by the Communist Yugoslav government were not divided by religious affiliation. After the city was destroyed in the war that took place during the 1990s, almost the city’s

Authority was charged with organizing municipal and extra-municipal resources and developing cooperation between all the organizations dealing with Jaffa, and between the city and the community. Amir reviews the Development Authority's achievements in several fields of activity. The first sphere is improvement of city infrastructure and development of public parks. The second is partnership in special projects, such as the Price-Brodie Initiative of Tel Aviv University. The third sphere is the promotion of dialogue and cooperation between Jews and Arabs in an attempt to reduce tension over disputed issues. The fourth sphere is the improvement of Jaffa's image and reversal of its negative image as a "city of crime." The fifth sphere involves a housing project aimed at the Arab public, designed to enable young Arab couples to purchase moderately-priced suitable housing; the sixth sphere is the development of tourism with the aim of turning the northern area of Jaffa into a tourist zone.

The sixth and final section of the book deals with **mixed cities in the world**. **Prof. Frederick W. Boal** of Queen's University in Belfast surveys ethnic segregation in Belfast as a model for other mixed cities. He says that segregation in mixed cities such as Belfast serves as a political and cultural means of defense for communities in preserving their ethnic characteristics. In order to realize the potential for a life of cooperation, it is necessary to examine each community's degree of segregation, he argues. Based on his experience in Ireland, Boal explains how to construct a model of cooperative life in mixed cities: by reducing divisions through policies focusing on social institutions that suit the needs of the various ethnic groups (religious institutions, schools, community centers), developing mixed neighborhoods by dedicating resources to public construction, and above all — adopting an egalitarian approach by government and municipal authorities towards all communities.

Dr. Mari Fitzduff of Brandeis University describes the efforts conducted in Belfast designed to achieve coexistence among local communities. Today 90 percent of the city's residents live in segregation, and many facilities and services in the city are separate for each community. Integration, however, has many advantages: it involves low costs while segregation involves billions of dollars required to duplicate facilities and services. She says that cooperation that is not forcibly enforced creates more alternatives. For example, much progress has been made in developing community ties, and laws have been passed promoting equality as a means for creating mutual trust and mutual relations between

The fifth section of this volume addresses **intervention strategies** and cites opinions that were expressed in a symposium on the subject. **Prof. Shimon Shapiro** of the Tel Aviv University School of Social Work reviews Tel Aviv University's involvement in community service in Jaffa through the Price-Brodie Initiative. Shapiro lists the following goals of the Initiative: to improve the quality of life of residents of Jaffa; expand available social services; raise the level of educational and professional achievements of children and youth; empower residents and increase the number of leaders and community activists; increase dialogue and cooperation between Jews and Arabs in Jaffa; and strengthen the connections between the university and the population of Jaffa. He says that in the five years since the establishment of the Initiative in 2000, 70 programs have been operated by various academic units of the university (including the School of Education, School of Social Work, and the Faculty of Law). He estimates that about 90 percent of all Jaffa students have taken part in at least one program sponsored by this Initiative. According to Shapiro's assessment of the achievements of the Price-Brodie Initiative, the university can make a major contribution through community service.

Ms. Busayna Dabit, architect and director of the Mixed Cities Project of "Shatil" (The New Israel Fund Empowerment and Training Center), reviews the state of Arab residents of Ramle and Lydda. In Ramle there are about 14,000 Arab residents, comprising 20% of the city's population; In Lydda, 20,000 Arab residents comprise approximately 27% of the city's population. According to Dabit, the Arabs in both cities, despite being natives of their respective cities, are still struggling for legal recognition. She describes the reality in the Arab neighborhoods of Ramle and Lydda as "an environment that is hostile towards its residents": The municipalities do not involve Arab residents of the city in city planning, do not offer them housing solutions, and do not define public areas for their use. As a result, Arab neighborhoods are neglected, surrounded by walls, and suffer from poor sanitation. In addition, she states that the local municipalities vilify Arab residents as planning and construction law offenders, and in general treat them as a menace. Dabit recommends establishing partnerships between Arab residents and human right organizations, pressuring government institutions, and holding joint Jewish-Arab activities.

Mr. Dror Amir, former director of the Jaffa Development Authority, reviews the role of the Development Authority established by the City of Tel Aviv-Jaffa in its attempt to improve the quality of life of Arab and Jewish residents of Jaffa. Amir explains that the fundamental vision of the Development Authority was to develop Jaffa as a leading multi-cultural tourist center and provide its residents with an improved quality of life. The Development

remains unanswered: Does the solution to this situation lie in increased integration, or segregation?

Mr. Nabil Sammur, member of the Follow-up Committee on Arab Education, reviews the Arab educational system in Haifa. According to his data, about two thirds of Arab students study at private (sectarian) schools while the remainder attends public schools. He says that the educational system continues to suffer from discrimination on two levels: discrimination on the national level, afflicting the entire Israeli Arab educational system, and discrimination on the local municipal level, due to the failure to attend to the specific needs of the Arab educational system in the city. In addition to the educational segregation between Jews and Arabs, Sammur believes that the Arab educational system is also characterized by a division between private and public schools, reflecting the socio-economic inequality among Arab citizens. Sammur lists the problems of the local Arab public educational system: students are involved in limited social interactions, alienation between teachers and students, high dropout rates and expulsion rates due to low academic achievements, and problems with violence. Nonetheless, one positive aspect he notes is an increase in parental involvement in schools and in the community in both the private and public educational systems.

Dr. Ghanem Ya'aqubi, education and psychology lecturer at Beit Berl College, examines the question of integrating Jews and Arabs in the educational systems of Jaffa and Ramle in light of the achievements of Arab students in these cities. He says that although most parents in both sectors, both Jewish and Arab, prefer to send their children to separate schools, joint education exists in two cases: the handful of schools espousing an ideology of co-existence, and cases in which Arab parents prefer to send their children to study at Jewish public schools due to the poor academic standards of Arab public schools. Ya'aqubi reviews the results of school efficiency and development tests (Meitzav) in the fifth and eighth grades in the Jewish and Arab sectors, comparing achievements in Hebrew or Arabic, math, science, technology, and English. He says that the poor achievements of Arab students on these tests relative to Jewish students and relative to international standards are a symptom of inadequate policies and constitute, in his words, "a declaration of war against the Arab sector." Ya'aqubi states that the proportion of Arab students studying in private schools in Ramle is merely 33 percent, lower than the proportion in Haifa or Jaffa, since the economic level of most Arab residents of Ramle is very low.

housing. Ziv reviews the difficulties facing the residents of these two neighborhoods who wish to gain formal title to their apartments. She explains that about two thirds of the apartments in the 'Ajami neighborhood defined as 'key money' apartments are populated by Arab tenants. These apartments are currently owned by the state, but were originally expropriated or nationalized after 1948, such that thousands of Arab families who returned to Jaffa after the 1948 war are now living as protected tenants in apartments that originally belonged to Arabs. These residents are not the legal owners of their apartments and, as a result, many of the Arab residents of 'Ajami remain economically disenfranchised, precluded from economic mobility which is dependent on property ownership. In the case of residents of the Jaffa's C neighborhood, few have succeeded in purchasing their apartments on preferential terms. She says that the hundreds of cases currently under consideration of various Israeli courts reflect the same legal pattern: An absolute majority of defendants defined as squatters in these legal cases are descendants of families originating from North Africa. Ziv concludes by arguing that the authorities use legal means against weak groups in society in a manner that chains them to the bottom rung of the social ladder and reproduces their inferiority. In the case of Jaffa, this is true both of the Arab residents of 'Ajami and of the Jewish residents of Jaffa C. The solution to the quandary, she concludes, is political rather than legal: the public must be made aware of the situation in order to begin working towards a solution.

The fourth section discusses **integration and separation in education** in mixed cities. **Dr. Elie Rekhess**, director of the Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation, discusses the issue of integrating the Arab population through education. He identifies five main topics on the agenda of the Arab educational system in mixed cities. The first topic is the separation of private and public schools, which usually conforms to ethnic-religious divides. The second topic is the poor level of academic achievements in Arab schools in mixed cities, as expressed by high dropout rates, a high rate of illiteracy and a low rate of eligibility for matriculation certificates. The third topic is the level of professional educational services provided to the Arab population. He says that the general scheme of auxiliary services in the schools, such as guidance counselors and truancy officers, is insufficient to meet current needs. The fourth topic is politicization of the educational system, which sometimes stems from ethnic or clan struggles, and sometimes emerges as a result of general national agitation among the Arab sector. The fifth topic

of Islam in Israeli Arab society, which was also evident in Jaffa. Regarding relations between Jews and Arabs, Goldhaber explains that each group is indeed willing to tolerate the existence of the other, but only as long as the other group does not attempt to change the identity of the first group, to influence its outlooks and values, or change its spatial identity. Goldhaber concludes that while social norms of tolerance and acceptance exist in daily life, Jaffa's Jews and Arabs ultimately live in separate zones, reside in different areas, and participate in separate recreational activities. She believes that cases of strong social ties are the exception to the rule.

Dr. Daniel Monterescu of the Central European University in Budapest focuses on Jaffa as a prism of the relationship between space, society, and community politics in a mixed city. He argues that Jaffa is a mixed city in several respects, as it encompasses Arabs and Jews, veteran residents and new immigrants, Sephardic and Ashkenazi Jews, rich and poor. The dichotomous attitude of the municipal authorities towards Jaffa is expressed by localized, limited nature of cooperation between authorities and residents targeting limited pragmatic goals. This cooperation, however, falls short of achieving a substantial agreement on the concept of the city or the local government's desired attitude toward the city's residents. Monterescu states that a major cause is the fact that Jaffa's social forces have no clear centers of power. Jewish and Arab populations are divided ideologically, socially, and ethnically; the Arab population is further divided by sect and political affiliation. As a result, each group has distinct politics and ideologies pertaining to local issues, independent of broader political and social interests. This fragmentation leads to ad-hoc coalitions between Jews and Arabs and between different interest groups. Monterescu concludes from his analysis of the case of Jaffa that its Arab residents, a discriminated minority both on the national and on the local level, lack connections with centers of power in the Arab world, the Palestinian Authority, or Israeli politics. At the same time, they are dependent on Israeli society and economy in such a way that prevents them from maintaining an effective autonomous system within the mixed cities. On their part, Jewish residents, both veteran and new immigrants, are locked into an ambivalent view of mixed cities as a site of territorial struggles and as a living space.

Dr. Neta Ziv of the Faculty of Law at Tel Aviv University describes the legal battles concerning housing issues involving residents of two Jaffa neighborhoods: residents of the 'Ajami neighborhood, defined as 'protected tenants' who occupy 'key money' apartments, most of whom are Arabs; and residents of the Jaffa C neighborhood, second and third generations of Jewish immigrants from North African countries, who live in rented public

presents data related to the life of the Arabs of Haifa: demographic characteristics, employment and unemployment rates of men and women, income, residents' housing and residential status, their state of health, parental satisfaction with the educational system and the level of municipal services, and other data. The survey shows that the Arab population has been neglected by city authorities for years, and that this population is almost absent from future long-term planning considerations. He states that Arabs suffer from discrimination in many spheres: in the cultural sphere, as expressed by the obliteration of all signs of the city's cultural and historical heritage of Arab Palestinian residents, as well as in the economic sphere, and in planning and infrastructure. Nevertheless, Ighbariya states that Haifa's Arab residents are now more conscious of their own national identity, and increasing social interactions within the Arab community are evident.

Mr. Zuhayr Bahlul, a journalist and public figure residing in Acre, discusses the bleak state of Arabs living in mixed cities in general and of the Arab population of Acre in particular. He says that the situation in Israel's mixed cities is "one of the darkest chapters of the history of Israel." He states that the denotation 'mixed city' is not an accurate portrayal of reality: while Jews and Arabs may live alongside each other physically, in practice the two populations are completely isolated from each other. Bahlul describes the grave socio-economic situation of the Arab residents of Acre, reflected in high unemployment rates (approximately 30 percent of the Arab population), increasing crime (11 murders in a single year), and the fact that the Arab population of the Old City has a single elementary school for 1,150 students. Bahlul offers several recommendations for improving this state of affairs, mainly by cultivating local Arab leadership and developing people's trust by addressing their needs and desires.

The third section of the book is devoted to **spatial distribution and housing: the case of Jaffa**. **Dr. Ravit Goldhaber** of the Department of Geography and Environmental Development at Ben-Gurion University of the Negev presents data from a field study on perceived segregation of Jews and Arabs living in Jaffa. The research was based on two indices of perceptual segregation: one index measured the severity of perceived residential segregation, while the second examined each group's emotions toward locations associated with the other group. Study findings indicated that perceived segregation was very high among Jews and Arabs both. Furthermore, Muslims and Christians competed over spatial control of Arab-dominated spaces, possibly a Christian reaction to the general growth

The second section of this volume focuses on **planning, economic and social aspects**. Highlighting issues of discrimination, **Dr. Haim Yacobi** of the Department of Politics and Government at Ben-Gurion University of the Negev reviews the condition of the Arab residents of Lydda, most of whom live in illegally constructed buildings. Only about 1,000 of the city's 20,000 Arab residents in 1948 remained in the city after the establishment of Israel. Since then, the proportion of Arab residents in the city's population has increased from nine to over 20 percent, and currently includes Arab residents who remained after 1948, Palestinians who left their villages as refugees and migrated to the city, Bedouins from the Negev, and a group of collaborators who were re-settled in the city after 1967 by Israeli authorities. Today two areas in Lydda have a majority of Arab residents: "the Rakevet [railway] neighborhood" and "Pardes Snir." Yacobi explains that these two neighborhoods lack basic municipal infrastructure. As a result, 60 percent of the Arab population lives in illegal buildings. He says that despite minimal improvements in the past few years, the city's basic policy towards its Arab citizens has not changed their living standards. Yacobi says that their subjection to spatial and demographic oppression is a result of the policy of "non-planning."

Architect Roy Fabian discusses the potential for greater involvement of Arab citizens of Israel local municipal systems. He states that there is greater potential for such involvement in the municipal sphere than in the national sphere, among other things due to changing trends in city planning, reflected in the transition from strictly paternalistic planning to greater receptiveness to private sector and public involvement. Fabian uses the example of Jaffa to demonstrate changing municipal policy, from a policy of demolition and evacuation, to one of urban renewal and development, created a window of opportunity for the city's Arab residents to play a leading role in Jaffa's development. For example, since the 1980s Jaffa has embraced a new policy to improve the socioeconomic status of the 'Ajami neighborhood, whose residents are mainly Arabs; municipal organizations responsible for neighborhood renewal and restoration have strived to involve residents of the neighborhood in these efforts. However, this opportunity enfolded ambiguous implications for Arab residents, due to the negative connotations of collaboration with the establishment. Nevertheless, concludes Fabian, the Arab public has become empowered to act and promote its specific interests through conventional public channels, in concert with other actions designed to reduce existing disparities in Israeli society.

Mr. Hussein Ighbariya, Chairman of the Social Development Committee of Haifa, presents findings of a 2004 socio-economic survey on the Arabs of Haifa. The survey

2004 at Tel Aviv University, sponsored by the Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation.

The first section of this volume focuses on **theories and methodological approaches**. In his essay, **Prof. Yitzhak Schnell** of Tel Aviv University's Department of Geography introduces new research approaches to the study of Israeli mixed cities. The landscape of mixed cities simultaneously embodies four dichotomies: modern versus traditional landscape, dominant versus dominated landscape, capitalist versus pre-capitalist landscape, and national versus traditional landscape. Schnell lists three alternative approaches of the Zionist establishment towards the Arab "other": one approach is the purging and destruction of the old space to build the new; a second approach is to perpetuate the unequal spatial power relations by isolating the other within its underdeveloped space; the third approach is to exoticize the space which was formerly traditional and deeply-rooted in its past but currently fails in its original functions. Schnell goes on to discuss segregation in mixed cities. He states that physical and social distances have gradually lost their significance in the era of globalization and the internet, and therefore it is difficult to claim that Jews and Arabs live as separate social groups with distinct life styles. He presents findings of a study on the segregation between ethnic groups in the city of Tel Aviv, proving that the city is completely integrated and only 13 percent of its residents live in a segregated residential format. He concludes that individuals experience different degrees of segregation in different areas of their lives.

Dr. Hanna Swaid, former director of the Arab Center for Alternative Planning and today Member of Knesset for the DFPE (Democratic Front for Peace and Equality), explains that Arabs comprise 10 percent to 20 percent of the total population in mixed cities. He states that although a significant minority which lives within the general population and cannot be ignored, the Arab population in these cities is, in practice, separated from the Jewish population and has an inferior and unequal status compared to Jews. Swaid, who believes that the prevalent discrimination against Arabs is reparable, suggests improving living conditions in Arab neighborhoods of mixed cities by allocating space for expansion based on residents' needs, tearing down separating fences, improving municipal services, preserving Arab names of streets and neighborhoods, and upgrading physical infrastructure.

Abstracts

The term “mixed cities” usually refers to cities occupied by groups of different origins — whether ethnic, national, or religious — which are sometimes in a state of conflict. Mixed cities are not unique to Israel, and can be found in other countries including Bosnia, Northern Ireland and South Africa. In Israel, this term is associated with five cities: Acre, Haifa, Jaffa, Ramle and Lydda.¹ According to Central Bureau of Statistics figures for the end of 2004, the Arab population in these cities totaled approximately 80,000 people, or about six percent of the entire Arab population of Israel.

As a minority within a minority, Arab residents of mixed cities are marginalized in two respects: First, they live in a geographical area that is separated from the three main centers of Arab population — the Galilee, the Triangle and the Negev; and second, they live in neighborhoods that are typically segregated from Jewish neighborhoods within the mixed cities. Daily interactions between the two populations are limited.

This unique situation raises a series of questions relating to the status of these Arab residents and to the entire fabric of relations between the Jewish and Arab populations of mixed cities: What are the effective expressions of the segregation between the two populations that seemingly live together in an integrative environment? How can Arab rights be promoted in such areas as planning, education and housing? Is it warranted - or possible - to maintain an integrated educational system instead of the current policy of educational division of Hebrew and Arab educational systems? What are possible points of intervention for local authorities, NGOs and the academic “ivory tower,” and how can they ease the socio-economic hardships suffered by the Arab populace? What lessons may be learned from other mixed cities in the world, and how can these lessons be applied to the case of Israel?

The present volume addresses these and other questions. Divided into six sections, its 20 essays deal with different aspects of mixed cities in Israel. The essays are based on lectures presented at an international two-day conference held on November 10 and 11

¹ Aside from these five cities, there are three other Israeli cities whose population includes a significant number of Arab residents: Jerusalem, Upper Nazareth, and Ma'alot-Tarshiha. However they differ from the distinct case of the five aforementioned cities, due to reasons that are not relevant to the current volume. Therefore the discussion of mixed cities in this volume does not include these three cities.

Nabil Sammur

The Educational System for Arabs in Haifa: Between Private and Public / 107

Ghanem Ya'aqubi

Education in Ramle and Jaffa as a Case Study / 111

Section Five: Intervention Strategies

Shimon Shapiro

University Involvement in the Community: The Price-Brodie Initiative in Jaffa / 119

Busayna Dabit

The SHATIL Mixed City Project in Ramle and Lydda / 123

Dror Amir

Interventions by Municipal Authorities: The Jaffa Development Authority / 127

Section Six: Mixed Cities in Global Perspective

Frederick W. Boal

Questions from a Frontier City / 133

Mari Fitzduff

Separation or Sharing? Coexistence Choices in Belfast / 143

Julia Demichelis

A Brick in Post-Conflict Bosnia / 151

Andrew B. Wachtel

Mixed but not Matched: Sarajevo as a Melting Pot in Myth and Reality / 157

Anthony J. Christopher

The Nelson Mandela's Metropolitan in South Africa as a Case Study / 163

List of contributors / 168

Abstracts / 180

Table of Contents

Introduction / 7

Section One: Theories and Methodological Approaches

Yitzhak Schnell

New Approaches to the Study of Mixed Cities: The Case of Israel / 19

Hanna Swaid

Majority and Minority in Israel's Mixed Cities: The Arab Perspective / 27

Section Two: Planning, Economic and Social Aspects

Haim Yacobi

(Non-)Planning and the Right to a City – Lydda / 33

Roy Fabian

Coalition in Jaffa's Urban Development: All is Foreseen, Permission is Granted / 39

Hussein Ighbariya

The Arabs in Haifa – Findings from a Socio-Economic Study, 2004 / 53

Zuhayr Bahlul

Tenants in Their Own Homes: On the State of Arabs in Acre / 57

Section Three: Housing and Spatial Divisions – The Case of Jaffa

Ravit Goldhaber

Perceived Spatial Segregation in Jaffa / 63

Daniel Monterescu

Spatial Heteronomy and the Politics of Identity in Mixed Cities – Jaffa, 1948-2004 / 73

Neta Ziv

Public Housing in Jaffa as a Reflection of Ethnic Segregation / 95

Section Four: Education in Mixed Cities – Integration or Separation?

Elie Rekhess

The *Dilemmas* of Education in Mixed Cities / 103

The Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation

The Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation was established in 2004 by the Konrad Adenauer Foundation and Tel Aviv University as part of the Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies. The Program is an expansion of the Program on Arab Politics in Israel established by the Konrad Adenauer Foundation and Tel Aviv University in 1995. The purpose of the Program is to deepen the knowledge and understanding of Jewish-Arab relations in Israel through research, publications and documentation.

The Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation
Tel Aviv University
Ramat Aviv, Tel Aviv 69978

Tel.: 03-6409991
Fax: 03-6406046
E-mail: arabpol@post.tau.ac.il

ISBN: 965-90773-8-6
© All Rights Reserved
Tel Aviv University, 2007
The Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation

Graphic Design: Michal Semo, TAU Graphic Design Studio
Linguistic edition and translation: Michal Sela, Nehama Baruch, and
Renee G. Hochman
Cover Photo: Government Press Office. Photographer: Moshe Milner
Cover Design: Yael Kfir, TAU Graphic Design Studio
Printing: XXX

The Arabs in Israel

Together but Apart: Mixed Cities in Israel

Editor: Elie Rekhess

Tel Aviv University
The Moshe Dayan Center
for Middle Eastern and African Studies

Konrad-Adenauer-Stiftung
The Konrad Adenauer Program
for Jewish-Arab Cooperation